

Евген Слонівський

НА
РУІНАХ МІНУЛОГО

РОМАН

Вид-во «Елефант»

ON RUINS
OF THE PAST

A novel

НА РУІНАХ
МИНУЛОГО

р о м а н

E. Chiribote

26.4.91.р.

Copyright 1990 by the author

EUGENE SLONIVSKYI

ON RUINS OF THE PAST

A NOVEL

VOLUME III

**TORONTO: UKRAINIAN WRITERS' ASSOCIATION «SLOVO»
NEWMARKET, ONT.: «ELEPHANT PUBLICATIONS»**

1990

ЄВГЕН СЛОНІВСЬКИЙ

**НА РУЇНАХ
МИНУЛОГО**

**Р О М А Н
ТОМ ТРЕТІЙ**

**ТОРОНТО: ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «СЛОВО»
НЬЮМАРКЕТ, ОНТ.: ВИД-ВО «ЕЛЕФАНТ»**

1990

Обкладинка роботи маляра Бориса Крюкова

Набір Дарії Різчинської

Всі права застережені за втором

ЧАСТИНА ПЕРША

Доба «прогресу»

Автор на початку 1950-х років.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ ДРУЗІВ

Голосним дзвінком оддзвеніла хвастлива, духмянна весна. Грейливим сонячним зайчиком промайнуло літо. Тягучими, як дьоготь, і темними, як сажа, ночами прочвалала свій в'язкий шлях похмура осінь.

Наступила тріскуча зима. Зима настільки холодна, якої о. Віктор, принаймні за останні десять років, не пригадував.

— Просто, Мумочко, суцільне знущання над живими людьми. Страшний холод. Жах, що надворі робиться, — промовив о. Віктор до своєї дружини, щойно ввійшовши до хати.

— Ой, Боже, Дусічко, як ти багато холоду заніс! Біжіть у другу кімнату, — промовила Любов Андріївна до дітей.

Одночасно, підійшовши до нього, вона почала розв'язувати поворозки його заячої шапки-вушанки.

— Що ж ти, Мумочко, зробиш, коли такий лютий мороз, що просто важко дихати, ніби щипцями рве і стискає кожне оголене місце тіла, відбирає мову, зупиняє кров, убиває всяку думку.

— Так, мій любчику, дуже холодно, напевно мінус 30° Цельсія є?

— Більше, мабуть, мінус 40° є. Ти вже щось із місяць не виходила надвір, то й не виходь. Біля худоби ми з Горпиною без тебе якось утворюємося, — промовив о. Віктор, скидаючи з себе підбитий смушком підрясник.

— Зовсім уже, Дусічко, вечере і в хаті холодно, треба б протопити. Прийшовши з надвору, ти, напевно, холоду в хаті не відчуваєш, але хлопці, бачиш, як ті мімозні листочки поскручувалися. Зараз я принесу шелухи¹, — одягаючи вовняний светер,

1) Лушпиння соняшникового насіння.

промовила Любов Андріївна, дістаючи з-під столу чувал.

— Мумочко, ти не турбуйся, я це зроблю сам. Ти знаєш, що опалення будинку входить у мої господарські обов'язки. Я ж тобі сказав, щоб ти нікуди не виходила. З морозом ти не жартуй, он там на подвір'ї оголені місця землі потріскалися; стовбури акацій порепалися. Бідний ґрунт... Літом тріскається від спеки, а зимою розколюється від морозу. Біда та й годі! Залишайся, Мумочко, тут, я сам піду, — промовив о. Віктор, беручи від неї чувал. Поклавши його на стілець, він надів під'ячник і вийшов, захопивши з собою чувал.

Любов Андріївна витягла з печі теплі страви з наміром погодувати дітей перед відправкою їх до сну.

За декілька хвилин, із повним чувалом на плечах, повернувся, з розчервонілим обличчям від морозу, о. Віктор і промовив:

— На вечір мороз ще більше дветься взнаки. Дуже зле, що снігу цієї зими мало. Чим менше снігу, тим сильніший холод.

Сказавши це, він роздягся, витяг із грубки спеціально пристосовану до опалення шелухою машинку і вигріб накопичений у грубі попіл. Вставивши назад машинку, він насипав шелуху, полив її зверху гасом і запалив. У грубі так затріскотіло, немов із десяток людей одночасно ламали сухий хмиз. Вогонь, що на початку з кожною хвилиною посилювався, час від часу викидав із груби свої полум'яні язики й гуготів, ніби його хтось з-під низу спеціально роздмухував.

Підсунувши ближче до груби дубово-дерева́ний табурет, о. Віктор сів на нього й насолоджувався теплом.

— Як приємно, Мумочко, в такі холодні дні сидіти в теплій хаті. Уяви собі, що ось якраз тепер десь із Азії по вулиці несеться колючо-холодний вітер... Тільки прислухайся, Мумочко, як він жадібно виє й проситься до хати. Він також хоче погрітися, або, навпаки, заморозити нас, живих людей. У нас, у відповідь йому, гуде й палає оце сухе соняшникове лущиння. Ну, хіба ж це для нас не щастя, Мумочко?

— А дійсно, приємно стає на душі, любчику, коли відчуваєш, що змучене холодом тіло раптом наповнюється довгожданим теплом, — ліниво промовила Любов Андріївна, поряючись біля дітей.

Опалення груби для о. Віктора було найулюбленішим заняттям взимі. Майже кожного разу він із газетою в руках сідав біля груби і не відходив від неї, доки кімнати не були достат-

ньо напалені. Так само й цього дня о. Віктор узяв до рук часопис, але не читав, бо розмовляв із дружиною. А коли вона, нагодувавши дітей, вийшла з ними, о. Віктор, прижмуривши очі, пильно вглядаючись у жовторожеве полум'я, прислухався до суцільного гулу вогню, який завзято сперечався з диким завиванням вітру. І саме тоді, коли він найбільш замріяно споглядав палаюче вонище, о. Віктор почув за дверима якийсь невідомий шум. Не звернувши на це великої уваги, він ще з більш зосередженим захопленням почав вслухатися в рвучке гудіння вогню. Мотаючи часописом перед собою, він розганяв гарячі промені тепла, що вилучала з себе груба.

З огляду на це, о. Віктор не помітив появи людей, що увійшли до кухні в супроводі Горпини.

— Добрий вечір, батюшко, я прийшла до вас подоїти корівку та й гостей вам привела!

— Доброго здоров'я, Горпинко, і дякую вам за ваші труди, — промовив о. Віктор, швидко застібаючи на собі домашній підрясник.

Уставши з табурета, він ішов повільними кроками назустріч гостям. Примружуючи очі, о. Віктор з напруженою увагою вдивлявся в незнайомі йому постаті. Хто саме це був, у кімнатних вечірніх сутінках, блідо освітлених вогнем груби, він не міг пізнати. «Незнайомі люди, — подумав він.

Але о. Віктор бачив виразно, що це були чоловік і жінка. Одне слово, якась невідома для нього пара. Чоловік був високого зросту й кремезної будови, а жінка, як на жіночий зріст, була середньої комплекції.

— Невже не пізнаєте? — пробренів грубий голос, наближаючись до о. Віктора.

— Невже, батюшко, не пізнаєте свого чоловіка? — продзвенів тоненький голос Горпини на віддалі.

— Не можу пізнати. Чекайте, я засвічу лампу, — промовив о. Віктор і почав на столі намацувати сірники.

— Це, батюшко, добрий ваш знайомий, доктор... — не втримавшись, промовила Горпина і, взявши цеберку, пішла доїти корову.

— Господи, Боже, який доктор, чи не Юрій Володимирович? — У цей же момент о. Віктор, черкнувши об коробочку сірник, засвітив газову лампу, що висіла на стелі над столом. Радіючи всіма фібрами свого ества, він швидко підійшов до прибулої пари й промовив: — Боже! Мати рідна! Юрію Володимировичу, звідки ви взяли? Так давно я вас бачив, що

ваша поява мені здається цілковитою несподіванкою, — цілуєчи Юрія Володимировича в праву щоку, промовив о. Віктор.

— Певно, що я для вас був мертвим. Уже декілька років минуло від часу нашої розлуки. Не дивно, що для вас моя поява є цілковитою несподіванкою, — всміхаючись одним кутком рота і підморгуєчи правим оком, промовив Юрій Володимирович, і додав: — І от бачите, я вже й женився. Познайте, це моя дружина.

— Дуже приємно. Нарешті, Юрію Володимировичу, я бачу вас одруженим. Горський, — стиха промовив о. Віктор, подаючи їй руку.

— Берта Натансон, — відповіла вона ніжно-ввічливим голосом.

— Моя дружина, як ви напевно зауважили по іменню, походить із «наших», але вона моя дружина й приймайте її за свою, — вдаючись у деякі коментарі, зауважив Юрій Володимирович.

— Тобто з євреїв? Я чую це по прізвищу й відчуваю по вимові, хоть вона зовсім не разюча в порівнянні з другими євреями. Ви що, кожний живете під своїм власним прізвищем?

Так, але це нам зовсім не шкодить... Правда, Берточка? — пробубонів Юрій Володимирович, кладучи свою важку праву п'ятірку на тендітні плечі дружини.

— Це вже трохи, знаєте, не по-нашому, не традиційно жінці вживати своє прізвище, будучи заміжною. Це виглядає аж занадто по-сучасному, зауважив о. Віктор.

— Бож ми сучасні люди. Ми мусимо триматися нової моди, — пояснив Юрій Володимирович.

— Я знаю, що моє прізвище, — промовила Берта Натансон, — не зовсім добре звучить серед празославних, але змінювати його я не маю наміру, бо не бажаю затерати прізвища свого роду. Найбільше, що я могла б зробити — це подвоїти його, тобто додати до нього чоловікове прізвище і тоді буде «Натансон-Сперанська», але це виходить задовге прізвище, можна й язик поламати, вимовляючи його.

— То нічого, то тільки вам так здається, без привички. Натансон-Сперанська чудове прізвище! Ви так і зробіть, якщо вам таке прізвище подобається, а взагалі, то ваша справа. Солов'я байками не годують! Будь ласка, дорогі гості, роздягайтеся й почувайте себе, як у своїй власній хаті. Вибачте, як вас по-

батькові? звернувся о. Віктор до Берти.

— Можете мене називати просто Берта, мені так подобається, а взагалі моє повне ім'я — Берта Мойсеєвна.

— Дозвольте вам допомогти роздягнутись, Берта Мойсеєвна. Прошу роздягатися, промовив о. Віктор і підняв обидві руки, щоб допомогти їй зняти шубу. Від її одягу віддавало ароматом високоякісних духів. Це створювало враження, що хтось розлив їх цілий флакон і тепер вони випаровуються під дією теплої кімнатної температури.

Повісивши шубу на вішалку, яка була прибита на дверях, що вели до спальні, о. Віктор злегка чхнув. Пильно оглянувши обличчя й зовнішність Берти Мойсеєвни, він мисленно порівняв її з Ганною Матвіївною й подумав: «Зовнішність не є погана, але з Ганною Матвіївною зрівнятися не може; значить, не екстер'єр спокусив Юрія Володимировича, а щось інше... — А це інше для о. Віктора було загадковим. Можливо, характером вона є надзвичайно добра людина; але покищо я й цього не помічаю», — розмовляючи з гостями, тайком роздумував собі о. Віктор.

— А чому ж ви, Юрію Володимировичу, не роздягаєтеся? Прошу скидати своє пальто. Чи може й ви потребуєте моєї допомоги?

— Абсолютно ні. Ви знаєте мене, що я обходжуся без няньок. Найголовніше, що ми зараз мусимо з вами зробити, це розпрягти коней і привести їх до порядку. Чи у вас є хлів, у якому можна було б їм заночувати?

— Хліви є, Юрію Володимировичу, але зле, що в хлівах нічого немає.

— Так от, поставимо в них наших рисаків та й будуть хліви заповнені.

Так, так, Юрію Володимировичу, ви все жартуєте. Ну, нічого... Вибачте, я зараз повернуся, а ви тим часом сідайте. Прошу, Берта Мойсеєвна, чому стоїте, сідайте, — промовив о. Віктор, підсунувши їй стільця, і вийшов до другої кімнати.

За пару хвилин він повернувся і, розмовляючи з гостями, почав одягатися. Дуже скоро в кухні появилася й Любов Андріївна. Помітно було, що вона тількищо причепурилася: наділа нову, темнозеленого кольору сукню, підправила зачіску, попудрила обличчя. Появившись у дверях, вона жваво вигукнула:

— Не вірю своєму чоловікові, навіть не можу повірити своїм очам... Не сподівалася, Юрію Володимировичу, ваших

відвідин. Невже це ви? — запитала вона, простягаючи йому свою руку.

— Як бачите, не тільки я вас відвідав, а й моя дружина.

Вставши з стільця, він двома руками обхватив руку Любов Андріївни, злегка потиснув її й поцілував. А потім, глянувши на дружину, промовив: — Знайомтесь із моєю половиною й розважайтесь тут самі, а ми підемо з отцем Віктором господарськими справами займатись.

Чоловіки вийшли надвір, а жінки залишилися самі. Подавши одна одній руку, вони познайомилися.

— Рисачки у вас добрячі, Юрію Володимировичу, видно, що каззонні, промовив о. Віктор, побачивши на подвірт' біля ганку, упряжені в красиві сани, двох рисаків і похлопав одного з них по передпліччю.

— О, так, це політпрацівники моєї установи, відповів Юрій Володимирович, погладжуючи правою рукою гриву сірого рисака.

— Пробачте, і як же вам живеться, чи давно ви одружилися з Юрієм Володимировичем? запитала Любов Андріївна Берту Мойсєєвну в той самий час, коли надворі між їхніми чоловіками йшла розмова про рисаків.

— Живемо ми добре. Юрко працює й дістає добру платню. Ми маємо чудову квартиру й веселих друзів. Життя наше, можна сказати, безтурботне. Дітей покищо не маємо, то й життя наше проходить без клопотів.

У той час, коли Берта Мойсєєвна все це оповідала, Любов Андріївна з цікавістю слухала. Готуючи страви для вечері, вона одночасно оглядала зовнішність Берти Мойсєєвни. Перед нею була типова брюнетка середнього зросту, худорлявої конструкції, з вузькими чорно-вогнистими очима і чорносизими, довгими віями над ними. Її вузькі, але довгі брови виходили майже на самі скроні. Обличчя мало білу шкіру, покриту рідким ластовинням. Особливо біля носа це ластовиння було скупчене густіше, ніж на щоках. Ніс її був майже рівний, тільки на самому кінчику виступав маленький горбик, який зовсім не псував вигляду її обличчя. Любов Андріївна помітила, що Берта Мойсєєвна, в хвилини мовчанки, свої тоненькі губи складала сердечком. У правій частині рота, коли вона його відкривала, виглядав золотий зуб. На ній була красиво пошита і добре підігнана під її стан вовняна сукня кольору райдуги, на грудях і на кінцях рукавів оброблена темнорозовим мереживом, через дірочки якого виглядали різного кольору хрусталеві камінці. На лівій руці вона

мала маленького розміру золотий годинник, а на правій зиглядав з-під рукава золотий браслет. Весь той одяг і прикраси до нього надавали їй вигляду заможної жінки.

— А ви, особисто, працюєте? — запитала Любов Андріївна свою співбесідницю.

Я? Ні. Мені немає потреби працювати, бо Юрко завжди на мене заробить.

О, так! З Юрія Володимировича ще й раніше визначний лікар був, а тепер і поготів, бо ж із роками набувається практика.

— Я думаю, що якби він працював тільки лікарем, то він мало б що заробив і ми так розкішно жити не могли б.

Сказавши це, вона встала з стільця й підійшла до столу з наміром запропонувати Любов Андріївні свої послуги в підготуванні вечері.

— Нічого, нічого, ви не турбуйтеся, сідайте, будь ласка. Не хочу вас обтяжувати, ви у нас гості, я упоранюся й сама.

В цей час зайшла Горпина. Процідивши молоко, вона почала допомагати Любов Андріївні поратися біля страв.

— А ви, Горпинко, вже закінчили там свою працю біля худоби?

— Та ж певно. Лише корова й теличка... Там немає чого робити. Подоїла, підчистила, поклала нової підстилки, дала їсти та й усе. Дома, в брата багато більше роботи та й то раду даю.

Значить, ви говорите, Берта Мойсєєвна, що Юрій Володимирович іще десь гроші підробляє?

— О, так, він має добру працю в ГПУ².

Почувши це, Любов Андріївна витерла рушником руки, підвела очі догори й деякий час здивовано дивилася на Берту Мойсєєвну, а потім, почавши різати хліб, вона стиха промовила:

— Напевно, Юрій Володимирович займається справами судової медицини? Я пригадую, як наполегливо він готувався до цієї діяльності.

Нічого на це не зауваживши, Берта Мойсєєвна за пару хвилин зачала розмову на іншу тему.

Тоді як жінки розважалися бесідою, чоловіки поралися біля коней і також не мовчали.

Цікаво, Юрію Володимировичу, ви сказали про своїх рисаків, що це політробітники вашої установи... В якій же уста-

2) Із російського: Государственное Политическое Управление (по-українському: Державне Політичне Управління).

нові ви працюєте? Що це за установа, яка має політробітників? Я знаю, що ви лікар і, здавалося б, ніякого відношення до політики ви не можете мати, — промовив о. Віктор, підвівши одного з рисаків до ясел.

Я працюю в ГПУ і завідаю там відділом судової медицини.

Та що ви, Юрію Володимировичу, Господь із вами! Ви жартуєте, чи це є правда? Невже для вас не знайшлося більш благороднішої установи? Я ніколи не припускав, щоб ви могли пов'язатися з такою брудною установою. Від такого повідомлення я просто можу збожеволіти, Юрію Володимировичу, промовив о. Віктор, здивовано розводячи руками.

— Заспокойтеся, отче Вікторе, я не займаюся там політичною діяльністю. Я працюю за фахом на посаді судово-медичного експерта. За фахом мені вільно працювати влюбій установі.

— Хіба, Юрію Володимировичу, фах із судової медицини може бути застосований у такому незначному містечку, яким є Осинівка? Я пригадую, колись ми з вами говорили, що судова медицина діє лише у великих містах.

Так! Цілий Апарат судово-медичної установи діє тільки в столиці округи, але по районах є представники цієї установи, які працюють при ГПУ. Так що це нормальна річ, отче Вікторе, і вам немає чого впадати в розпач, а тим більше божеволіти.

— Он воно як! Я ж бачу, що сани й коні не розраховані до послуг звичайних людей. На таких санях і конях навіть у старовину тільки губернатори їздили.

— А тепер їздять начальники ГПУ й міліції, час від часу голова районного суду, та інколи дозволяють і мені проїхатись. Одне слово, ці рисачки належать до послуг декільком особам. Все рівно як у тих панів, що мають на трьох одні штани, — промовив Юрій Володимирович, насипаючи коням вівса.

Я не знаю, Юрію Володимировичу, як ви собі міркуєте, але маючи фах лікаря, на вашому місці я б не пов'язувався з такою жахливою установою, як ГПУ.

Промовляючи до Юрія Володимировича, о. Віктор уважно оглянув сани й пригадав собі в думці «Бігучі сани» з роману Чернишевського «Що робити?».

— Я припускав, отче Вікторе, що протягом останнього часу, коли ми з вами не бачилися, ви змінилися, але тепер бачу, що залишилися й далі такою ж відсталою людиною, як були

раніш. Мушу з вами, отче Вікторе, поговорити, щоб ви не втікали від сучасного життя, а включалися б у нього, йшли в парі з ним і черпали з нього все для себе корисне.

— Бачите, Юрію Володимировичу, я не є користолоб. Проте, не зовсім чесно задовольняти свої користолобіві інтереси політичними злочинами. Але годі про це говорити, ми вже так добре просвіжилися на морозі, що я цілком віддався б своїй гарячій грубі. Пішли до хати!

Ввійшовши до будинку, вони відразу відчули, як на них повіяло теплом, пахощами страв, що вже стояли на столі, та взагалі запахом кухні.

— Бачите, наші жінки вже постаралися для нас, замерзлих політдискутантів... У нас із морозу апетит o-go-go!.. — промовив о. Віктор роздягаючись.

— Роздягайтеся, Юрію Володимировичу, прошу за стіл, Берта Мойсєєвна, — промовила Любов Андріївна, розкладаючи по маленьких тарілочках смажену картоплю.

Юрій Володимирович роздягся, поволі провів очима по столі й побачив достатню кількість їжі, але не виявив на ньому напиту. Він розкрив свою валізу, яку поставив біля дверей, коли сюди прибув, і дістав із неї пляшку «Зубровки» й дві коробки «шпротів». Усе це він поставив на стіл і промовив:

— Я бачу, що ви й тепер ведете пісне життя. З морозу корисно випити.

— Мені не зрозуміло, яка користь може бути з алькоголю? Мені здається, Юрію Володимировичу, що в цьому випадку ви поступаєте не як лікар, а просто як любитель чарки. Правда ж? — промовив о. Віктор, витягаючи стіл зі стравою на середину кухні.

— Зовсім ні. Розмовляючи з вами як медик, я кажу, що дуже корисно, побувавши на холоді, вжити пару чарок горілки. А тепер, якщо я з вами говорю просто як громадянин, то й знову скажу, що нам належить випити хоча б на згадку про нашу давню дружбу та на знак нашої несподіваної зустрічі. Саме головне, ніколи не мусите забувати, що в житті найважливіші справи завжди вирішувалися зі спиртними рідинами, — промовив Юрій Володимирович, сідаючи за стіл.

— Якщо вже таке діло, що найбільші справи вирішуються напінками, то подай, Мумочко, чарочки, — жартома промовив о. Віктор і додав: — Може й вип'ю чарочку, але тільки з мотивів медичних, ніяких інших.

— Що ви, Бог із вами, отче Вікторе, підліток чи що? Так

довго ми не бачилися і ви зі мною не хочете випити. Нащо вже моя дружина єврейського походження, а євреї ж, в переважній більшості, не вживають алкоголю, і то завжди буває моїм партнером при випивках. Правда, жено?

— Тільки, будь ласка, Юрику, ясніше висловлюйся, бо для того, хто знає, як ти п'єш, з такої фрази може витворитись погане враження про твою дружину. Бож треба добре пити, щоб бути справжнім партнером тобі у випивках. Але на одну чарочку для мене ти можеш завжди розраховувати.

Ну, бачите, отче Вікторе, жінки по чарці та ми з вами по п'ять і спорожнимо цю пляшечку, — промовив Юрій Володимирович, витягаючи корок із пляшки.

— Не хотілося б пошкоджувати собі шлунок такою отрутою. Та й не зовсім личить священникові п'янтствувати, хіба що трохи для компанії.

— О-йо-й! Отче Вікторе, облиште свої мрійливі упередження. А шлункових хвороб не бійтеся, від помірної випивки їх не буває, — перекожливо промовив Юрій Володимирович і налив кожному по чарці.

Усі, за винятком Юрія Володимировича, пили досить кволо, але всі приймали активну участь у розмовах. Випиваючи більше за всіх, Юрій Володимирович найбільше наполягав на картоплю й на свої шпроти. Добре підпивши, він порожевів, повеселішав і став занадто балакучий.

— Ех, отче Вікторе, шкода мені вас. Прикро, що ви так даремно розгублюєте свій талант і потопієте в аскетизмі, — промовив Юрій Володимирович, похлопуючи о. Віктора правою долонею по плечі.

— Не розумію, Юрію Володимировичу, що ви цим хочете сказати?

— Просто, я вважаю, що час вам подумати над тим, щоб змінити працю, професію, а з цим, безумовно, і побут життя.

— Я не думаю, Юрію Володимировичу, що ви це говорите серйозно. І що я мав би робити, змінивши професію?

— Працювати й бути на світській службі, тобто там, де є перспектива, свобода свого власного життя і його матеріальне забезпечення. Багато із ваших колег це вже зробили. Розумних людей з освітою скрізь потребують, навіть у тому ж ГПУ. Ваше минуле зовсім не відіграє жодної ролі, якщо ви добровільно йдете на співпрацю з органами радянської влади. Бажаєте, то вас і сьогодні з руками й ногами схватять.

— Схватять?! І до якої камери закинуть?

— Отче Вікторе, ви не іронізуйте. Я з вами говорю про це цілком поважно. Не думайте, що церкви існуватимуть вічно. Ще рік, два, і тоді наступить ліквідація їх. Хоча я й займаюся своєю фаховою працею, але я працюю в політичній установі і тому добре обізнаний із плянами радянської влади відносно майбутньої долі церков. Якщо зліквідують церкви, чим ви тоді будете займатись? Сірничками торгувати? Неваже для цього потрібно було кінчати духовну семінарію і вгепувати три роки на духовну академію? Сьогодні ви ще маєте чудовий вихід із свого майбутнього загрозливого положення. Під сучасну пору ви маєте шанс прекрасно влаштуватися. Я вам виявлю в цьому свою всебічну допомогу. Тільки треба, безумовно, всією душею віддатись тій праці, яку дістанете з моєю допомогою. Дістанете добру платню, квартиру і набудете неабиякий авторитет і привілеї. Я вам, отче Вікторе, як ваш приятель, бажаю тільки добра і тому широ раджу негайно пристосовуватися до доби.

— До доби?!.. Тобто, доби більшовизму? Бог із вами, Юрію Володимировичу, не говоріть таких страхіть. Не розумію, що означає, з вашого погляду, пристосування до доби. Знаю, що в природі може бути пристосування живих організмів до клімату, людей до обставин, витворених стихійно, дружина може пристосуватися до характеру свого чоловіка, якщо в цьому пристосуванні просвічуватиметься хоч якась надія на поправлення співвідношень. Але як можна пристосуватися до доби, для мене це не зрозуміло. Доба не є абстрактною категорією в часі чи в просторі. Вона, насамперед, є зтягнений відрізок часу, протягом якого існування людського суспільства підкорене тій чи іншій політичній системі, на чолі якої завжди стоїть якась каста чи кліка з позитивними чи негативними нахилами. В історії ми знаємо декілька таких визначних витворів: добу Івана Лютото, Петра Великого, Катерини другої, Миколи першого і, нарешті, доба більшовизму. Всі вони славилися деспотичним абсолютизмом, але не всі в однаковій мірі. Так, наприклад, доба Івана Лютото уславилася нелюдським терором, який він застосовував супроти своїх опонетнів. Доба Петра першого відзначилася страшним деспотизмом супроти противників його російсько-шовіністичного імперіялізму. Доба Миколи першого була часом його деспотичної боротьби проти різного роду революціонерів. Що ж собою уявляє доба більшовизму? Це є ніщо інше, як накопичення всього негативного, що було колибудь упродовжене в життя ще царським режимом, а головню терор, який більшовики запозичили від деспотичних царів і в деталях розробили й роз-

винули його до небувалих розмірів. Не терор тільки над окремими особами, як це було за часів деяких царів, а терор над цілими групами людей окремих соціальних прошарків населення й народів. Помітно, що Ленін і Сталін добре ознайомилися з архівами деспотичних царів. Хіба ж ви, Юрію Володимировичу, не бачите, що ваше «прекрасне» ГПУ є тою самою опричиною Івана Лютото? Або неможливість доступу звичайній людині до совітських урядовців не є тим самим бюрократизмом доби Миколи першого, який, по суті, є батьком російського бюрократизму? Чи не існував за його урядування вислів: «Государством правіт не государь, а столоначальнік»? А чи ж ви не думаєте, що звичка більшовиків по одягу розпізнавати свого ворога не є методою Петра першого? Хто ж, як не він, у бороді й у довгому платті вбачав символ своєї опозиції? І чи тепер по старомодному фракowi й довгій сукні не розпізнають людей із буржуазним минулим? А ви говорите, що до цієї доби варварів треба пристосовуватись. Гріх, Юрію Володимировичу, гріх! І як можна так нерозважно висловлюватися та ще й синові священика. Проте, наші жіночки, Юрію Володимировичу, також, мабуть, захопилися політичними розмовами, — промовив о. Віктор, загадково поглядаючи на Берту Мойсєєвну і злегка поплескуючи правою долонею Любов Андріївну по плечі.

— Ви не прислухайтеся до наших розмов, бо якщо теми вашої розмови є загальні, то у нас можуть бути й жіночі тасмниці, яких чоловікам не слід знати, — поспішно промовила Любов Андріївна.

Не чіпайте їх, отче Вікторе. Чим би дитина не тішилася, аби не плакала, злегка всміхаючись, промовив Юрій Володимирович і запив сказане зубровкой.

— Цей вислів, Юрику, означає, що ми нічого поважного обговорювати не можемо. Так висловлюватись нечемно, уперто заглядаючи в самі очі своєму чоловікові, промовила Берта Мойсєєвна.

— Я так не сказав, що жіноча голова неспроможна логічно мислити про поважні справи. Я вважаю, що всяка людська голова, як говорив Кузьма Прутков, «подібна до шлунку: одна перетравлює поступаючий харч, а друга ним засмічується», але про присутніх говорити не будемо, — всміхаючись промовив Юрій Володимирович.

— Нам щось треба подумати про спання, Дусінко, — обізвалася Любов Андріївна.

Що ж, можна подумати й про спання. Іти та й лягати

спати, -- вставив Юрій Володимирович.

Власне, про що треба подумати — це де спати, бож у нас тепер одна кімната цілком не опалюється, в ній холодно, немов у льодовні. Це ваша чудова доба, Юрію Володимировичу, такого наробила. Тільки подумати, в мирний час не вистачає палива... — додав о. Віктор, кладучи до рота спечений на ско вороді коржик.

-- Зовсім неважно, громадяне, що кімната не опалюється, аби було ліжко. Навіть буває корисно поспати в холодній кімнаті; то є свого роду фізична загартованість. Ми з Берточкою охоче там ляжемо. Вам немає потреби про те багато турбуватися, правда, Берточко?

Так, так, Юрику, але це залежить від того, чим ми вкриємося. Я бачу, що ти вже добре наспиртувався, то тобі вже й море по коліна, все рівно де спати, хоч і надворі, заниженим голосом промовила Берта Мойсєєвна.

Своїми пальцями, — відповів Юрій Володимирович.

— Не турбуйтеся, вкриватись є чим, — з задоволенням промовила Любов Андріївна, встаючи з стільця.

Ну от, бачите, проблема розв'язана скоро й без зайвих клопотів, — промовив Юрій Володимирович, встаючи з-за столу.

— Зачекайте, Юрію Володимировичу, не поспішайте, ще треба піти й приготувати ліжко. Мабуть, ми з вами, Горпинко, підемо й це зробимо зараз.

-- Я з вами, Любов Андріївно, також хочу піти, обізвалася Берта Мойсєєвна і також підвелася з стільця.

Діставши із запічка свічку, Любов Андріївна засвітила її і всі жінки вийшли, а чоловіки залишилися за столом. За декілька хвилин жінки повернулися, щоб побажати чоловікам доброї ночі перед сном. Зробивши це, Любов Андріївна пішла в свою спальню до дітей, Берта Мойсєєвна поспішила до приготованого для сну ліжка, а Горпина, попрощавшись, пішла додому.

Ви сказали, отче Вікторе, що ви не розумієте пристосування... Пристосування це сильна річ. Це є набута ознака в житті, що витворюється в наслідок життєвих змін політичних, матеріальних та природних. А в природознавстві, французький учений Ламарк навіть доводив, що такі набуті ознаки можуть передаватись по спадковості наступним поколінням. Нема ніякої заслуги пристосовуватись до легких умов життя. Героїзм людини полягає в тому, що вона може примусити себе адаптуватись до тяжких обставин життя. От так, наприклад, полюбіть ненавиджену вам владу, примиріться з усіма її мікроприємствами і, в свою

чергу, наполегливою працею для влади завоюйте собі право на повагу, на шану, на добре життя. Оце й буде вам називатися пристосуванням до доби. Так очорнювати цю добу, як ви це робите, отче Вікторе, також є нерезонним вчинком. Все ж таки, що не говоріть, але ця доба в порівнянні з минулим часом є добою прогресу, — говорив Юрій Володимирович, запиваючи кожне сказане речення ковтком «зубровки».

-- Боже Ти мій! У чому ж ви знайшли прогрес? Забудьмо на хвилинку про терор. Що ви бачите прогресивного в якій-будь галузі життя? Сказавши це, о. Віктор розвів руками і відразу, звівши їх до купи, поклав на стіл.

Найбільшим прогресом цієї доби є великі досягнення більшовиків в освіті. Ніяка доба так широко не розкривала дверей науки для всіх верств суспільства, як це зробили більшовики. Ніхто не розвинув так високо техніки, як це зробили таланти сучасної доби. І вже в цьому тільки є великий прогрес доби.

Але все це зовсім не пов'язане з високоякісними ознаками політичної влади і її провідників. Вам відомо, що більшовизм прийшов на все готове. Більшовики суто свого нічого не дали, все було створене ще за царату. Безумовно, прийшовши на вироблене тло, воно має цивілізуватися самим часом. Нехай би поспробували цивілізувати напівдику країну, як це, наприклад, зробив Петро перший. Тож у декілька разів була прогресивніша доба ніж сучасна. Не назвете ділянки народного господарства, в якій би Великоросія не могла завдячувати Петрові першому. Навіть розведення виноградників на Дону й виведення холмогорської породи корів належить йому. Петро перший хоч і був деспот, але то був великий талант, незнаний в попередній історії Великоросії реформатор, то була дійсно прогресивна голова. Не люблю його за деспотизм і терор, бо все ж таки віддати свого рідного сина на смерть треба бути самому безумним катом. Але і в більшовиків таких катів з надвишком. Засуджую його за те, що він поздіймав і переробив церковні дзвони на гармати, коли провадив війну зі шведами. Це його незвичайний, антирелігійний вчинок, за який його більшовики, як безбожники, дуже хвалять. Не схвалюю й того, що він на кістках козаків побудував Петербург, що являється зовсім історично-ганебним вчинком. Але, назагал, у Великоросії то була доба прогресу. Або ось Олександр другий, звільнивши селян від кріпацтва, провівши фінансову, військову, освітню реформи, зробив великий прогрес, і тому то є доба прогресу. А що роблять прогресивно-

го більшовики? Олександр II-ий звільнив селян від кріпацтва, а більшовики, навпаки, намагаються знову зробити їх кріпаками, — з деяким обуренням промовив о. Віктор і почав повільними кроками ходити по кухні.

Напівсонно примруживши очі, Юрій Володимирович обіперся лівою рукою на стіл і з п'яна посміхався. Лише поверхою він прислухався до того, що говорив о. Віктор. Він запам'ятовував окремі слова, деякі фрази, а коли о. Віктор скінчив, він раптом відкинув голову на спинку стільця й, пригадуючи ті окремі фрази й слова, відразу сконцентрувався з відповіддю:

— Безперечно, талант то велике діло. «Талантами вимірюються успіхи цивілізації і вони ж представляють верстові стовпи історії, служачи телеграфами від предків до нащадків», сказав Кузьма Прутков. Петро перший — великий талант і сучасна доба багато від нього успадковує, але як ви можете вибачити йому те, що з його наказу Меньшиков спалив столицю вашого гетьмана Мазепи — Батурин?

— То ж і є деспотизм, за який я його засуджую.

— Час подібний до мистецького керівника, безперервно продукуючому нові таланти замість зниклих. Сучасність є новок добою, яка замість таланту Петра першого, що вже давно зник дасть тисячі нових талантів, які зроблять великий прогрес, що буде важливою сторінкою історії в майбутньому. Прихід сучасної доби є закономірністю минулого. Не може життя стояти на місці. Якби все минуле було сучасним, а сучасне продовжувало б існувати поруч з майбутнім, хто зміг би розібрати, де причини і де наслідки? Ви мусите підлягати правилам закономірності, підлягати змінам, у яких формується майбутнє, в наслідок якого колись зникне й сучасне. А в тому майбутньому закладатимуться нові зміни, що знищать те майбутнє й прийде ще більш нове майбутнє. Таким чином, утворюється безперервний ланцюг життя. Даремно, отче Вікторе, ви нарікаєте на колективізацію, що ось щойно зачинається. Колективізація є свого роду реформа, яка, безумовно, відбиває в сільському господарстві прогрес сучасної доби. Хіба ж зле буде, коли селянин не товктиметься в чорній праці день і ніч, а працюватиме тільки певні години, буде вільним від усякої відповідальності робітником завжди буде матеріально забезпеченою людиною. Хіба ж це не досягнення, не прогрес? Не розумію, чому ваші улюблені хохль так наполегливо виступають проти колективізації. Мені здається що росіяни розумніший народ за українців. Вони спротиву колективізації не роблять, а відважно вступають у колгоспи

і підтримують міроприємства радянської влади, тому й влада з російським народом рахується більше. Страшно бунтівлива натура у ваших хохлів, і тоді ще сміють нарікати на погане ставлення радянської влади до них. Зрозуміло, що яке гукання, таке й відлуння. Що там говорити!.. підвищеним голосом промовив Юрій Володимирович, активно жестикулюючи руками.

— Я вас, Юрію Володимировичу, не пізнаю. За час нашої розлуки ви просто стали справжнім більшовиком. Спочатку ви говорили про звичайнісіньке пристосування до доби. Але тепер, коли горілочка на вас подіяла сильніше, ви уперто бороните злочинні міроприємства влади. І колективізація, і нищення релігії, і розкуркулення, і неймовірний терор для вас, то є все прогресом сучасної доби. Слухаючи вас, мені не хочеться вірити, що ви є нащадок відомого державного діяча М. М. Сперанського. Мабуть, якби він встав і подивився на поведінку свого нащадка, то напевно його видатний розум відразу помутнів би й голова запаморочилася. Юрію Володимировичу, як ви могли дійти до такого безглузого стану?.. Певно, що такі реформи, як колективізація, росіянам легше сприймати, бо основою їхнього життя завжди була громадська власність, тоді як в українців — заможний індивідуалізм. Тож як людина, що віками звикла до своєї власности, до індивідуального способу життя, до особистої волі, не буде противитися рабству, насильству й глумові над нею? Навіть худобина й та часом протестує, коли її запрягають у ярмо. Алеж людина... Боже Ти мій!.. Не хочу більше про це говорити, краще будемо розмовляти на інші теми. Ви краще, Юрію Володимировичу, скажіть, як це сталося, що ви знайшли собі дружину фарисейського походження?

Тільки я вас прошу, отче Вікторе, не задивляйтесь на мою Берточку із свого фанатично-релігійного амвону. Вона є єврейка, але її предки ніколи не належали до фанатично-сектантського фарисейства. Інколи не шкодить для сильного нащадства мішати кров. Це підтверджено медициною. А взагалі, мушу вам сказати, що як полюбиш, то й з чортом одружишся... Знаєте, Берточка завідувала буфетом при ГПУ і я до неї довго й добре придивлявся і вирішив, що це жінка якраз для мене... Зрештою, одружився й не шкодую.

— І ви так легко могли забути Ганну Матвіївну? Шкода, але то справа ваша, я це говорю між іншим.

— А що ж можна зробити, коли вона така вперта хохлушка. Бог з нею, Берточка ідеологічно й психологічно мені більше підходить, ніж Ганна Матвіївна. Вона ще тут?

О, так!.. Але ми з нею тепер нічого спільного не маємо, бо ваша доба прогресу забороняє їй із нами спілкуватися. Не тільки їй, а усій інтелігенції заборонено зустрічатися з таким небезпечним ворогом, як я, — промовив о. Віктор, сідаючи за стіл.

То все дурниці, отче Вікторе. Маєте бажання?.. Завтра я вам усіх ваших інтелігентів скличу сюди. І влаштуємо тут хіба ж такий бенкет, що о-го-го!

— Дуже дякую, друже, не потрібно. Але дивний ви народ, росіяни. Ви так просто на все дивитися. Жах! Як так можна? Не так давно ви любили жінку, раптом порвали з нею всякі зв'язки, одружилися з другою і, ніби нічого не сталося, виявляєте бажання зустрітись із нею на вечеринці. Мені, наприклад, було б незручно таке робити. У вас чомусь звичайні погляди на все — і на кохання, і на життя, і на політику. Тільки прошу не ображатися, Юрію Володимировичу, це не тільки стосується вас особисто, а переважної більшості росіян.

— Це правда, що простота рускому чоловікові властива, але це не зле. Навпаки, для здоров'я багато краще, ніж усе брати до серця й жити нервами. Життя, отче Вікторе, треба сприймати таким, як є, тільки умійте до нього пристосуватись. Погано вам живеться, не зупиняйтеся на тому, покращуйте життя. Прямуйте за всяку ціну до ліпшого різними можливими способами, навіть якщо вони є для когось шкідливі. Бог з ними, робіть так, аби вам було ліпше; а комусь другому хоть буде й гірше, яке вам діло до нього? Ви йдіть до мети своєю дорогою просто і з неї не звертайте, — говорив Юрій Володимирович, встаючи з місця.

— О, ні, Юрію Володимировичу, такі методи мені ніяк не імпонують, а ваші поради в цьому відношенні здаються неістотними, — промовив о. Віктор, закашлявшись від диму цигарки Юрія Володимировича, яку він цойно закурив.

Відкашлявшись, він продовжував:

— Паскудне тепер життя, але, не зважаючи на це, воно швидко минає. !!!з зовсім недавно і був незavidним шупленьким хлопчиськом... Уже 11 років минуло, як я покинув академію, а так, ніби це було декілька місяців тому. В той же час, коли в думці переглянеш деякі сторінки своєї життєвої книги, то бачиш, як багато пережитого лишається позаду. Пережито стільки, що здається і в 30 років не вкладеш. Ось тільки за останніх одинадцять років стільки вилито сліз, стільки пережито журби, подумати страшно. Смерть батька, смерть брата, безперервний

терор релігії й мого життя»... — промовив о. Віктор і, діставши з кишені підрясника хусточку, витер нею сльозаві краплини, що несподівано появилися в його стурбованих і злегка почерво-нілих очах.

— Печально, отче Вікторе, печально, але нічого не вдієте. Таким кострубатим життя й є. Тому я й говорю, що людство мусить весь час намагатись його покращувати. Не сумуйте, отче Вікторе, бо я бачу, що ви вже готові й розплакатись. Правда, що плач при випивках не свідчить про погане життя, бо алкоголь на кожного діє по-різному. І тому при випивках одні люди веселяться, другі плачуть, а треті поспішають утекти до ліжка. Але все це, отче Вікторе, дурниця, ваше життя з тим днем покращає, як тільки ви зрезигнуєте з свого сьгоднішнього становища і перейдете на світську працю. Не впирайтеся похощацьки, а погоджуйтеся й завтра зачнемо діяти, говорив Юрій Володимирович, струшуючи на блюдце попіль із цигарки.

— Я думаю, Юрію Володимировичу, що на цю тему ми більше говорити не будемо. Ви хочете, щоб я пішов на співпрацю з владою, яка стоїть на фальшивій дорозі, яка має в своєму підложжі атеїзм, насильство й неправду. Якби я це зробив, це означало б, що я навіки-вічні виключив себе зі членів людського суспільства. Мені, як ідейному священикові, зовсім не по дорозі з політикою ГПУ. Нехай мене повісять, але на службу до ГПУ я не піду. Я віддам себе в жертву, але загину священиком і до кінця виконаю свій обов'язок перед народом. Я більше не хочу чути про якебудь зречення з свого духовного обов'язку. Досить того, що про це зі мною говорили під час мого арешту і я сказав їм раз і назавжди, що ні. Очевидно, що й наші розмови, Юрію Володимировичу, на цю тему даремні.

— Ви є упертий хохол... Але Бог з вами, отче Вікторе, я вже просто втомився від цих розмов. Ніхто вас не зобов'язує йти на співпрацю з ГПУ, але перейти на працю, де немає небезпеки і де є матеріальна забезпеченість, я б вам радив. Я ж не є політробітник чи комуніст, я є доктор і ваш приятель, який дає вам корисні поради у ваших же інтересах. Якщо це вам не подобається, робіть так, як ваша голова вам підказує. Я думаю, що ви дуже помиляєтеся. Я визволив вас, отче Вікторе, з-під арешту. Коли б я ставився до вас вороже, очевидно, що я не сприяв би вашому звільненню, — промовив Юрій Володимирович, гасячи цигарку.

— Я дуже вам вдячний за вашу благодійну акцію супро-

ти мене, але ваше намовлення покинути працю священика, це більш нереальне, ніж я б намовляв вас залишити вашу докторську працю при ГПУ, і тому ще раз говорю, що давайте змінімо тему нашої розмови, Юрію Володимировичу.

Після цієї розмови, вони обидва поринули в коротеньку мовчанку, випили по склянці чаю, а потім поговорили ще трохи на різні теми: філософські, побутові, політичні. Кожний з них говорив досить жваво, намагаючись один одному довести свою правду. Відчувалося, що послідовні й логічні докази о. Віктора зовсім спантеличували його співбесідника. І, мабуть, це примусило його висловити своє бажання піти до ліжка. Злегка примружуючи очі, він промовив:

— Гарзд, отче Вікторе, ви впертий малорос, тому ми, напевно, ніколи не домовимося. Ранок мудріший за вечір, залишемо нашу розмову на завтра, а зараз пішли спати! -- Побажавши один одному доброї ночі, вони розійшлися до наступного дня.

Утомлений довгими розмовами з о. Віктором, розслаблений горілкою і зігрітий теплим тілом Берточки, Юрій Володимирович швидко заснув. Отець Віктор, навпаки, під впливом душевної тривоги, спричиненої неприємними розмовами з давнім приятелем, довго не міг заснути. Тільки під заспокоюючим намовленням Любов Андріївни, яка пробудилася з його приходом до ліжка, десь уже перед світанком, він заснув.

Другого дня гості й о. Віктор піднялися о 10-ій годині ранку. Юрій Володимирович, як і кожного ранку, поголився, вмився й поводив себе досить жваво. Він жартував із дружиною, бадьоро розмовляв із хлопчиками о. Віктора і висловлював йому та його дружині своє захоплення їхніми синами, називаючи їх «годувальниками».

Отець Віктор, під впливом огидливих почуттів, спричинених учорашніми неприємними розмовами, поводив себе досить стримано. Він не виявляв гостям особливої уваги й належної гостинності. Тільки час від часу кволим голосом промовляв: «Прошу їсти. Ця страва поставлена на стіл для того, щоб її вживати, не соромтеся». Але ті припрошування скоріше стосувалися Берти Мойсеевни, ніж її чоловіка; та й то, це висловлювалося більш для зовнішнього етикету й ввічливості до неї, як до свіжознайомої особи. В дійсності ж, в душі о. Віктор очікував якомога скорішого від'їзду своїх гостей. Неприємно йому було довше сидіти й розмовляти з чоловіком, що «мінєє свою шкіру» й пристосовується до хриstopродавців, допомагаючи їм

убивати в людині віру в Бога. Юрій Володимирович, вже під кінець сніданку, ніби вгадавши думки о. Віктора, промовив:

— Наробили ми своїм приїздом клопоту о. Вікторові, Берточка. Але ви, отче Вікторе, не гнівайтесь на мене. Що ж я можу зробити? Я не винний, що тепер гряде доба прогресу, а я вважаю за потрібне кожний прогрес боронити. Хіба вам легше було б, коли б я говорив усупереч своїм думкам? Замість того, щоб хвалити більшовизм, я б його нещиро проклинав. Чи не називалося б це лицемірством? Ви пригадуєте час плазування більшовиків перед буржуазною застиглістю — початок НЕП-у³? Фактично, це був поворот до старої форми господарювання. Багато людей за це хвалять більшовиків, але я на той час не бачив у НЕП-і якогось прогресу і тоді я їх гудив. Я, як ви знаєте, не комуніст, але якщо я бачу, що комунізм уносить у життя деякий прогрес, я його схвалюю. Якщо прийшла б інша система, більш прогресивна, я її підтримував би. І ви не ображайтеся на мене, що я є ніби отим «простодушним», який говорить завжди так, як він думає. Я вважаю, що з мого боку було б нечесно одне думати, а інше говорити. Не беріть собі до голови, що перед вами, мовляв, появився ворог... Ні, отче Вікторе, так не є, ви помиляєтеся... Перед вами Юрій Володимирович Сперанський, ваш друг і близький приятель, який бажає вам найліпших благ. І сьогодні він наполягає на тому, щоб ви змінили професію, якою займаєтеся тепер, у цей зовсім невідповідний для вашої професії час. Для вас, як автокефаліста, ця діяльність є дуже небезпечною. Ви не знаєте того, що ви, всі священники, є на особливому обліку в ГПУ, з повною характеристикою вашої минулої й сучасної діяльності. Інколи, гепоушники відділ обліку духовенства жартома називають консисторією, завданням якої є примусити священників стати на службу радянській владі або винищити їх за непокірність. Знаючи це, моя інтенція супроти вас є доброзичливою. Це є прояв моїх сентиментальних почуттів до отця Віктора, — говорив Юрій Володимирович, зачісуючи своє срібло-блондинисте волосся.

Подивившись перевтомленими очима в попелясто-блакитні очі Юрія Володимировича, о. Віктор зробив короткий подих і високим тенором промовив:

Я вас не обвинувачую за щирість вислову своїх думок. — Сказавши це, він подивився на БERTУ Мойсєєвну й помітив на

3) Скорочено   Нова Економічна Політика.

Т обличчі вираз пильної уваги й зацікавлення до його висловлювань. Перевівши погляд очей знову на Юрія Володимировича, він нахилився, випив один ковток чаю й далі продовжував: — Добре робите, коли говорите завжди те, що думаєте, але я не вірю у щирість вашого думання. Мені не віриться, щоб ви, освічена людина, не могли розуміти справжньої суті сучасної доби і щоб замість руїни, яку ця доба несе своїми ліквідаціями, колективізаціями, облігаціями та іншими -аціями, ви дійсно бачили б у ній прогрес. Тому, не вірячи в щирість ваших переконань, я не зрю в щирість вашого вислову. Мені здається, Юрію Володимировичу, що ваша поведінка просто відповідає потребам пристосування до політичної системи, з розрахунком улаштувати собі більш розкішне життя. Якщо так, це є абсолютна безідейність, яка гробить людей.

— Не зважаючи на зимову пору року, Любов Андріївно, ми маємо можливість діставати і свіжі фрукти, і м'яса вдоволь, шоколяди й какао... І коли б ваш чоловік послухав мого та покинув церковну службу, то й ви могли б це мати.

Де ж ви можете, в цей зимовий час, діставати свіжі фрукти? Це щось незвичайне!..

Можна їх купити і в загальних, кооперативних склепах, але там вони є дуже дорогі. Ми дістаємо із «закритого» розподільника ГПУ. Звідти ми можемо діставати все, при чому в необмеженій кількості. Там декілька моїх знайомих працює, то ми маємо добру нагоду вільно користуватися тим склепом.

Цю щирю розмову Берти Мойсєєвни з Любов Андріївною одним вухом підслухав і о. Віктор, розмовляючи з Юрієм Володимировичем.

— Вибачте, отче Вікторе, це, безумовно, не безідейність, як ви сказали, чхнувши промовив Юрій Володимирович, — а скоріше адаптація до життя. Чи покращаю я життєве положення людей тим, що буду, як той бирюк, мовчати, чи тим, що буду вити проти радянської влади, як той вовк на місяць? Очевидно, що їхнє життя залишиться без змін, а для мене воно було б багато гіршим, і моє гірше становище абсолютно не облегло б життя других людей. Так само заздрість людська до мого ліпшого життя не полегшить їхнього становища. Тому я й виголошую таке гасло до кожного зокрема: існуй, пристосуйся до життя, покращуй його й насолоджуйся ним. І це моє останнє слово до вас. Мусимо поспішати, Берточка, вже наближається 12-та година, — встаючи з-за столу, грубим голосом промовив Юрій Володимирович, поглянувши на годинник.

— Це правда, що вже час нам рушати в зворотню дорогу. Ти пам'ятаєш, Юрику, як ми умовлялися?.. Сьогодні до нас увечері гості завітають: начальник ГПУ — товариш Шапіро з своєю дружиною і районний лікар із своєю половиною, — ніби виправдуючись перед господарями, злегка повертаючись до Любов Андріївни, промовила Берточка.

— Певно, якщо люди домовилися й сподіваються гостей, не затримуй їх, Дусічко, — поспішно промовила Любов Андріївна.

Ні, ні! Якщо потрібно, мусять якнайскоріше їхати. Я тільки хотів би сказати Юрієві Володимировичу, щоб він мені не говорив, що я не розумію, мовляв, небезпеки і тому не згоджуюся з його пропозицією. Юрію Володимировичу, зовсім у вас фальшива уява про мої міркування й особисто про мене. За роки існування більшовизму я повністю збагнув його суть, загрозу й наслідки. Я свідомий того, що тут не йде мова лише про обмеження наших прав, а про цілковите винищення релігії. Висвятившись на священика, я, фактично, дав присягу перед Богом до кінця днів моїх не зрадити Його, жити за Його вченням і нести Його науку в народ. Я не можу перелицювати своєї душі і тому совітським гайдуком⁴, Юрію Володимировичу, я ніколи не буду. За час радянської влади я добре пізнав росіян, я всім своїм єством відчув їхню фальшиву натуру, я збагнув їхні стремління — досягти урочистости уніфікованої ідеї — панування великоросійського імперіялізму. Вибачте мені, Юрію Володимировичу, за мою відвертість. Знаючи, що ви росіянин і дивлячись вам у вічі, я просто говорю: до революції я не знав достоєнно, хто я такий — росіянин чи українець... А тепер я сміло говорю, що я українець. Ще в часи революції я був половинчатий, стояв і за руського царя й обстоював український гетьманат, але визвольна боротьба українців мене просвітила. Тепер я ясно відчуваю, що спасіння українського народу лежить у розбудові міцної самобутньої монархії, тобто гетьманства. Деякі роки тому я частково вірив, що радянська влада якось зможе пристосуватися до народу й поправитись у своїй поведінці, бо ж багато гарних обіцянок було. Тепер я бачу, що не день, то стає гірше. Все, що я сказав, Юрію Володимировичу, думаю, що не ображає ваших почуттів як росіянина, бо ж я не

---

4) Гайдук — у вузькому розумінні, лажей у знатних осіб Німеччини і Росії у 18-му сторіччі.

робив винятків, а говорив у цілому про російський народ, як і в часом говорите про українців, саркастично називаючи їх упертими хохлами. Але все, про що ми тут говорили, нехай залишиться між нами, ходячи по кухні, з експресією говорив о. Віктор.

Ви знаєте, що я не належу до образливих людей, і взагалі я ображатись не вмію. Сподіваюся, отче Вікторе, що ви тут про мене нічого не говорили, бо, напевно, ви мене заносите до того меншого числа росіян, більш порядних. Ха... Ха... Ха! Я йду коней запрягти, — промовив Юрій Володимирович, одягаючи свою шубу з великим лисячим коміром.

Дусічко, піди допоможи Юрієві Володимировичу запрягти коней, — порадила Любов Андріївна.

Чоловіки вийшли, а Берта Мойсеевна, з допомогою Любов Андріївни, почала готуватися до від'їзду.

За короткий час до хати повернувся Юрій Володимирович і промовив:

— Коні вже запряжені, поїхали, Берточка! А ви, Любов Андріївно, не йдіть нас проводити, бо надворі відбувається страшний суд. Знаєте, природа, мабуть, дуже розсердилася на людей. Особливо на таких неправедників гнівається, як оце я, бо занадто таки кусає за вуха, — промовив Юрій Володимирович, надіваючи на вуха навушники. Берта Мойсеевна наділа чорну вушанку, застібнувши її на гудзики, обв'язалася навколо вовняним шарфом, в такий спосіб, що вільними залишилися тільки очі та ніс. У цей час Юрій Володимирович заховав свій прибор для голення до валізки, замкнув її, зробив ще деякі приготування і тоді промовив: — І так, попрощаємося, Любов Андріївно, надовго, а може, якщо ви до Осинівки не приїдете, то й назавжди.

— Чому?.. Ви маєте транспортні засоби, то ви приїздіть до нас. Не гнівайтеся за всілякі недоречності отця Віктора. Знаєте, він сучасними подіями дуже поденервований, інколи не зтримається та й скаже якусь недоречність, говорила Любов Андріївна, подаючи Юрієві Володимировичу руку і одночасно думаючи про те, що в такій формі розмов, які провадив її чоловік з людиною, що працює в ГПУ, під сучасну пору ліквідації куркуля як кляси, багато є небезпеки.

Залиште, Бога ради, розмови про це, Любов Андріївно! Я ж отця Віктора знаю, як своїх п'ять пальців, хлопчиком треба бути, щоб на нього ображатися. Викиньте це собі з голови! До побачення.

— Приїздіть до нас! Ми, мабуть, не зможемо, бо в Юрка

праці багато. — Берта Мойсєєвна, щоб звільнити свої вуста, двома пальцями відтягла шарф і поцілувала Любов Андрїїну в праву шоку і також потисла її руку. Юрій Володимирович узяв валізу, а Берта Мойсєєвна надїла на руку свою чорну муфту і вони вийшли.

Бувайте здорові! промовила їм услїд Любов Андрїївна і подумала: «Слава Богу, що все добре обїйшлося, і треба ж йому заводити отакі слизькі балачки».

Вийшовши надвір, вони сіли в сани. Юрій Володимирович дбайливо прикрив теплою ковдрою ноги Берточці й собі. Отець Віктор тим часом відчинив ворота. Смикнувши віжки, Юрій Володимирович голосно промовив до коней: «Но!» Коні, добре підготовані вівсом, з великою енергією й жвавістю рванулися вперед. Але, виїхавши за ворота, Юрій Володимирович одним словом «тпру» несподївано зупинив їх. Берточка від раптової зупинки по інерції подалася наперед і відразу ж випрямилася.

— Гарзд, отче Вікторе, не зважаймо на наші бурхливі дискусїї. Залишаймося їй надалі друзями. Полїтика політикою, а гуманні співвідношення само собою! промовив Юрій Володимирович, тримаючи з напругою у лївій руці віжки.

— Звичайно, люди завжди мусять прямувати до миру і намагатись жити у згоді. А наші дискусїї, якщо вони носять товариський характер, є нормальною рїччю. Бажаю вам усього найкращого. Заїздїть знову колись, якщо будете мати час. А, Берта Мойсєєвна, не обурюйтеся нашими гарячими розмовами. Часом не шкодить подискутувати, якщо дискусїї не ведуть до поганих наслідків, — говорив о. Віктор, злегка стискаючи руку Берти Мойсєєвни.

Відчувши тепло розпареної у муфті руки, о. Віктор одночасно почув, немов із чавунної труби, витиснуте слово: «Но!» Коні рушили. Стримуючи їх від швидкої ходи, Юрій Володимирович виїхав на середину вулиці, повернув направо і тоді, смикнувши віжки поїхав з великою швидкістю.

Сани неслися по твердій, але ще неостаточно виїждженій, сніговій дорозі, зі швидкістю моторового човна по воді, розкидаючи мільйони дрібних снігових порошинок, що купчилися над зеркально-кришталевою поверхнею зашкарублого по боках снігу, що виблискував у грайливих променях ясного, лоскотливого сонця. Отець Віктор дивився вслїд саней і з цікавістю оглядав зимовий краєвид, що своєю білою плахтою огорнув село. Час від часу, поглядаючи на небо, він думав: «Боже Ми-

лосердний, що може з людиною зробити 'доба прогресу'?»

— Як тобі, Мумочко, цей союз російської імперії з гарячою Палестиною? — запитав о. Віктор свою дружину, вступивши до кухні.

Я зробила висновок, що ти, Дусічко, дуже необережний. Треба ж відчувати й думати з ким і як говорити. Дуже важливо узгляднювати обставини, в яких ти перебуваєш.

Боже Милій, та ж він зовсім недавно був своїм чоловіком, — промовив о. Віктор, скидаючи з себе під'ясник.

— Так, колись був, але ж тепер не тільки він є, а й вона, якої ми зовсім не знаємо, що воно таке. Можливо, що вона його зробила таким корисним суб'єктом для радянської влади.

Це може бути, тільки не корисним, а користололюбним, але він і раніше трохи був таким. Пригадуєш розмови Івана Івановича про нього? Тепер я бачу, що наш тодішній гість у великій мірі мав рацію. Що значить літня людина з досвідом, не те що Ми, молодь, із юнацькими мріями в голові в той час. Бачиш, яку він добру прогнозу зробив відносно нього. Але я, зсе ж таки, думаю, що це наслідок його одруження з єврейкою лівшацького пошибу. На ньому цей радикальний вплив відчувається; до одруження він таким не був. А вона, безперечно, походить із комуністично-єврейської родини, бо ж чуєш, що завідувала буфетом при ГПУ ще до одруження, в закритому розподільникові ГПУ має близьких знайомих і начальник районного відділу ГПУ тов Шапіро буває їхнім частим гостем. Усе це виразно говорить про її лівшацький родовід. Такі близькі зв'язки з ГПУ могли бути набуті тільки через батьків, які були так званими старими революціонерами, бо для праці в ГПУ самого тільки єврейського походження не досить.

— А ти, Дусічко, не одружився б з єврейкою? — з цікавістю і з допитливою усмішкою на обличчі запитала Любов Андріївна, збираючи зі столу тарілки.

— Наївне запитання, Мумочко. Ти жартуєш чи що?

Чому жартуєш, та ж євреї також люди...

Абсолютно, ти маєш рацію, Мумочко, що вони такі самі люди, як і ми з тобою. І з ними треба поводитись як з людьми. Колись не добре поступали деякі народи, які жорстоко їх переслідували. Ніхто не виправдовує колишнє завоювання їх римлянами, чи жажливі нагінки еспанців на них у часи середньовіччя. Я навіть не погоджуюся з вузькою межею їхньої осідлості з царській Росії... Але не можна забувати, що до всього того лиха, що звалилося на їхню голову, євреї й самі частково спр-

чинилися. Але це, Мумочко, не відповідь на твоє питання, це між іншим. Зрозуміла річ, що я не міг би одружитися з єврейкою, навіть коли б вона мені подобалася як жінка. Звичайно, не тому, що вона єврейка, ні, а, насамперед, з тої причини, що я є православний священик, а вона не християнка. Такий же самий погляд маю щодо одруження з мохаммеданкою, буддисткою чи гіндускою. Крім того, я маю деяке загальне упередження до євреїв: вони розіп'яли Ісуса Христа, створили утопійний марксизм, зробили революцію в Росії, тобто насадили у нас комунізм і, одночасно з цим, перешкодили створенню української держави, а тепер активно співпрацюють з більшовизмом. Назагал, це народ надзвичайно талановитий, але зле є те, що їхній талант спрямовується на творення негативних форм соціального життя. Життя, яке задовольняє потреби не всього людства, а тільки бажання російсько-єврейського егоїзму. То як же можна одружуватися з жінками цього народу? Можна, але це означає, що мусиш забути все своє і у всіх відношеннях: в політичному, культурно-національному, побутовому стати росіянином чи євреєм. Чи багато знайдеться таких охотників, крім Юрія Володимировича? Я думаю, що ні. Але що ми про це так багато говоримо? Одруження — це особиста справа кожного зокрема. Давай краще поговоримо про щось інше. Ну, скажім, про зиму, про її морози, про страждання, що приносить людству зима. Ех!

В зимку вранці люблю над собою,
Я ліловий розлив напівтьми,
Там де сонце горіло весною,
Тільки рожевий відблиск зими...

— Тгу-тгу-тгу! Чи можна до господаря ввійти? — донісся до кухні юнацький голос із сіней.

Боже, Дусічко, хтось до нас іде, а я ще не закінчила своєї приборки.

— Нічого, не турбуйся. Якраз у цьому треба пристосовуватись до «доби прогресу». Прошу, ввійдіть! ввічливо вигукнув о. Віктор, підходячи до дверей.

Відчинилися двері й до приміщення ввійшли Ящур і один із активістів, позапартійний член сільради, на прізвище Просько.

Увійшовши в кухню, вони не привіталися, як це належить робити всім порядним людям.

Задки відступаючи від дверей, о. Віктор зупинився й став серед кухні у вичікуючу позу.

Не скінчивши свою роботу, Любов Андріївна припинила її й пильно дивилася на цих візитерів, сподіваючись почути від них щось неприємне.

Зупинившись біля дверей, активіст постукав носками об задники чобіт, потер руку об руку, лівою рукою розгладив свою коротеньку борідку й зняв шапку. Упираючись спиною в одвірок, він стояв нерухомо біля дверей.

Подивившись на нього, о. Віктор побачив перед собою чоловіка середнього зросту, опецькуватої будови, з прямокутно-подібною головою, з плоским над брівними дужками чолом. З-під нього виглядали овальної форми світлобрунатні очі, які нічого не промовляли про натуру, характер чи розум цієї людини. Уважно глянувши ще раз на нього, о. Віктор, по лисині, брунатному кольору шкіри обличчя, борідці та по малорухомих очах, пізнав того позапартійного комуніста, що завжди, майже перед його носом, замикав двері, коли він ходив із молитвою по хатах у Великий піст чи в пилипівку.

Ящур, навпаки, не зупиняючись біля дверей, пройшов уперед. Скинувши кепку, він поклав її на стіл, похукав у долоні, злегка потер їх, і без запрошення сів на стілець, що стояв близько столу. Виставивши ноги наперед, він з надзвичайною допитливістю у виразі його обличчя, уважно оглянув постать молодой матушки.

Помітивши це, о. Віктор подумав: «Цей комсомолец має зухвало-молодечий погляд на жінок і, мабуть, так само подивився б на кожну другу жінку».

«Подумати тільки, така молода й повна крові баба, а з таким святошою живе», — думкою промовив собі Ящур. У цей же самий момент, підшморгнувши носом, він пальцями лівої руки потер під носом і з вимушеним призириством подивився на о. Віктора. Заклавши праву руку до кишені піджака, він добув з неї перегнутий на двох шкільний зошит.

Слідкуючи з допитливою зацікавленістю за поведінкою прибулих до нього представників влади, о. Віктор думкою собі промовляв: «Зовсім мені не зрозуміла такого порядку поведінка цих візитерів. Усякий, хто входить до хати чи щиро, чи з празил удаваної етики, вітається. Ці ж два типи ввірвалися до хати й не привіталися і, покищо, ані слова не промовили. Дивна поведінка в чужій хаті... Поведінка в чужому будинку, немов би з своїм власному, а ставлення до його мешканців ніби до кам'яних статуй чи до худоби, що не бажає в ярмо запрягаться».

Отець Віктор мовчазно стояв серед кухні, по черзі поглядаючи на своїх візитерів, і пучками пальців правої руки закручував кінчики своїх вусів, що за останній час значно підросли. Вичікуючи першого слова від Ящура, о. Віктор також утримувався від розмови, а тільки моментами переводив свій погляд очей з візитерів на свою дружину.

Припинивши свою приборку, Любов Андріївна схрестила руки на грудях і сильними потисками рамен намагалася здушити свою стурбованість. Вона відчувала, що цей прихід керманча комсомольської організації й сільського активіста з ним для їхньої родини доброго нічого не приніс. Так само знала, що всяка неприємність чоловікові, спричинена радянською владою може бути злагіднена героїчно-спокійною поведінкою жінки. Відповідно до таких міркувань вона й намагалася себе тримати.

Ти пацюк... — донісся жвавий дитячий голос із другої кімнати й при цьому роздався дзвінкий ляск руки.

Ге-е-е гве! Гуп! поступило у відповідь лясковій руці.

Подивившись на одну половинку дверей, що вели до тої кімнати, Любов Андріївна вигукнула: «Ану, не битися там!». Одночасно, вона послішила на місце дитячого конфлікту, щоб злагіднити ситуацію, зробити мир і порядок.

Підійшовши повільними кроками до дверей, о. Віктор відчинив їх і заспокоюючим тоном промовив: «Ану, хлоп'ята, не робіть шуму, хоть при сторонніх людях поведіться належно».

— Я його не чіпав, а він мене... хтось із хлопчаків починав виправдовуватись, але о. Віктор швидко зачинив двері й все залишилося тільки в межах тої кімнати.

Активіст, який довго стояв біля дверей, раптом підійшов до столу і, опершись щиколотками свого п'ястучка об стіл, зовсім тихо, немов із потойбічного світу, промовив до Ящура:

— Давай, товаришу, скоріше, ми щось довго вовтузимось, а сьогодні ж ще буде засідання членів сільради.

Так, я знаю, товаришу Просько. Нам тут роботи багато, — відповів Ящур, розгортаючи зошит.

Із нього він добув папір із штемпелем сільради, написаний фіялковим чорнилом. Уважно перечитавши його про себе, він, злегка ворущачи губами, щось промовив до Проська.

Заклавши руки в кишені під'ясника, о. Віктор підійшов до лежанки, що була недалеко столу, опершись задньою частиною тіла на неї, він прислухався до їхньої розмови, але вони так тихо говорили, що з усієї їхньої розмови він почув тільки одну фразу активіста: «То нічого, тим не турбуйся».

Добувши з маленької кишеньки свого сірого піджака олівець, Ящур на останньому аркуші зошита щось записав, а потім, перевівши швидкий погляд очей на о. Віктора, промовив до нього:

— Ми хочемо знати, чи довго ви будете завдавати пошкоджень міроприємствам радянської влади? Перед цим ви саботували податкову кампанію... Тепер ви не виконуєте м'ясозаготівлі. Весь час ви агітували селян проти здачі хліба державі. Тепер так само починаєте вести підривну працю проти колективізації. Доки ж це буде?! Невже ви думаєте, встаючи з стільця, говорив Ящур, що влада це є дитина, яку можна без кінця-краю обдурювати? Зробивши їй шкоду приголубити, пожаліти, примусити мовчати й так вічно водити за ніс. Ні, цього не буде.

- Чекайте, чекайте...

— Мені немає чого чекати. Я вам це говорю як представник влади, а не просто комсомолец, що ми з вами зробимо належний порядок, якщо ви й далі ігноруватимете міроприємства влади і будете науськувати селян проти неї, постукуючи циколоткою указового пальця по столі, говорив Ящур.

Зовсім непорушно стоячи біля лежанки, о. Віктор з увагою слухав роз'яснення представника влади. Він помітив, що Ящур на закінченнях слів підвищував інтонацію голосу й посилював стук пальця по столі. Здавалося, що цим він хотів показати, на що саме о. Віктор мусить звернути найголовнішу увагу.

Ми всі діти Божі, але я не зношу одного, що представники влади, приходячи до мене в хату, не говорять конкретно про справу — чого саме вони хочуть. Замість того, щоб відразу сказати про ціль свого приходу, вони роблять довгу увертюру, в якій, фактично, вичитуються безпідставні й демагогічні докори тільки Сам Бог знає за що. Для чого це робиться, я не знаю, чи з метою перевиховати мене, чи просто з наміром подискутувати. Ось і тепер мені не зрозуміло, з якими завданнями ви до мене прийшли? Маєте бажання зі мною подискутувати? Дуже прошу! — захоплено промовив о. Віктор, підступаючи до столу і причісуючи маленьким гребінцем свою ріденьку борідку. Підступивши до столу, він злегка метнув свій погляд на папір сільради, що приніс його Ящур і про себе прочитав: «До громадянина с. Пісок Віктора Павловича Горсько-го», а потім уголос додав до свого попереднього речення: Можемо дискутувати на любу тему, крім політики. Ну, скажімо на теми: релігійну, філософську, літературну, навіть про медицину

можемо говорити, але не про політику.

— Чому? З політиками найцікавіше говорити про політику. А ви робите навпаки: з неписьменними бабами в церкві ви розв'язуєте політичні проблеми, а з політиками ви готові говорити про медицину та про бабів. Чи не фальшиві стремління ваші, духовних отців, га? — прискаливши око, дрібушливо промовив Ящур, злегка тикнувши указовим пальцем о. Вікторові в груди.

Ха! Ха! Ха! — залився сміхом активіст Просько й додав: Ну, це дійсно так і є, але то ваша справа. Ми хочемо з вами зараз говорити про м'ясозаготівлю.

З цими словами він блимнув очима на о. Віктора, відійшов від столу до лежанки і, опершись правою долонею на неї, поринув своїм поглядом у долівку.

Відступивши трохи від столу, о. Віктор зайняв таке положення, щоб обличчям бути повернутим і до Ящура, і до Проська й продовжив вислів своїх думок:

— Бачите, на політичну тему з представниками влади не хочу говорити не тому, що я їх негую чи зневажаю. Зовсім ні. Ісус Христос міг говорити також із своїми ворогами й ми мусимо йти його слідами. Алеж, як можна з представниками влади говорити про політику, коли вони є переконані в неправді, яку вважають правдою і так зажерливо її боронять, немов найсвятіший у житті ідеал. Вони думають, що цим роблять найсправедливіше, найкраще діло, забуваючи зовсім про те, що в їхніх ділах і намірах ховається найбільше зло для людства.

Висловлюючи свої думки, о. Віктор за кожною фразою, по черзі, повертав своє обличчя то до Ящура, то до Проська. За кожним поворотом обличчя, він стискував собі долоні й часом розводив ними набоки.

Впадало в очі, що активіст, як неосвічена людина, зовсім не цікавився словами о. Віктора й з нетерпінням очікував моменту, коли вже розпочнеться в них конкретна розмова на актуальну тему — м'ясозаготівлі. Він добре знав, що він практичний виконавець завдань радянської влади. В даному разі тепер не розумом, а практичними інтуїціями він відчував потребу усунення цього попа з його села для успішного виконання завдань влади, інакше успіхів і порядку в селі не буде.

Ящур, як багато освіченіший чоловік, хоча вдавав з себе камінюку, яка абсолютно не цікавиться безупинними «манячіннями» попа, але в душі його інтригувало почути провідні думки освіченого священика. Тому, уважно прислухаючись до його розмови, він, висловлюючи свої зауваги, вносив деякі поправки й

заперечення і робив дещо, щоб спрямувати ту розмову на дискусію й продовжити її.

Ящурові, як одному з наймолодших провідників села, те пер, у зимову пору, виконання різних політичних кампаній, особливо хлібозаготівлі, досить часто доводилося ходити по селу, з хати до хати, з метою агітації якнайскорішого виконання хлібного податку. Не рідко йому траплялося займатись пошукуванням зерна в тих селян, які, з погляду влади, злочинно не виконували зернових постав державі. Всю працю, пов'язану з розшуками зерна, в більшості випадків, Ящурові доводилося провадити надворі і тому його обличчя тепер виглядало підсмажене морозом, висушене подихами вітру, загартоване холодними струмками повітря. Тепер, очима відважного хижака, він вдивлявся в самі очі о. Віктора, а коли останній зачав говорити про правду й неправду, він, клацаючи нігтями по столі, його зупинив і промовив:

— Чекайте, заждіть... Пару хвилин перед цим ви сказали, що представники влади демагоги й через це ви не можете з ними говорити. Дозвольте запитати: хто більший демагог — ми, які робимо те, що й говоримо, чи ви в даному випадку? Сказавши про те, що ви з представниками влади про політику не можете говорити і тут відразу ж почали свою розмову про політику? Але нічого, нічого, говоріть. Ми час маємо, — закладаючи руки в кишені, промовив Ящур.

— Та зовсім, товаришу Ящуре, ми його не маємо, нам треба вже скоріше кінчати та йти займатися другими ділами, — втручаючись у розмову, зауважив активіст.

— Зачекайте, не гарячіться, товаришу Просько, майте терпіння. Нам ходять про те, щоб не тільки скоро, а й доброякісно виконати завдання влади.

— Гарзд, говоріть, а я погріюся на лежанці. — Сказавши це, Просько підстрибнув і сів на лежанку. За декілька хвилин його тіло наповнилося теплом, яке загальмувало якубудь думку, розслабило тіло й похилило в сон. Умисними рухами він намагався стримати себе від сну, але оточуючі обставини, монотонні розмови о. Віктора перемогли його намагання. Незалежно від його волі, він схилив голову на стіну й задрімав. До свідомости його сонної голови долітали лише окремі слова, які відразу ж розтоплювалися в гарячих струмках крові мозку, що загальмували собою найменші прояви свідомости. Під впливом одноманітного подразнення його дрімотний стан перетворився в справжній міцний сон. По декількох хвилинах цього сну, він

наповнив приміщення багатирським хропінням.

Стурбований його сильним храпом, о. Віктор меланхолійним тоном промовив до Ящура:

— Ваш колега заснув.

— Нічого, нехай поспить. Із свіжими силами працюватиме енергійніше, — відповів Ящур і приготувався далі слухати о. Віктора.

— Це не є демагогія, — говорив о. Віктор далі. Я мушу вам сказати, чому я не можу говорити про політику. Воленс — ноленс, я мусів зачати розмову про політику. А тепер, я хочу тільки сказати, що розмови на політичні теми з представниками влади є дуже небезпечним фактором для нас. Представники влади не можуть об'єктивно дискутувати, не розуміють, що таке правда Божа, не мають терпіння й толеранції до інакодумаючих людей. Працюючи при владі, ці люди не бачать різниці поміж владою Бога й своєю владою. Вони мають фальшиву уяву про прагнення тих, що стоять в обороні Божої Правди. Зовсім нам не ходить про те, щоб повалити радянську владу, як це трактують виконавці цієї влади.

Відступивши трохи назад, о. Віктор пальцями обох рук стиснув собі щоки, зосередився з думками і вів далі:

— Ми прагнемо лише спрямувати тих, що стоять при владі, на шлях віри в Бога, заохотити їх жити в згоді з Божою правдою й визнати свої гріхи перед Богом. Тому то, відкинувши неправду, говорите тільки правду до свого ближнього, божми с брати во Христі один одному. «Один Господь, одна віра, одне хрещення», сказав колись апостол Павло. Хіба ж завдання влади зводиться до терору, до ганьби, до глузувань над своїми підданцями? Навпаки, мусить бути обопільне взаємопорозуміння між владою й підданими. Коли є гармонія й взаємодія окремих органів у людському організмі, тоді весь організм є міцною істотою, якщо такої взаємодії нема, організм скніє, слабне і, зрештою, помирає. Вибачте мені за відвертість, але я вважаю, що в співвідношеннях влади й її громадян ніякої гармонії нема і то не з вини громадян, а їхньої влади.

— Ну, так хто ж винний, влада чи що? От, наприклад, тепер провадяться різні політичні кампанії, а підданці саботують виконання їх...

Так, так! Якраз про те я й говорю... Про фальшиву уяву влади щодо сучасної дійсності. Ви понакладали на людей різні податки: грошові, хлібні, м'ясні, овочеві і, як ви знаєте, селяни їх виконали. А що ви далі робите? Ви заспокоїлися на

тому чи ні? От, хочби узяти хлібозаготівлю. Все село виконало, так званий по-вашому, перший плян хлібопоставок. Вам того замало, ви висувасте ще й зустрічний плян, знаючи добре, що після виконання такого пляну, селянин залишиться без хліба для харчування, без посівного матеріалу й без будь-яких хлібних запасів «про чорний день». Виходячи з цих міркувань, селянин, як добрий господар, що дбає за свою родину й господарство, не може виконати зустрічного пляну, а ви його за це караєте так, як і за невиконання регулярного податку: оголошуєте його саботажником і зривчиком міроприємств радянської влади. Я вас запитаю, чи це справедливо?

Влада не тільки оголошує такого типа саботажником, а просто карає як справжнього ворога радянської влади. Я вважаю, що за це й треба суворо карати, бо без кари буде анархія, яка, як правило, приводить до внутрішнього неспокою, а потім і до ворожої революції. Що це була б за влада, яка не боролася б за внутрішній спокій у державі?

— О, бачите, карає! А чи це справедлива кара? Чи в душі такої влади є якась іскра Божа? Чи навіть якісь елементарні поняття гуманності? Що ж це за влада, яка у свого громадянина вириває останній кусок хліба з рота? Крім того, конфіскує все майно, і господаря з усією родиною, з немовлятами й старими членами родини, вигонить з його власної хати, немов якогось дикого звіря, викидає на лоно природи, чи ще гірше силою вивозить у морозну тундру на певну загибель. Чи робить таке хоть одна з європейських країн? Якби, ненароком, приїхав сюди американець, навіть комуніст, і подивився б на всю цю нашу баталію, то він жахнувся б і напевно перестав би бути комуністом. А наш народ, із якоїсь ради, мусить терпіти та ще й хвалити владу, казати: «Добра влада і все правильно робить». Який глум над людьми, яке глузування!..

— Хру-хре-ха! доносилось за лежанки.

Сидячи на стільці, Ящур пучками пальців правої руки злегка м'яв кінчик обкладинки зошита і, обдумуючи кожну фразу о. Віктора, не зводив очей із свого сплячого колеги. «Боже, з ким я говорю?» заворушилася в мозку о. Віктора якась несподівана думка. — «Але то нічого, нехай влада знає мою правдиву поставу. Кривити душею також гріх», підказувала йому інша думка, і з появою її о. Віктор запитав:

А цікаво все ж таки, в якій справі ви до мене прийшли?

— Слухаючи вас із початку, я думав, що ви щось нового нам скажете, а тепер я чую, що це все старі пісні на но-

вий лад. Усе та ж сама агітація проти влади, сіяння ненависти між народом до її виконавців і підрив її міроприємств. На якого чорта тому дядькові мати запаси хліба на майбутнє, коли держава потребує його вже тепер. Нехай іде в колгосп, у цю державну фабрику зерна. Там йому не потрібно буде думати ані про посівний матеріал, ані про запаси на чорний день. Там держава про нього подбає. От і ви не виконали м'ясозаготівлі... Нате, читайте, передаючи листа сільради в руки о. Вікторові, промовив Ящур і подивився на нього так, ніби тим поглядом він хоронив не тільки о. Віктора, а цілу систему політичного режиму, про який о. Віктор мріяв.

Уважно перечитавши листа, о. Віктор із нього довідався, що за постановою президії сільради було вирішено: в зв'язку з тим, що він не виконав м'ясозаготівлі в 120 кіло, конфіскувати у нього корову й теличку. В листі так само зазначалося, що в разі невиконання рішення президії сільради, віддати його під суд.

Прочитавши цю фразу, о. Віктор тяжко зідхнув і промовив:

— Оце вам метода вашої влади: відразу покарати, тобто віддати під суд, або й зіслати на Північ.

— Не тільки нашої, а й вашої, — поправив Ящур і далі промовив: — Ну, гаразд, так що ви рішаєте? Заплатити 200 карбованців грішми, чи корову й теличку віддаєте?

— Про гроші не може бути й мови, бо я їх не маю, а худобу, ну що ж... беріть, ваша воля.

Ящур розбудив свого партнера. Прокинувшись, Просько з просоння не усвідомив, де він перебуває, але бринькнувши губами «брр» і провівши очима навколо, він урозумів своє становище й тоді промовив:

— Можемо йти? Ти все зробив? А я оце поспав, просто, можна сказати, з великим задоволенням. Ділов багато, щоденно не досипляю. То що, гроші дістали чи заберемо худобу? — запитав Просько, сплигнувши з лежанки.

Отець Віктор одягся й вони всі вийшли на подвір'я. Показавши їм худобу, він відвернувся від хліва й хусточкою витер сльози, що раптом появились в його очах.

Налигавши худобу, ревізители вивели її з хліва. Теличка йшла вільно, а її мама Мурка трохи впиралася, ніби розуміла свою нещасну долю. Підганяючи налигачем, Ящур вивів її за двір і, трохи повернувшись до о. Віктора, байдуже промовив:

— До побачення!

— Бувайте здорові, — кволо відповів о. Віктор, ледве стримуючись від плачу. Він стояв за двором і довго, довго дивився їм услід, а Любов Андріївна, виглянувши у вікно, залилася гіркими сльозами, ніби в цьому нещасті вона втратила двох дійсних членів родини.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

У ДАЛЕКУ ПУТЬ

Зима ще й далі своїм білим крилом покривала село, городи, сади й навколишні гаї. Дуже вже набридла вона всім аборигенам Пісок. Так жадібно хотілося всім їм позбутися гострих колючок морозу, звільнитися від зайвої ваги зимового одягу й взуття, відчутти тепле лоскотання весіннього сонця й на повні груди вдихнути свіжого повітря. Кожний у мріях збагачував своє бажання прагненням найскорішого й повнішого споглядання верескливого щебетання весни й її природної краси. Останні дні різкі морози впали. Потеплішало, але ось вже три дні, як віхола мете й покрила суцільною білою плахтою все живе й мертво. Не знайти більше меж вулиць, не відрізнити неба від землі, не визначити предметів, що існують на землі. Ніби весь земний світ зрушився з свого місця, зірвався й поринув у невідомий простір, де немає нічого живого, де лише відбувається конвекційно-бурхливий і швидкий рух мільйонів сипучих і холодних частинок снігу, які заважають заблукавшій людині в цих холодних просторах вільно рухатись, дихати, думати й жити. Вони заліплюють очі, не дозволяють вільно дивитись, засипаючи дорогу утруднюють рух, покриваючи обличчя й рот звожують шкіру й перешкоджають вільному диханню. Це й була віхола. Здавалося, що все живе поховалося в своїх таємничих халупах... В дійсності не так було. Через матову млу віхоли продиралася бадьора п'ятірка юнаків на чолі з відомим усім у цьому селі й сколицях Ящуром. Вони йшли головною вулицею. Дороги не можна було означити; вона по коліна була покрита свіжим снігом і тому доводилося йти навмання, в більшості випадків, гуськом одне за одним. Ящур не йшов, а просто плів, немов тюлень у пінистих водах Білого моря, торуючи стежку для своїх товаришів.

Часом один з його побратимів звертав набік, відходив від компанії на якесь віддалення, і звідти глухо вигукував: «Ні, не тут, товаришу Ящуре! Він десь далі живе...» Про кого йшла мова постороннім людям зовсім невідомо було. Своїми ж слідами, відхиляючись трохи в сторону, він повертався знову назад і приєднувався до компанії своїх товаришів і йшов далі. Майже кожний із тих юнаків затуляв собі рота долонею, дихав і відчував у долоні видихнуте тепло, і раптом припіднімав долоню догори, коли йому треба було щось говорити.

— Це, мабуть, уже останні вибрики зими. Напевно, весна скоро вижене, але їй не хочеться з нами розставатися, то вона ще й дуріє, — невиразно пробубонів Ящур з-під долоні.

— Час весні прийти, час. Уже початок березня, — на товний голос сказав його партнер, що збоку йшов, струшуючи з коміра сніг.

Часом і в таку погоду приємно пройтись і вдихнути з себе рештки зимового повітря. Чув я таку байку, що коли здихнеш рештки такого повітря, то тоді в людини надовго зникає бажання появи нової зими, — промовив третій, що йшов зараз же за Ящуром, час від часу поглядаючи йому в засипану снігом потилицю.

Я не думаю, що це правда. Це, мабуть, народна думка та й усе. Я знаю, наприклад, деяких людей, що останні дні зими проводять надворі, але зими завжди бажать і люблять її. А старі люди, наприклад, чи вдихнули решток зимового повітря чи ні, з них ніхто зими не любить і кожна стара людина мріє про вічне літо, — промовив Ящур, озирнувшись навколо. І при цьому додав: — Ану, Климе, підбіжи до цього двору й роздивися ліпше, чи він не тут живе?

Той, що на протязі цілого часу виходив із гурту оглядати двори й тепер, з наказу Ящура, пішов. Уся група зупинилася. Ящур, добувши з кишені штанів хусточку, витер собі обличчя й продовжував говорити:

— Для нас, молоді, все має свою красу: краса в тому далекому небі, що тепер потонуло в сніговій імлі, краса в предметах природи, в подіях, у коханні, в наших мріях, в знанні й у порах року. Скрізь для нас, молодих, є своя краса. Молодь і щаслива тим, що вона може в усьому відчувати красу. Ще Гоголь сказав, що «Молодість щаслива тим, що вона має майбутнє». Все це й складає перспективу щасливого життя молоді.

Помітно, що ти чоловік учений, товаришу Ящуре! голосно промовив один із товаришів, розгрібаючи чоботом навколо

себе сніг.

— Не так і вчений, але два роки середньої кооперативної школи закінчив.

— А це якраз і він живе, товариші! вигукнув той, що пішов оглядати двір.

— Нарешті, притьопали, пішли!.. Алеж майте на увазі, коли заїдемо до хати, мусимо себе тримати серйозно. З куркулем треба поводитись без пустощів, без жартів, без зайвих слів і співчувань. Можливо, що куркуль, щоб піддобритись, буде спокушати нас горілочкою, частуватиме тютюнцем, чи запрошуватиме до столу. Ні на яку гостинність куркуля не зважати, не відповідати йому з вдячною прихильністю. Мусите раз на завжди собі запам'ятати, що куркуль це тварина й тому треба поводитись із ним подібно, як із твариною. Побачив тютюн на столі, не питай дозволу, бери й закурюй. Хочеш хліба з'їсти, відчини шафу, відріж собі шматок та й їж... Не звертай на нього уваги, нехай дивиться... Аджеж може собі собака дивитись на вас, що ви їсте й ви не соромитеся. Так і в цьому випадку, зайшовши до хати куркуля, уявляйте собі, що ви зайшли в стайню, а перед вами замість людини стоїть кінь чи бик. Це так просто й легко, що навіть немає потреби про це говорити. Ліквідація куркуля як кляси сьогодні є головним нашим завданням, — промовив Ящур, все глибше й глибше провалюючись у сніг і з кожним кроком все ж таки наближуючись до воріт.

Лише тоді, коли група товаришів підійшла до двору, Ящур на момент зупинився, розкрив очі на всю величину, подивився просто перед собою й побачив, що перед ним, крізь сіро-сіву павутинну млу, вималювалися контури покритих грубим пластом свіжого снігу дощаного паркану, воріт і будинку. Уважно подивившись на будинок, йому здалося, що перед ним стоїть не той селянський будинок під червонобляшаним дахом, на високому кам'яному фундаменті, який він бачив улітку. Перед ним виринув льодовий дім, немов палац російської цариці Анни⁵. «Куркуляка!.. Який чудовий дім придбав, га! Непогане було б приміщення для правління колгоспу», — подумав Ящур і швидкими кроками пішов уперед. Той, якого Ящур послав у ролі розвідчика, плечем натиснув велику дерев'яну хвіртку, вона від-

---

5) Внучка царя Івана Олексійовича (1718-46), яка короткий час свого перебування провела в забавках і любовних інтригах, які й привели її до втрати нерва в листопаді 1741 року

чинилася і потягла за собою купу снігу. Так виглядало, що ніби хвіртка намагалася очистити дорогу для «гостей» свого господаря.

Відчинивши хвіртку, комсомолец, немов чого оберігаючи, повільно ступаючи, зайшов у подвір'я, а Ящур, зупинившись біля хвіртки, з напругою зробив опертя двома ногами і, з наміром застосування спортивних вправ у лиху погоду, з силою переплигнув через поріжок хвіртки, розсівачи на боки сніг. Мавпуючи його, зробили те саме й інші комсомольці, що йшли за ним.

Окинувши одним поглядом велике подвір'я, Ящур так само й тут не міг виразно визначити меж поміж окремими будівлями. Зсе перетворилося у сіробілу масу, що потопала в мерехтливих рухах падаючого снігу. Йдучи від хвіртки до ганку, який був із південної сторони будинку, Ящур зупинився й проникливо здивляючись у сіробілу масу хлівів, протираючи хусточкою вуста, зін помітив, що снігопад трохи втих. Задумавшись на хвилинку, зін пильно подивився на своїх товаришів і повільно-тягучим голосом промовив:

«Сумно плутаю я попід мурами,
Завірюха валя мене з ніг,
Буйний вітер зміта кучугурами,
По дорозі білесенький сніг...»

— Це гарний вірш, товаришу Ящуре, я бачу, що ти багато читаєш. Цікаво, хто це написав? запитав один із комсомольців.

— А тепер вже підемо, хлопці, до хати! Пішли! Багато й ні, але часом читаю. Всього я не читаю. Вважаю, що треба читати тільки провідних письменників. Алеж такого революційного поета, як П. Грабовський, кожний із комсомольців мусить читати, промовив Ящур, обтупуючи на очищеному ганку сніг із чобіт.

Повернувшись обличчям до дверей, що вели в сіни, Ящур, із манерою покорителя й відчуттям своєї зверхности, на-полегливо загепаз п'ястком у двері. За пару хвилин двері зідчинилися й появилася в дверях маленька жіноча постать на зигляд років під 50. Обличчя її виглядало хворобливо худим, а дві морщинки, що врізувалися глибоко в м'язи попід очима, з'єднувалися з сивими бровами і разом створювали овальної форми кільця, що оточували матово-карі очі. Здавалося, що в тих

кільцях стирчали два виляні гудзики. Окремі пасма волосся, що були розміщені на голові в переміжку з сивими пучками, свідчили за колишню приналежність цієї жінки до брUNETOK. Волосся її, як виглядало, було чепурно зачесане і закручене назаді в дулю, покриту темнозеленим чепчиком. Короткий рівний ніс із загостреним кінчиком, маленький рот, оточений тонкими рожевими вустами й дві вилиці, що випиналися гострими горбками над запалими щоками, надавали обличчю більш виразного вигляду. Оглядаючи все обличчя, спостережливій людині можна було зробити непомилні висновки про характер і вдачу цієї жінки. Її очі промовляли про симпатію, доброту й лагідність характеру, тоді як нижня частина обличчя свідчила про наявність хитрости в характері цієї жінки, і маленької нещирости. Але, придивляючись уважніше до рис її обличчя, можна було запримітити перевагу рис верхньої частини обличчя. Це й була дружина господаря цього будинку Якова Карповича Близнюка. Відчинивши двері й побачивши на ганку неприємних візитерів, вона вигукнула:

— Ой, Боже! Ви в таку погоду прийшли, а у нас тут у хаті непорядки... Я сьогодні не мала нагоди поприбирати.

З її очей повіяло хвилюванням, виявом страху й переживань, але холодні струмки зимового повітря й снігу подули їй в обличчя. Ніби від цього на лівій щоці в неї передригнулися м'язи і вона, блимнувши очима, замаскувала своє хвилювання.

То нічого, що у вас у хаті непорядки. Ми якраз і прийшли до вас зробити порядок. Господар вдома? — з хитрістю шакала і напущеною байдужістю запитав Ящур і, не очікуючи відповіді, попрямував через сіни до приміщення.

Комсомольці всі пішли за ним. Два з них ішли поруч один одного і шепотом щось між собою обговорювали. Один з цих розмовляючих голосно сміявся, а другий, який шепотів до нього тільки злегка всміхнувся. Два інші йшли мовчазно один за другим, штучно надаючи серйозності виразові обличчя. Ящур із важністю гусака йшов упереді і вже зовсім не стукаючи в двері, що вели до головної кімнати, відчинив їх і разом із усім своїм товариством, ані слова не промовивши, ввалився до великої кімнати-ідальні, залишаючи на дерев'яній, нефарбованій підлозі мокрі сліди свого взуття.

Відповівши Ящурові на його запитання, господиня взяла з кутка сіней лозову мітлу і знову замела сніг із ганку. Повернувшись до хати, вона побачила, що її чоловік мовчазно сидів за столом, понуривши очі в жовту скатертину, що покривала

великий столовий стіл. Ще раз глянувши на нього, вона зауважила, що на столі перед ним лежав папір із великим синім штампелем у лівому куточку аркуша. Їй стало зрозуміло, що Яків Карпович, злегка ворущачи губами, перечитує той папір. «Напевно, якісь неприємні новини з сільради», зміркувала вона і в ту ж хвилину, підійшовши до столу, схвильовано запитала:

Ну, що там, Якове, мабуть, знову Близнюк декому фільмом у оці стоїть?

Помовчавши з пару хвилин, Яків Карпович відклав папір збік, із жагучим болем у серці, зберігаючи спокій, апатично промовив:

— Так, стара, розпорядження сільради: нас розкуркулити. Дійшли до краю, далі вже йти нікуди. На цьому буде кінець, стара. Вже більше ніхто не вимагатиме від тебе податків, хлібозаготівель і м'яса. Наше господарство, яке сьогодні перейде до рук сільради, все разом і за всі роки оплатить. Хай беруть, Бог з ними, стара, — промовив Яків Карпович, пильно глянувши на Щура, який мовчки ходив по кімнаті й з діловитістю Макіявеллі⁶ оглядав кожну тут річ.

— Господи! Царице Небесна, пресвята Богородице, зхорони нас, нещасних дітей твоїх, від людського безчинства і бешкетів... — хлипаючи, крізь сльози промовила дружина Якова Карповича, дивлячись побожно-благальними очима на образ Богородиці, що висів у кутку. Відповідно склавши пальці, вона занесла руку до чола, щоб покласти хрест, але, не витримавши сильного припливу нервових хвиль, у неї опустилася рука. Зовсім не володіючи собою, вона безвільно опустилася на лаву. Сівши поруч свого чоловіка, вона поклала обличчя в долоні своїх рук і сильно заридала. Яків Карпович із зажурлим обличчям сидів за столом, спостерігаючи, як окремі атаки глибокого плачу опановували його дружину і тоді вчашалося хлипання, посилювалися звуки ридання й поглиблювалися тодихи. Одночасно він пильно слідував за всією процедурою спису всього хатнього майна, що проводили комсомольці в дану хвилину і, часом, засмученим голосом він промовляв до дружини:

6) Італійський державний діяч і політичний письменник (1469-1527), який значався своєю працьовитістю, інтелектуальною потужністю й дипломатичним талентом.

— Не плач, стара, не журися. Плачем горю не помо-еш. Уже що з воза впало, те пропало. Не повернеш, скільки б ми з тобою не плакали.

Сам Бог знає, скільки разів Яків Карпович ужив цю, з його погляду, заспокоюючу фразу, але останнім разом вона так позитивно вплинула на його дружину, що вона й дійсно на короткий час заспокоїлася. Вона перестала ридати, встала з місця й обтерла фартухом наповнені сльозами почервонілі очі. Провівши вологими очима по кімнаті, вона помітила, що речі їй не виглядали такими, як завжди. В її очах вони або двоїлися, або зменшувалися чи, навпаки, побільшувалися в розмірах. Вона пішла до спальні, де в цей час були її сини: Дмитро найстарший, і Стефан — наймолодший син. Глянувши на комсомольців, що описували тут ліжка, подушки, стільці, вона підійшла до Стефана, який сидів на краю ліжка, подивилася на його стурбоване обличчя, поклала свої руки на його кремезні плечі й промовила:

— Сини мої, діти мої любі, не довелось вам господарювати, комусь не хотілося цього, а...

Вона хотіла ще далі щось сказати, але сила плачу перемогла цю спробу, відібрала мову і вона знову гірко заридала.

Не плачте, мамо, не журіться, не псуйте собі настрою, стиха промовив Стефан сльозно-дрижачим голосом, ледве стримуючись сам від плачу.

Обнявши матір, він відчув на правому плечі тепло від материних сліз, що просочилися до його тіла крізь сорочку.

— Я, синочку, не за себе сумую, мій життя вже на ви кінченні... Я за тебе, мій любий сину, за Миколу, за Дмитра, за всіх вас турбуюся, з виявом глибокого материнського жалю до своїх дітей, хлипаючим голосом промовила мати і знову витерла хвартухом сльози.

Подивившись на матір, Стефан дістав з лівої кишені штанів сірєнного кольору хусточку й собі протер очі від сліз.

Досить вже вам хлипати. Що за ніжності? Там, де рубають ліс, завжди летять тріски. Так і в цьому випадку влада застосовує природню річ — ліквідує куркуля. Безумовно, що хтось мусить страждати. Ніхто ж вам не винний, що ви попали в число куркулів. Таке, брат, суперечливе життя своєю суттю й є. Один панує, другий страждає; тоді той, що страждав, починає панувати, а той, що панував, навпаки, страждати. Отже, ви панували, то тепер постраждайте, вступіть місце другим. Це цілком нормально, — промовив Яцур, записуючи до реєстру кон-

фіскованого майна бандуру, що висіла на цвяху над ліжком.

— Господи! Та невже ви ще й цю дрібницю записуєте? Навіщо вона вам? Це зовсім не наше. Це ще дідове добро, залиште хоч це для моїх онучат, благальним голосом звернулася до Ящура господиня.

— Бандуру ви називаєте дрібницею? Ого! Добра тобі дрібниця!.. Ця дрібниця породжує завзятих націонал-шовіністів серед українців. Влада зовсім не зацікавлена виховувати з ваших онуків запеклих націоналістів. Котрий же це ваш старий грав на бандурі, ваш батько чи що?

— Мій свекор, Карпо Павлович, дуже любив гру на бандурі. Він грав до самої смерти, хоч і руки вже дуже дрижали, але грав. Було як заграє, то жаль за серце хапає. Пару літ тому на 99 му році життя помер, Царство йому Небесне... То ж колись кріпак був. І оце ви так кріпака шануєте... Все наше господарство то ж було колись його добро, він сам усе придбав. Чому ж такі збоку влади до нас ніякого милосердя нема? Хіба ж ми в селі найбагатші чи що? Таж багато людей значно заможніші за нас, скажіть на Божу милість, які ж ми куркулі? Ми ж маємо трьох синів... Один із них, Дмитроша, вже одружений, двох дітей має і всі ми разом живемо в одній хаті... А ми ж мусимо їх відділити і кожному з цього ж господарства щось виділити. І що ж тоді з нашої власности залишиться, як її поміж ними трьома розподілити? Хіба ж це куркулі, га?

— Коли б це так було, то, можливо, що було б інакше, але тепер так не є. Ваше господарство є великою господарською одиницею, наснажене визначною заможністю і тому належить до господарств куркульських, які підлягають ліквідації. Ніяк не можна не рахувати вас куркулями вже тільки тому, що ви маєте 20 десятин землі, три пари волів, чотири корови, свиней, овець і пару найзнаменитіших у селі коней, — промовив Ящур, причісуючи своє волосся.

Пояснюючи господині про стан їхнього господарства, він раптом уявив, що його співбесідниця не є повноцінною людиною й не заслуговує на розмову з ним. З цієї причини, він зневажливо повернувся до неї спиною й стиха пробубонів: «А ззагалі, мені немає про що говорити з саботажниками й зривщиками хлібозаготівлі». Шморгнувши носом, він пішов до другої кімнати, яка для господарів також служила спальнею. Провівши очима навколо, він подумав, що в цій кімнаті непогано було б примістити бюро комсомольського осередку. Він помітив, що

для цілої бригади в середині будинку залишилося досить мало праці. Тому, нагло покликавши до себе всіх комсомольців, він розпорядився:

— Два залишаться тут і продовжать опис решти майна в середині будинку, а ми втрьох підемо робити опис живого й мертвого інвентаря поза будинком.

Так і зробили. Ящур вийшов у їдальню, де сидів Яків Карпович. Натягаючи на голову малахая, він промовив до нього:

— З дому ви не смієте нікуди виходити.

— Хіба я заарештований чи що?

— В буквальному розумінні, ви не є заарештовані, але затримані для того, щоб підписати акт передачі майна.

Зауваживши, що Яків Карпович має деякий намір дискутувати про заборону йому виходити з дому, Ящур звернувся до двох своїх співтоваришів, які з його наказу продовжували робити опис майна, і зовсім тихо промовив: «Один із вас нехай описує майно, а другий буде сторожити куркуля, щоб він не втік». Зробивши це розпорядження, він швидкими кроками вийшов із будинку.

Обом комсомольцям функція сторожа не подобалася, тому, взявши залізний прут, який комсомольці з собою сюди принесли, вони помірялися. Сторожування випало якраз тому, якому й опис майна не дуже був до вподоби.

Мамо, мамо, вийдемо в сіни, я хочу вам щось сказати, трохи нахилившись, Стефан промовив матері на вухо, коли вона застібала черевичок маленькому онукові.

— Говори тут, прошепотіла мати.

— Ніяк не можна, почують, ледве ворухачи губами, промовив Стефан, ривком рухнувшись із місця. Він вийшов у сіни. Вблагодворивши онука, мати пішла вслід за ним.

— Мамо, наш Микола пішов до Глобенків, він про цю подію, що у нас так несподівано трапилася, ще нічого не знає. Я зараз одягнуся, побіжу до нього й розповім йому про це. Я, мамо, втікаю. Я пляную втекти туди, де може небезпека загрожує життю, але разом із тим і особиста воля є, людська незалежність і дружба панують. Ото ж, якщо Миколи не буде, не турбуйтеся, він також утік зі мною.

Боже, дитино моя, синочку любий!.. Я не розумію, куди ж ти, сину, збираєшся втікати? Хочби ж із батьком порадився та попрощався з ним. Горе нам та й годі. Може нікуди не втікатимеш, синочку? Вже якщо бідуватимемо, то всі разом, крізь сльози говорила мати.

Наші, мамо, діла погані. Навіщо ж бідувати, коли є можливість ліпше влаштуватися?

Цими словами Стефан ніби переконав матір у рації своїх намірів. Вона витерла хвартухом сльози й умисно підбадьорившись, промовила до сина:

Я не змушую тебе, синочку, залишатися з нами. Я хочу, щоб ти робив так, як тобі ліпше й вигідніше, не залежно від нас. Дмитроша, певно, з нами залишиться, бож має жінку й двох дітей. Як же їх можна покинути, що вона буде з ними сама робити? Але куди ж ти, сину, підеш?

— Краще світ за очі, мамо, піти, ніж таке життя мати, як оце у нас тепер є. До Кубушки, в ліс утечу. Якщо й загину, то знатиму, що не даром. Із татом я вже говорив, вони й порадили мені це зробити. Я з ними вже й попрощався. І тепер із зами прощаюся. Бувайте здорові, мамо, не болійте за нас душею, не турбуйтеся. «Пцу-пцу», — поцілував Стефан матір у щоку й почав натягати на себе кожушинку.

— Ідіть, мамо, до хати, бо тут холодно, перестудитесь, з я швиденько піду, доки той «змій» не повернувся до хати.

Прощаючись поглядом, наповнених слізьми очей, мати пильно подивилася синові вслід і ввійшла до кухні, дбайливо причинивши за собою двері.

У кухні на лаві біля вікна сидів тепер Яків Карпович із пригнобленим виглядом обличчя. Поклавши його на долоню правої руки, він ліктем обіперся на стіл.

Спостерігаючи збоку, можна було помітити, що в його голові розкручувалося ціле веретено ниток із згадок минулого, чорними хмарами сучасного заволокало його мозок, від якого насувалася на все його єство непроглядна картина майбутнього. Зін почував, що такого поганого душевного стану, як у цей день, він ще ніколи не мав. Найбільш домінуючими гнобителями його душі в дану хвилину були сум, журба, горе, а до них приєднувалися і їм помагали гнітити його серце апатія, розчарування в житті, нещасна доля всієї його родини в майбутньому. Хвилинами його опановували пориви помсти над зоромом за змуцання над його родиною й цілим українським чародом. Йому хотілося покинути все й піти туди, куди він спрямував уже своїх двох синів. Тобто, як він думав: «Піти туди, на січ отамана Кубушки». Напевно, він це й зробив би, коли б це родина. Хоча йому вже й перевалило за п'ятдесятку, але зін вважав, що вік не може бути перепорою в ідейних прагненнях. Щодо віку, то він завжди тримався тої думки, що в

людини не мусить бути страху перед віком, бо, мовляв, людина в процесі свого життя поступово привикає до свого віку, в якому вона в ту чи іншу хвилину перебуває. А звичка, мовляв, полегшує тяжкість віку. Не вік, фактично, а погане життя, нещастя, горе вбивають людину. «От як і мене зараз», - подумав він, сидючи в кухні за столом.

Комсомолец, не звертаючи уваги на журливу задуманість господаря цього будинку, поспішно описував усі кухонні речі. Онучата моталися по всіх кімнатах будинку. Комсомолец-сторож, немов мумія, сидів непорушно за столом у Ідальні, поруч кухні. Продивляючись часопис «Правда», він час від часу пильно поглядав через відчинені кухонні двері на Якова Карповича, одночасно розраховуючи на додатковий догляд за ним свого товариша, який старанно працював над описом кухонних речей. Дмитро та його дружина були в тій маленькій кімнатці, де опис майна вже скінчився. Господиня весь час сновигала з кімнати до кімнати й про себе стиха промовляла: «О, Господи, що воно буде?».

— Нічого доброго, стара, від цих товаришів не сподіваймося, - час до часу Яків Карпович видушував із себе ці слова.

— Боже Праведний! Ви що, й макітру записуєте? Хай Бог мені простить, але макітри я вам не дам... Я в ній усе своє життя хліб учиняла. Не дам, ні, не дам, ідіть геть! Бо накажи мене Господь, щоб я з цього місця не зійшла, коли вам за макітру очі не повидираю! тужливим голосом вигукнула господиня, обома руками міцно обнявши макітру, немов рідна мати єдину дочку, яку востаннє проводить в далекі путь.

— Мені все рівно, але наказ влади - записувати все, включно до голки, ниток і гудзиків. Якщо вам так шкода макітри, вкрадьте її в мене й заховайте, але я про те нічого не знаю. - Пробурмотівши це собі під ніс, комсомолец відійшов геть.

Не чіпай, стара, нехай усе беруть. Ім колись то все боком вийде, - апатично промовив Яків Карпович, пригладжуючи вуса.

Ти собі як хочеш, старий, але макітри я не дам, я з нею не можу розлучитися, - категорично промовила господиня, міцно взявши обома руками макітру за вінця, вона вийшла в сінні з приємною думкою про те, що й між комсомольцями є люди.

На цей час завірюха надворі майже зовсім ущухла. Для Яцура створювалася благоприємна нагода попрацювати назовні, і тому праця під його керівництвом у цей час проходила з

великим ентузіазмом, активністю й наполегливістю. Описавши весь реманент, всі продукти, що знаходилися в погребі, в коморі, усю худобу, вони приступили до опису харчових запасів для худоби. З цією ціллю Ящур із одним із товаришів, підставивши драбину, вилізли на горище стайні, де зберігалися сіно, полова та трохи посіченої соломи.

— Чи не поритися нам, Климе, в цих кормах ґрунтовніше, га? Тут міг куркуль і зерно заховати, — з гордовитою ухваткою промовив Ящур. Він узяв вила, що недалеко стояли й почав перекидати солому з одного місця на друге. Енергійно працюючи вилами, він думав: «Хліб тут є захований чи нема, але для певности, для успіху справи часом потрібно й фізично потрудитись, навіть якщо наслідки такої праці виявляться дуремними».

— Я, товаришу Ящуре, не припускаю, щоб такий хитрий куркуль, яким є Близняк, десь зверху ховав хліб. Найчастіше такі супчики закопують зерно глибоко в землю, — з виявом доброї обізнаности в цих справах, пояснив Клим і також почав залізним прутом ковиряти полову.

Зупинившись на хвилину, Ящур швидким рухом очей оглянув усе горище стайні. Підійшовши до його краю, він подивився вниз і уявив собі, що він стоїть над пропастю. «Але для діяльного комсомольця всяка пропасть мусить бути забавкою», — подумав він. Від куряви, що вилучалася з соломи, яку він перекидав вилами, він відчув терпке подразнення слизової оболонки носа. З цієї причини він декілька разів голосно чхнув, хусточкою витер носа, уважно подивився ще раз навколо й промовив:

Зажди, Климе, не довбайся там. Подивися просто перед собою. Чи не здається тобі, що горище стайні багато вужче ніж її долина? А такого не мусить бути, бо ж дах зачинається від самих країв стайні. А так, як дивишся звідси, то нагорі мусів би бути якийсь відступ від стін, щойно тоді мав би починатися дах. Тут є якась закавіка... Ми мусимо відразу її дослідити. Ей, Трохиме! — вигукнув Ящур до комсомольця, що робив опис знизу, ану, друже, вийди подивися, чи дах зачинається від самого краю стайні, чи може трохи відступає від нього. Мені щось пригадується, що ніби дах є нарівні зі стінами стайні.

— Добре! — відповів Трохим і вискочив у подвір'я.

За хвилину знизу роздався Трохимів хриплий голос:

— Так, дах зачинається на тому самому рівні, що й стіни

стайні.

— Ану, поміряй кроками від цього місця, де ми стоїмо до стіни.

Тридцять п'ять кроків, помірявши, вигукнув Трохим.

— От бачиш, Климе, тут напевно якесь шахрайство є. Зараз мусимо відкинути це сіно на боки, прокласти дорогу до тієї стіни й поспробувати поламати її, щоб побачити, що там є. Ей, Трохиме, ти також давай сюди! Тут усім робота є. Не забудь принести з собою вила.

Коли Трохим виліз нагору, вони дружньо взялися за працю, стараючись один від другого не відставати. Пробивши дорогу, Ящур підійшов до стіни, щиколотками пальців постукав її й промовив:

Видно, міцна будова... І придумав чортів куркуль. — При цьому він добув хусточку з кишені штанів і старанно протер собі чоло від поту, а потім продовжив: — Ти, Климе, із нас найсильніший, поспробуй натиснути своїм дужим плечем.

Із сміливістю буйвола, Клим підійшов до стіни, притулився плечем до неї і, міцно упершись ногами об підлогу, щосили натиснув на неї. Під його дужим тиском стіна лише зарепіла, але не проломилася.

— Подумай тільки, що цей куркуль сконструював. Я не думав, щоб я не подужав цієї стіни... А давайте, хлопці, натиснемо гуртом, — промовив Клим і зачав знову тиснути на неї правим плечем.

Так, поспробуємо всі разом, повчально додав Ящур і собі зачав натискувати на стіну.

До цього приєднався й Трохим і сила тиску відразу значно збільшилася.

Тиснувши на стіну, Ящур за кожним тиском вимовляв: «О, так! Ще трохи, хлопці, давай!» Натужуючись у силах, Клим за кожним натиском говорив: «Ге! — Ге! Ге!» Трохим працював мовчки і не виявляв великого напруження сили, не дуже тиснув і в думці собі вважав, що краще, коли за нього це зробить Клим.

Довго стіна не піддавалася їхній дії, але, зрештою, коли вони одночасно застосували максимальну напругу своїх сил і облупили пласт глини на ній, одна дошка тріснула, що й уможливило розламати цілу стіну.

— Я ж вам казав, що від куркуля можна очікувати всякої несподіваної підлости, — з відчуттям великого досягнення вигукнув Ящур, коли розламали стіну і перед його очима виринули чували

з різним збіжжям, борошном і кукурудзою.

-- Що ж ми з цими продуктами будемо робити, товаришу Ящуре? – запитав Клим, набираючи в жменю чистого зерна пшениці.

З цим мороки небагато. Звеземо в сусідній пункт. Ось як тільки підемо до сільради, відразу дамо наряд, щоб приїхали й забрали. Може з нас хтось один прийде на той час сюди. Чи не слід таких гадів, як цей куркуль, убивати на місці, без суду?.. Ну, нічого, ми йому припаяємо!..

Куркулі, я думаю, товаришу Ящуре, всі такі, – промовив Клим.

— Це правда, що в загальному вся куркульня є жихлива підлота, але серед них є також менш підлі, більш підлі й зовсім підлі. Цей куркуль, як видно, належить до абсолютно підлих. Ого, вже п'ята година вечора, мусимо йти! Мені здається, що ми вже скінчили... Ти як там, Трохиме, все дописав? запитав Ящур, поглядаючи на свій кишеньковий годинник.

Так, начальнику, все зроблено, – сплунувши в полову, відповів Трохим.

Підійшовши на край горища, Ящур поправив драбину, щоб вона рівніше стояла й поліз донизу. Вслід за ним це саме зробили і його товариші.

Вийшовши в подвір'я, вони відчули, що їх відразу обдало прохолодою. Ящурові це сподобалося, але одночасно він боявся, щоб не перестудитися. Застебнувши поли піджака, він пильно подивився навколо й промовив:

— Тепер погода надзвичайно мінлива: йшли сюди, була сувора віхола, а тепер уже повертає на відлигу. – Сказавши це, він пішов до приміщення, а його товариші пішли з двору.

Ми свою роботу з успіхом закінчили, а як ви? – звернувся він до свого колеги-«сторожа», що все так же сидів із газетою в руках у їдальні за столом.

— Я думаю, що ми також, — відповів його соратник, встаючи з-за столу.

Тепер я хочу трохи поговорити з колишнім господарем і будемо йти. Де він є, чи він уже втік від тебе?

— Ні, там у кухні, з другим.

Гаразд, підемо до нього.

Ступаючи ще зовсім по нових дерев'яних підлогах, Ящурові здавалося, що його ноги твердіші за дерево підлоги. Йому стало приємно, що він відчуває перевагу своїх дебелих ніг над дерев'яною підлогою і, головне, свою правну перевагу над гос-

подарем цього будинку. З такими нескромними думками про свою перевагу він зайшов до кухні і, не розмірковуючи багато, сів за стіл. Зустрівшись поглядами, його товариші підійшли один до другого й почали між собою про щось говорити, супроводжуючи свою розмову легенькими усмішками. Метнувши свій швидкий погляд на Якова Карповича, Ящур приблизно з такою ж швидкістю в думці промовив: «Пару хвилин побудеш у мене людиною». І після цього офіційним тоном звернувся до нього:

— Прошу підійти до мене і підписатись на цьому акті. Трохи відсунувши від себе акт, він розташував його на столі так, щоб Якову Карповичу зручніше було на ньому розписуватись. — Ось тут напишіть своє ім'я і прізвище, — промовив він, показуючи указовим пальцем Якову Карповичу місце в акті, де саме мусить стояти його підпис.

Після цих пояснень Ящур, присутні комсомольці припинили свою розмову й уважно слідували за поведінкою й реакціями на це господаря.

Пригладивши вуса, Яків Карпович у відповідь поклав на Ящур свій похмуро-тяжкий погляд і підійшов до нього з тим, щоб ознайомитися зі змістом акту. Глянувши на акт, він побачив, що текст його був написаний досить охайно фіолетовим чорнилом і добрим почерком. Це для нього було підтвердженням, що текст акту був заготовлений наперед. Прочитавши перші два рядки: «Акт цей складений комісією в справі ліквідації куркульських господарств дня 3-го березня 1930 року в тім, що...», він промовив:

— Далі мені не треба читати. Я й так знаю, в якій справі цей акт написаний. Цього акту я не підпишу. Підпис означає, що я погоджуюся з вашим міроприємством щодо мене й мого господарства, — спокійно промовив Яків Карпович, відсовуючи від себе акт.

— А хіба ви не погоджуєтеся з міроприємством влади? — з виразом лукавості на обличчі запитав Ящур.

— Не з міроприємством радянської влади, а з вашим свавіллям я не погоджуюся й вважаю, що ви з свого боку просто чините грабїж і самочинство.

— Чому ви так думаєте? — здивовано запитав Ящур.

— Я не думаю, а я знаю. Ви тоді ще без штанів ходили, коли Ленін обіцяв свободу людям, та й тепер колективізація мусить бути зовсім добровільна річ. Отже, індивідуальні господарства не є заборонені, то чому ж ви ліквідуєте наше

господарство? Хіба це ленінська свобода?.. Ні, ні, немає нам про що говорити, я акту не підпишу.

Глянувши на Якова Карповича, Ящур, із зажерливістю тона⁷ й виразом злости в очах, сказав:

Як собі хочете... Нам не конче потрібен ваш підпис. Ми тільки хотіли, щоб ви своїм підписом ствердили, що ми цю роботу у вашій присутності проробили, а зовсім не для того, щоб добути вашу згоду на конфіскацію майна. Ліквідація куркульства проходить цілком незалежно від бажання й згоди куркулів. В цьому відношенні влада користується засобами насилля, бож це є одне із програмових завдань комуністичної партії. Індивідуальні господарства покищо не заборонені, якщо вони не чинять шкоди й не ставлять спротиву владі. Ви якраз належите до тих, що спричинюють багато клопотів радянській владі, — намагаючись укласти до розуміння Якову Карповичу його загрозу для існування радянської влади, повільно говорив Ящур.

— Цікаво, що за клопоти я спричинюю радянській владі? Чи не такі самі, як і решта селян? — поінформувався Яків Карпович, поклавши руки на боки.

Ви цікавитеся своїми злочинами супроти радянської влади? Їх небагато, але вони тяжкі: по-перше, ви, не виконавши хлібоздачі, заховали від влади збіжжя. Ви говорили, що хліба не маєте, а ми тількищо його знайшли. Ви разом із попом організували в селі націоналістично-контрреволюційну церкву, через яку ведете активну агітацію проти радянської влади. Ви сієте страшний релігійний дурман серед населення. Ви -- колишній петлюрівець, буржуазний націоналіст і завзятий ворог нашого народу. До того всього, за своїм соціальним станом, ви є справжній куркуль. Чи вистачає вам цього? А тепер, якщо ви не підписуєте акта, то наші розмови на цьому закінчуються. Я мушу тільки вас повідомити, щоб завтра кожний член вашої родини взяв по парі білизни, харчів на три дні і з'явився в приміщення сільради на дев'яту годину ранку. Втікати заборонено. За втечу інших членів родини ви особисто будете покарані. Чи відповідасте за їхню явку. Зрозуміло вам усе? До речі, скільки душ у вашій родині всього? — запитав Ящур, підводячись із місця.

— Ні під якими погрозами цього паперу я не підпишу. Що хочете можете зі мною зробити. В даному разі я бачу,

---

7) Змія-удава, великого розміру, з зачатками задніх ніг.

що ви рішили мене й мою родину спровадити на Північ. Нехай мене, це зрозуміло, бож господарство моє, а при чому тут мої діти, онуки, невістка? Доки вони не відокремлені, мусять вважатися якби нічого не мають. Я виконав плян хлібоздачі, а другого вже просто не в змозі, бо ото весь хліб, що ви знайшли. А треба ж щось їсти, щось сіяти... Хто ж про це мусить думати, як не сам господар? Влада про нас не подбає.

- Тобто, як це, рахувати ваших дітей пролетарями, чи що? Ні, такого закону немає. Всі мусите їхати, суворо промовив Ящур, направляючись до виходу.

- Але я не можу за всіх відповідати, я смію відповідати тільки за себе та за жінку.

Ага, так скільки вас тут є? Я мушу записати, повертаючись до столу, промовив Ящур.

Розкривши свою течку, він добув з неї клаптик паперу, а потім, поклавши його на стіл, почав на пальцях рахувати:

- Значить ви — раз, жінка два, три сини — це буде п'ять, плюс невістка та двоє дітей — всього восьмеро. Отже, щоб усі прибули завтра до сільради на дев'яту годину. Пішли, хлопці!

- Таж ви бачите самі, що двох синів зараз вдома немає. Як я за них можу відповідати? Тим більше, що вони вже дорослі.

- Були тут і вже нема? Спритні ваші хлопці. Якого вони віку?

Одному 18 років, а другому 16.

- Ну то нічого, завтра приходьте в сільраду, там розберемося.

Сказавши це, Ящур із своїми товаришами покvapно вийшов із приміщення.

Підійшовши до вікна, Яків Карпович зажурено подивився їм услід і збудженим голосом промовив: «Банда, банда! Голови б вам постинати, таким паразитам. Я сподіваюся, що трохи згодом воно до того й дійде. Рано чи пізно попадете отаманові Кубушці на зуба, зачекайте трохи!»

Ривком відірвавшись від вікна, він пішов до спальні, де на ліжку, безперервно ридуючи, лежала його дружина.

- Ну й знову тобі!.. Ти, стара, все плачеш? Не псуй очей сльозами, не глумися над своїм серцем, дай йому спокій. Нічого не зробиш, мусиш із долею миритися. Помремо, то й помремо. Все рівно вінно землю топтати не будемо. Крути не крути, а відходити з цього світу таки треба буде, тож яка різниця

на рік пізніше чи раніше... Залиш ти їм і ту макітру, що ти в них відвоювала. Нехай вони нею подавляться. А ми завтра зушимо в далеку путь, зберігаючи в своєму голосі спокій, розважно говорив Яків Карпович, сідаючи біля своєї дружини на тяжко.

Я так сильно розхвилювалася, Якове, що ніяк не можу прийти в себе. Так тяжко! Так сумно! Так боляче!.. Ти не можеш собі уявити, що зі мною робиться.

До розмови приєдналися невістка й Дмитро. Всі журилися, зисловлювали свої тяжкі болі, але, одночасно з тим, усі ніби змовилися заспокоювати матір.

Незабаром наступила глупа ніч, а в будинку Якова Карповича світилося. Крім онуків, ніхто не лягав спати. Ніхто й не міг заснути, бо тяжкі думи й погані передчуття все більше псували настрої, пригнічували душу, розривали набрякле серце. Хоч і не було нічого особливого, що потрібно було б приєздити до належного порядку перед від'їздом, але все ж таки, отуючись у далеку путь, уся ніч минула в турботливій метушні.

Наступний день, після тяжкої безсонної ночі, розпочався зеселими виблисками сонця. Це була хвилинка, коли члени родини Якова Карповича з болючими корчами в грудях розпрощалися з своїм будинком і всім господарством. З цієї причини зони всі цілком не помічали щедрот передвесіннього сонця. Всім їм здавалося, що світ став не той, усе обернулося виворотом догори, і навіть природа ґрунтовно змінила свій облік.

Не зважаючи на фізичну втому, спричинену безсонною ніччю, незалежно від унутрішніх переживань, витворених родинною трагедією, вони з сльозами на очах, із клунками в руках, з малими дітьми на руках, точно о дев'ятій годині ранку зступили до приміщення сільради.

- Ось тут, в почекальні зупиняйтеся, доки всі зйдуться, — зневажливо промовив до них голова сільради Федаш і скрився за дверима свого кабінету.

Виходить, що тут не тільки ми, — промовив Яків Карпович до сина Дмитра, коли Федаш відійшов від них.

.. Бов! Бов! Бов! — донісся через вікна гул тривожних дзвонів.

Що трапилось? Пожежа, чи що? — тихо про себе сказав Яків Карпович, виглядаючи у вікно.

- Щось дзвони тривожно дзвонять, дивіться скільки людей зжить, — поспішно промовив Дмитро.

Родина Якова Карповича кинулася до вікна, біля якого

стояв Дмитро. Вони побачили, що вулиця була забита людьми, які поспішали в напрямі до церкви. Деякі йшли поодинокі, а більшість групами. Серед них були старі, середнього віку люди й зовсім юнаки.

Коли вже церква була цілком заповнена людьми, тоді з вітара вийшов о. Віктор, із мідним хрестом у правій руці, і тягучо-побожним голосом звернувся до присутніх:

— Дорогі брати і сестри, немає часу довго розтягати мого звернення до вас.

Тримаючи обома руками хрест, він підніс його трохи вище і наблизив до своїх грудей, а потім таким же заглиблено-духовним голосом продовжував:

— Влада антихриста, що взялася конкурувати із владою Бога, без будь яких ґрунтовних підстав чинить беззаконня й терор над нашими чесними людьми, справжніми трударями й потужними продуцентами хліба, яким ця влада харчується і за рахунок якого вона існує.

— Неправда! Флю! Флю! – почулося декілька голосів, що доносилися із маси присутніх тут людей, а після того роздався голосний свист.

— Комсомольців нам у церкві не треба! Комсомольці до церкви не ходять. Чому ви сюди прийшли?! Геть із Храму, свинота! – у відповідь загуло декілька мужських голосів.

— Дайте батюшці можливість говорити, нахаби! – обізвався з гурту якийсь жіночий голос.

— Хай, хай говорять! – сказав хтось із комсомольців.

— Чи, ша!.. прошепів гурт людей.

Звівши очі поверх хреста, о. Віктор пильно дивився на срібну люстру, що висіла високо на стелі посеред церкви. А коли присутні втихомирилися, він перевів свій погляд у бік комсомольців і промовив:

— Ці вигуки й свист, що тут демонструються, є наслідком якраз атеїстичної діяльності цієї влади, про яку ми тут говоримо. До мене в церкву «легкої кавалерії»⁸ засилати не потрібно, бо я все говорю відверто. Може навіть і голова сільради прийти сюди й послухати мою промову. Я буду говорити те саме, що говорю й зараз. Але ми, вибачте, відхилилися від головної теми моєї промови до вас.

---

8) Комсомольські сексоти в установах і організаціях – донощики до керівництва комуністичної партії і влади.

Переступивши з ноги на ногу, о. Віктор далі сказав. «Унаслідок брутального поводження влади з нашими людьми... — зробивши павзу, він чхнув і потім продовжував: — Сьогодні ми зтратили декілька дорогих нам родин, чільних наших парафіян, яких влада зовсім незаконно, під претекстом куркулів, зивозить у далекі й невідомі краї Півночі. В це число попала й родина найактивнішого нашого парафіянина, довголітнього церковного старости — Якова Карповича Близнюка».

— Заслужили та й вивозять! — роздався знову один із комсомольських голосів.

— Замовчи, бо виведемо! — роздався чоловічий голос із присутніх парафіян.

Отець Віктор стояв декілька хвилин мовчки, опустивши очі додолу, а коли наступила тиша, то сказав: «Наш християнський обов'язок — боронити свого ближнього, свого брата по вірі. Кхе-кхе, і тому ми мусимо опротестувати цей глум над людьми. Не зброєю, не п'ястуками, ні!.. А нашим чемним словом, нашим проханням до влади й молитвою до Бога. Зараз ми всі вийдемо надвір, пошикуємося в одну лаву й підемо до сільради». Благословивши всіх присутніх хрестом, о. Віктор дозволив виходити.

Всі спокійно вийшли з церкви, стали по чотири чоловіки з кожному ряду, створивши одну довгу колону, яку очолив о. Віктор, ставши з хрестом спереду колони. Колона вирушила на дорогу головної вулиці, що вела до сільради.

Проходячи вулицею, о. Віктор помітив, що під його ногами швидким темпом розстає сніг, і тут він подумав: «Мабуть, завтра неможливо буде їхати самими й цим положення висланців значно ускладнюється. Чи не поженуть пішки по поганій дорозі?» З цей же момент він зауважив, що впереді, на віддалі яких 100-150 метрів, стояла група людей. Вони стояли близько один біля другого й кожний з них, помітно було, пильно вглядався в наближаючу колону.

— Ви бачите, батюшко, що стоїть група головорізів і деякі з них озброєні, промовив один із парафіян, що йшов торуч о. Віктора.

Бачу, алеж я думаю, що вони стріляти по нас не будуть, бо ми йдемо без зброї й не робимо ніякого заколоту, — відповів о. Віктор, злегка примружуючи очі.

Наблизилися. І коли колона підійшла на віддалі десяти метрів від групи активістів, голова сільради Федаш вийшов чaperед і вигукнув: «Статі!» Колона зупинилася.

- Куди ви йдете? здивовано й суворо звернувся він до о. Віктора.

Йдемо промовити до вас наше благальне слово, благословенне Богом, за наших братів, яких, як ми вважаємо, ви незаконно спроваджуєте в Сибір, - промовив о. Віктор, уперто спрямовуючи свій погляд на водянисто матові очі Федаша.

- По-перше, ви не знаєте, куди ми їх спроваджуємо, а по-друге, це не ваша справа. Це, що ви витворяєте, є справжнім контрреволюційним злочином. Вони вже відїхали, пізно про них говорити, а ви заарештовані! - підвищуючи голос і зробивши наголос на останньому слові, промовив Федаш.

У цей самий час два активісти, підійшовши до о. Віктора, взяли його під руки, але, одночасно з цим, роздалося суцільне гудіння колони: «Не дамо батюшки, не чіпайте, бо погано вам буде!»

Товариші селяне, заспокойтеся! Ми його не заарештуємо, ми хочемо, щоб він пішов із нами до сільради на деяку розмову! - голосно пояснив Федаш.

- Неправда! Відразу, товаришу Федаш, заберіть своїх улюбленців і йдіть собі звідси геть, бо буде бійка... Ми не подивимося, що ви зі зброєю!

- Громадяне! Ще раз покликаю до порядку й прошу розійтися! Якщо цього негайно не зробите, ми викличемо з району цілий загін міліції і тоді гірше буде! - викрикнув Федаш, підносячи руку догори.

Поступово колона перетворювалася в коло, яке зрештою, оточило цілу групу провідників влади й активістів. Тих, що тримали о. Віктора під руки, селяни почали потроху смикати. Але в цей час особисто до о. Віктора звернувся схвильований Федаш з проханням промовити до парафіян і попросити їх розійтися, а до нього його особисте прохання - піти з ним до сільради, щоб там по-дружньому залагодити деякі непорозуміння, які зайшли в зв'язку зі згаданими вище родинами.

Такий чемний і лагідний тон Федаша справив на о. Віктора позитивне враження і тому, повернувшись обличчям до парафіян, він промовив:

- Дорогі брати і сестри, ми мусимо запобігати зайвих скандалів, сварок і всякого непорозуміння з владою. Тількищо мені голова сільради запропонував полагодити всі ці неприємності шляхом нашого обговорення й обопільного взаємопорозуміння, з наміром, все ж таки, допомогти даремно покривдженим людям. З цією ціллю я піду з головою сільради до його

контори і там від вашого імені буду боронити наших нещасливців. А ви зберігайте спокій на душі, йдіть додому й працюйте.

— Щастя Боже, батюшко! вигукнула більшість парафіян і зачали поступово розходитись.

За декілька хвилин місце цього інциденту цілковито опорожнилося від людей.

Йдучи додому, дехто з парафіян довго оглядався вбік о Віктора й бачив, що він таки дійсно пішов із головою сільради. Але минуло пару тижнів від того часу, Божа Служба не травилася і ніхто не бачив о. Віктора й не знав, чи він ще й досі веде розмови з головою сільради, чи може також поїхав у далеку путь.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

СУД

Травень по святочному одягнувся в своє нове, зелене вбрання. Він залицяється до природи, до людей, немов той підтоптаний парубок до молодої дівки; рахує свої жваво-щебетливі дні, тріскучим громом і грайливо-суворою блискавицею погрожує кожному, хто хоче відібрати їх від нього. Він заволодів садами, рощами, степом, усім рослинно-тваринним світом і людьми. Стоїть помірно-теплий травень під злегка коливаючим сонцем, щасливо усміхається й тріюмфує свою перемогу, немов той вартовий, що стоїть на сторожі прав усіх живих істот, дбайливо оберігаючи їх як від тяжкого терору зими, так і від пекучих катвань літа. Здається, що травень на Україні найулюбленіший приятель людей. Це час, коли людина в Україні скидає з себе зайву вагу, вже має нагоду просвіжувати своє тіло холодними струмками води, наповнювати легені дозами свіжого й теплого повітря, нав'язувати знайомство, проводити час у оточенні буйно-квітучої природи і під цокотливі трелі солов'я споглядати особливо привабливе, криштално-чисте, усіяне рясними зірками українське небо. Травень на Україні є часом кохання юнаків, перспективою дружби для людей середнього віку і полегшеним зітханням стариків. І, здавалося б, що на всякі інші речі політику, науку, громадську працю цей час аж ніяк не надається. Так думалося, але не так було. Для влади, що там у ті часи панувала, пора року не відігравала ролі, не мала значення для досягнення її цілей. Якраз у цьому місяці для людей піщанської парафії трапилася незвичайна подія. Наскільки може собі пригадати людська пам'ять, то був четвер день, що і в природньому відношенні і в громадському житті відрізнявся за попередні дні травня. Небо затяглося тоненькою павутиною; сонце заховалося під неї і тільки одним маленьким своїм кусочком

крадькома дивилося на землю. Здавалося, що воно драгувало і мешканців і в той же час несерйозно себе поводило. Не знаючи на це, день був благоприємний для польової праці. Багато селян тоді працювало на полі, але якось так сталося, що багато їх було й удома. Тому в той день більше чергувало посильних у сільраді, ніж у інші дні. Один із цих посильних їхав зерхи на осідланому вороному коні по бічних польових дорогах повертаючи голову до селян то в один, то в другий бік, вигукував: «Сьогодні о десятій годині ранку в школі відбудеться позазовий суд над попом. З наказу сільради мусите всі прийти». Зін проїздив далі ще декілька десятків метрів, лівою рукою осмилював вуса і знову хрипло-рвучким голосом викрикував ту саму фразу.

Боже, священника будуть судити, довго його й не чути було. Цікаво, де вони його тримали? В Осинівці, Старобільському, чи може в Луганському? промовив один із селян.

Неважно де, шана нашим людям скрізь та сама. Готовне, що раз його заарештували й будуть судити, та ще й позазовим судом, то ясно, що даром часу вони не викидають... Вони його засудять. Напевно, там уже й вирок наперед заготовлений. А засудивши священника, вони покінчать і з церквою. Ретіпі на цьому буде лабець, — зазначив другий селянин, висмилюючи бур'ян.

- Хоч і роботи тепер достобіса, але на суд над батюшкою треба піти, — додав третій із селян.

- Та так, зараз підемо, такого сміливого й ідейного священника в нас ще ніколи не було.

Вони рушили. Йшли степом і з насолодою оглядали злегка поколихуючу вітром зелену й рівну поверхню полів, на повні груди вдихали запашну свіжість степової рослинності, з замишланням вслухалися в цокотливо-верескливе щебетання пташок. Одночасно, в своїй голові вони несли надламану брилу тяжких, тніючих дум. Нищення відомих їм, дорогих і чесних людей, клібозаготівлі, м'ясозаготівлі, податки, насуваюча колективізація руйнували їхнє власне життя, упосліджували їхню життєву індивідуальність, ліквідовували їхню особисту волю.

Один із цих сусідів, що поспішали на суд, оглянувся, а головна дорога, яка вела з степу до села, була густо заповнена тудьми. Кожному, очевидно, хотілося бути присутнім на суді, може востаннє подивитися на батюшку, а подивившись на нього, тригидати собі його змістовні й захоплюючі проповіді. А до того, кожній проймає допитливість: «Цікаво, а чим же то воно

все кінчиться?» Оглянувшись, він побачив, що всі поспішали, але майже в кожного виявлялася лише йому одному притаманна, при швидкій ході, властивість.

— Може бути, що багато людей у школі не помістяться, — промовив сусід, що оглядався назад.

Тепер тепло, вони можуть судити його й надворі, відповів його співрозмовник.

За розмовами вони не помітили, коли минув час і перед їхніми очима виринув великий, недавно збудований, на високому фундаменті, цегловий будинок школи. Поруч з ним стояло й старе дерев'яне приміщення, яке в порівнянні з новим, для людського ока видавалося маленьким човником, що стояв біля великого корабля.

Підійшовши до подвір'я нового шкільного будинку, вони зауважили незвичайну тишу й спокій на ньому. Це тому, що учнів у цей день у школі не було, бо заняття з причини суда не відбувалися. Тому не було чути тут того завиваючого, сміливого шуму, веселого сміху дітей, не було тут жвавих, із ніг збиваючих, рухів і борюкань. Тільки з прибуттям сюди більшої кількості дорослих людей, відчувся невеликий шум, більш глухий, пригнаний, грубіший шум, тобто людський гомін, що нагадував собою передосіннє гудіння джмеля. Це був придушений говір тих людей, що стояли окремими групами біля школи й різно-тембровими тонами вели між собою розмову.

Кожний із присутніх міг легко зауважити, що на високому дерев'яному паркані висіло невелике гасло, намальоване синіми фарбами на білому папері: «Дамо належну відсіч клясовому ворогові». А на воротах було оголошення, написане чорною фарбою на жовтому папері: «Всі на суд!»

Кинувши зацікавлений погляд на гасло й оголошення, один із присутніх звернувся до групи селян із запитанням:

Так, значить, стало бути, судитимуть у школі? А священик уже є тут?

Подивившись уважно на нього, один із селян перевів свій погляд десь у повітряний простір і з вдумливою байдужістю відповів:

— Так, тут, у цьому новому будинкові... Знявши перегородку між двома клясними кімнатами, вони створили одну велику залю і там якраз проходитьиме суд, -- пояснив він, колупнувши дерев'яною палкою пісок.

— Батюшки ще немає, але вже можна заходити. В середині людей сила-силенна, додав низького зросту чоловік, що збоку

стояв.

Селяни, які тількищо прийшли, відразу вирішили йти до середини. Підійшовши до ганку, вони побачили на ньому групу жінок, з невеликими вузликами в руках, які стояли навколо Ганни Матвіївни і розпитували її, як передати батюшці харчі, що вони оце тепер сюди їх принесли.

Священика ще не привели, але я думаю, що під час суду буде якась перерва і тоді можна буде запитати дозволу у міліціонера дати йому деякі харчі. Інша річ, чи він зможе те все прийняти, сидючи на лаві підсудних, бо я бачу, що ви нанесли харчів не менше, ніж на два десятки людей, — пояснила Ганна Матвіївна з деяким хвилюванням у голосі.

Саме в цей час вийшов із приміщення на ганок Ящур. Пильно подивившись на Ганну Матвіївну, він собі під ніс пробурмотів: «Заходьте вже», а тоді, пройшовши трохи наперед, він біля першої східці згори зупинився і, склавши дві долоні в трубку, щосили загорланів: «Усі йдіть до приміщення, суд починається!»

Селяни суцільним потоком ринули до середини будинку. За декілька хвилин дві клясні кімнати, що створили одну залю, були заповнені. Здавалося, що тут не залишилося місця, щоб мусі можна було пролетіти, не зачепившись за людину. Перша лава, як треба було припускати, була відведена для підсудного, дві інші для вчителів та іншої інтелігенції, а решта для загальної публіки села.

Гомін присутніх тут людей створював враження суцільного гудіння бджолиного рою. На правій стіні залі висів, у позолоченій рамці, портрет Леніна, намальований брунатно-жовтими фарбами. На лівій стороні, по прямій лінії від портрету Леніна, можна було бачити портрет Сталіна, розмальований багатьма різнокольоровими фарбами. Під його портретом було прибите тасло, написане червоною фарбою на білому папері: «На базі ліквідації куркуля — як кляси - проведемо суцільну колективізацію». Впереді стояв довгий стіл, покритий червоною скатертиною; на столі стояв, повернутий обличчям до публіки, сіро-го кольору гіпсовий бюст Сталіна; за столом стояло декілька стільців; на одному з них сидів незнайомий присутнім тут чоловік на вигляд вище середнього зросту, з волоссям блискучо-брунатного кольору і з маленькими вусиками розміром мідного т'ятака. Очей його роздивитись не можна було, бо він безперервно щось писав, опустивши їх на аркуш паперу. Здавалося, що вони у нього були закриті; просто перед ним лежала біла

справа, а поруч неї стояв мідно-бронзовий дзвінок. Ані одним рухом очей він не звертав уваги на присутніх у залі. Він так дуже був зайнятий своєю працею, що на його тілі не позначалося якихбудь рухів, крім плинного руху правої руки, якою він писав. Так виглядало, що це не була жива людина, а зроблена з пластики статуя, в якій рух руки відбувається при допомозі діючої електрики.

Зліва, недалеко від великого столу, стояв маленький столик, зовсім нічим не покритий; за ним сидів на стільці брюнет із кучерявим, немов вовна у барана, волоссям на голові, з бігачим поглядом сміливих очей, які через рогові окуляри виглядали дурнуватими. Його великий крочкуватий ніс і зневажливий погляд на публіку викликали деяку неповагу до нього в більшості тут присутніх. Перед ним лежали клаптик білого паперу й автоматичне перо. Поклавши долоню лівої руки на рамено правої, він курив люльку і, з відчуттям свого високого становища, оглядав авлаторію. Він безперервно перекидав свій швидкий погляд очей у різні кінці аудиторії. «Районовий прокурор», перешептувалися між собою селяни.

Раптом відчинилися бічні двері, що були недалеко великого столу, і через них ввійшов до аудиторії, в супроводі двох міліціонерів, арештант у одязі священика. Всі зрозуміли, що то був о. Віктор, але зовсім на себе непохожий. Декому здавалося, що замість нього міліціонери привели мерця з Києво Печерської лаври чи може й живу людину, яка перенесла довгу й тяжку недугу і щойно вийшла з лікарні. Його обличчя уявляло з себе тонкий стрючок висохлої квасолі, покритий блідо-жовтою шкірою, на якій на певному віддаленні одна від одної були розкидані невеликі сині плямки (ознаки побоїв). На арештантові був чорний новий підрясник, чомусь розірваний на лівій стороні грудей, а кризь ту дірку виглядав клаптик сірого жилету.

— Добрий день, дорогі брати і сестри, урівноваженим голосом промовив о. Віктор, увійшовши до залі.

Доброго здоров'я, батюшко! — кризь сльози обізвалося декілька жіночих голосів.

Любов Андріївна, яка сиділа під стіною, приблизно в середній частині залі, провела навколо очима й помітила на багатьох мужських обличчях глибоко-мовчазну печаль, що викарбувалася на них саме з приходом сюди о. Віктора. Нахиливши своє обличчя в поділ, вона стиха заплакала. Звернувши на це увагу, деякі чоловіки кинули їй свій сумний, співчутливий погляд, а жінки, які близько неї сиділи, почали її заспокоювати.

Помітивши це, Ящур, який недалеко сидів, підійшов до Любов Андріївни і в пінаказовій формі промовив: «Ви не смієте тут лишатися, мусите залишити залю. Про наслідки суда ми вас повідомимо». Нічого на це не сказавши, Любов Андріївна тільки тривожним поглядом очей подивилася на нього, знову залилася сльозами і, хлипаючи, вийшла з приміщення.

Скоро після того, як о. Віктор за вказівкою міліціонерів сів на першій лаві, секретар суду, який перед цим сидів непорушно, глянувши на двері, встав, задзеленчав дзвінком і голосно промовив:

- Суд іде, прошу встати!

Всі встали й непорушно стояли, а деякі навіть затаїли дихання. Секретар відійшов на правий кінець столу, а його місце зайняв суддя і голосом грубого баритона промовив:

- Прошу сідати! — Одночасно рухом правої руки вниз, він дав о. Вікторові зрозуміти, що і йому можна сідати.

Суд складався з трьох осіб: із голови суду і двох засідателів (присяжних). Суддя був високого зросту й кремезної будови тіла. Його рухи, довгі вуса, досконале володіння українською мовою промовляли за його українське походження. Сівши на стілець, він підсунув до себе справу, розвернув її й погладжуючи свою велику лисину, перечитав якийсь папір, а потім, підвівши голову, промовив:

— Свідків, громадян Ящура, Федаша й Проська, я прошу вийти й чекати в коридорі нашого виклику.

Всі три свідки відразу вийшли.

Пригладивши правою рукою свої довгі вуса, суддя звернувся до присутніх:

— Сьогодні, дня 15 травня, 1930 року, виїзна сесія Осинівського Районового Суду розгляне справу громадянина служителя культу села Пісок, В. П. Горського, народженого 5-го квітня, 1895 року в селі Дудках, Таранівського району на Харківщині. Громадянине підсудний, із свого боку, ви виставляєте якихось свідків?

-- Ні.

— Ні? Добре. Чи домагаєтеся юридичної оборони?

— Ні. Вашої оборони я не потребую. Єдиною обороною для мене є Бог, -- з чуттям релігійної екзальтації промовив о. Віктор.

- Громадянине підсудний, я, як голова суду, вимагаю від вас обмежуватись конкретними відповідями на поставлене вам питання, не вдаватися в справи, що безпосередньо не

стосуються запитання. Ось у даному випадку ви мусіли б тільки відповісти коротко і ясно: «ні», повчально промовив суддя, заглянувши в справу, і відразу ж продовжив: - Громадянин підсудний, ви обвинувачені в таких справах: 1) Підбурення населення проти державних постанов комуністичної партії й уряду, 2) Організація спротиву селян проти переведення представниками влади різних політичних кампаній, 3) Контрреволюційна агітація й пропаганда з церковного амвону проти радянської влади та її міроприємств.

Оголосивши вищезгадані пункти, суддя далі запитав:

Громадянин підсудний, чи визнаєте ви себе винним? Чи приймаєте на себе пред'явлені вам пункти обвинувачення?

Подивившись холодно-апатичними очима на суддю, о. Віктор, із тривожною усмішкою на вустах, відповів:

— Такі обвинувачення для мене є дивні й смішні...

Чекайте, чекайте, громадянин підсудний, говоріть коротко: «так» або «ні», рішучим голосом промовив суддя, провівши очима по лицях присутніх.

- Якщо так стоїть справа, громадянин суддя, що ви не дозволяєте мені належно висловлюватись у своїй обороні, то я змушений відверто вам заявити, що це не є суд, а пародія на суд. Ви можете мене цілком не опитувати, а просто зачитати готовий вирок, — промовив о. Віктор і так пильно подивився через вікно на коливаючу верхушку молоденького клену, ніби той невеликий клен, тріпочучи своїми листочками, читав о. Вікторові вирок.

— Громадянин підсудний, ви ще матимете можливість сказати слово в свою оборону, а покищо відповідайте коротко на питання. Не ви ж нас судите, а ми вас. Отже, я хочу певно знати, чи ви приймаєте на себе висунуті вам обвинувачення? — категорично запитав суддя, подивившись на кишеньковий годинник, який він добув із кишеньки свого жилету.

- Ясно, що ні! - голосно промовив о. Віктор, потираючи руки.

— Ні? Дуже зле. От тепер ми й будемо говорити з вами по суті справи: чи ви вважаєте за антирадянську діяльність ведення щоденника, в якому ви саркастично висміювали уряд і його провідників?

Ні, не вважаю, бо ведення щоденника було лише виявом естетичного надхнення й розваги. Все, про що там написано, знаю тільки я. Отже, яка ж це антирадянська діяльність, якщо вона нікому невідома? Це є скоріше антирадянське

думання, збережене в мені самому, а не діяльність, - відповів о. Віктор, обмірковуючи засоби, якими вони могли довідатися про щоденник.

- Тепер про зміст вашого щоденника відомо не тільки вам, а, як бачите, й нам, а може ще кому, населення вашого села велике... З вашої відповіді виходить, що ви, все ж таки, думаєте по-антирадянському. Правда? - запитав суддя з таким зацікавленням, ніби все його єство в цю хвилину перетворювалося в суцільний знак питання.

Дивне питання, громадянине суддя. Не кривлячи душою, ви мені скажіть, чи ви можете знайти священика, який би думав по-радянському? - з виявом послідовного думання в своїх міркуваннях, відповів о. Віктор.

- Дякую за щирість, громадянине підсудний, - злегка всміхнувшись, промовив суддя й поставив наступне питання: - Не вважаєте ви, що ваш відвертий вислів думок під час проповідей про негативні аспекти радянської влади та особисті поради окремим селянам щодо їхнього ставлення до різних державних міроприємств влади, фактично, є прямою антирадянською діяльністю? - запитав суддя, поправляючи краватку.

- Зовсім ні, бо вислів моїх персональних думок під час проповідей, чи в приватних розмовах з поодинокими людьми не є заклик до якоїсь антидержавної дії, а тому й не є антидержавною діяльністю, - меланхолійно промовив о. Віктор, подивившись на прокурора.

- Чи маєте ще якесь запитання до підсудного? - промовив суддя, звернувшись до засідателя, руської жінки зі золотим зубом, яка сиділа праворуч від нього.

- Так, - обізвався в'їдливо-тоненький голос молодого присяжної.

- Гірошу.

Нам відомо, що ви в своїх проповідях радянську владу інакше не називаєте, як владою антихриста. Цікаво знати, з якою метою ви це робите? - злегка притискуючи правою рукою свою зачіску, щebetливим голосом запитала вертлява руська.

Потираючи долоні, о. Віктор втомленими очима подивився на неї й відповів:

- Це робиться без будь-яких злих намірів. Я вважаю, що людина в своїй засаді є доти людиною, доки вона тримається правди, а основою правди є відвертий вислів думок. Слідкуючи за ганебною поведінкою деяких керівників місцевої влади,

я щораз більше переконувався, що їхня поведінка є цілком протилежною вченню Слова Божого. Тобто ворожою правді, а той, хто порушує засади Вчення Божого — виконує роль антихриста. Обороняючи Слово Боже перед руйною, яку вносить місцева влада, я й називаю її владою антихриста.

Такої думки ви залишаєтеся й надалі, чи вона у вас змінюється? — запитав суддя, уперто дивлячись на о. Віктора.

— Ця думка не може змінитися, доки керівники влади не змінять своєї поведінки на кращу, — відповів о. Віктор, якимось хворобливо кашлянувши.

— Ще маєте якусь питання? — запитав суддя, звернувшись знову до русявки.

— Ні, — відповіла вона, гордо покрутивши головою.

— Ви? — запитав він другого присяжного, маленького на зріст, худощавого брюнета.

— Так. Цікаво знати, чому на ваші проповіді багато ходить людей? Я чув, що навіть із других сіл приїжджають. Чи не приваблюєте ви слухачів суто політичним змістом своїх проповідей? — немов би краденим голосом запитав брюнет, заводячи годинник на лівій руці.

— Спеціально я нікого не принаджую, але люди ходять, бо вони бажають чути Вчення Слова Божого, — відповів о. Віктор, злегка приплющуючи очі.

— Більше немає запитань? — звернувшись до обох присяжних, запитав суддя і, не очікуючи їхньої відповіді, промовив: — Можливо ви, товаришу прокуроре, щось хочете запитати?

— Ггу-ггу! — почулося мгукання прокурора. Витягнувши з кишені білу хусточку, він протер нею собі носа, а потім голосом, який тільки виявляється в пориві гніву, запитав о. Віктора: — Похід селян до сільради, що ви його організували, був лише виявом протестаційної маніфестації, чи заміром збройного повстання проти місцевої влади?

Заклавши одну руку до кишені підрясника, а другу поклавши собі на груди, о. Віктор відповів:

— Усім, які були присутні в церкві тоді, перед походом, відомо, що я в своїй промові закликав не робити якихбудь бешкетів і ясно сказав, що ми йдемо лишень, щоб унести прохання до влади про звільнення деяких наших парафіян від висилки на Північ.

Чи можу я підтвердити, що то є правда? — вигукнув один старший чоловік із гурту.

— Чши! Громадяне, прошу не забувати, що це не збори,

а суд, тому я вимагаю дотримуватися спокою й порядку, а хто бешкетуватиме й порушуватиме порядок суда, буде притягнений до відповідальності, – промовив суддя, похлопуючи правою долонею по столі.

Висловивши своє зауваження до публіки, він звернувся до прокурора й запитав:

— Чи маєте ще якоесь питання до підсудного, товаришу прокуроре?

Такі Ще одне питання: громадянин підсудний, ви підкреслили, що ви йшли прохати владу... Прошу уточнити, прохати чи протестувати? Бо прохати це одне, а протестувати це зовсім інше. Протест це є злобний вислів обурення, а прохання, хоч у політиці також протест, але миролюбний, малозшкідливий протест, – роз'яснює промовив прокурор, думаючи про себе, що він другий Солон⁹.

— Я думаю, громадяне судді, що зовсім не є важливим, що саме: прохання чи протест. Факт залишається фактом, що я закликав парафіян ніякого фізичного спротиву не робити, а протест словом чи молитвою є благородним ділом, промовив о. Віктор голосом великодушного зворушення.

У час вислову о. Віктора, суддя шепотом обговорював якусь справу з своєю русявою партнершою, а коли о. Віктор скінчив і суддя помітив, що в залі появилася пожвавлення, він узяв дзвінок і, злегка мотаючи ним, задзеленчав. Після цього наступила абсолютна тиша. Поставивши дзвінок на попереднє місце, він поспішно звернувся до прокурора:

— Чи відповідь підсудного задовольняє вас?

— Я більше питань не маю, -- пробубонівши собі під ніс, промовив прокурор і відразу щось записав на аркуші паперу.

— Закличте сюди свідка, громадянина Ящур! — звернувшись до чергового міліціонера, який стояв біля дверей, голосно промовив суддя.

На поклик міліціонера, Ящур відразу зайшов до залі. Пройшовши швидкими кроками наперед, він не дійшов до самого столу, а зупинився врівні з лавою, на якій сидів о. Віктор. Тримавши обидві руки на стегнах, він із лагідністю куніці дивився на сидячих за столом суддів.

— Громадянин Ящуре, -- по-дружньому звернувся до нього

---

⁹ Солон -- етіопський законодавець, один із семи грецьких мудреців (639-559 до Р.Х.) Основоположник етіопського суду і соціальних реформ.

суддя й запитав: - чи знаєте ви, що в дану хвилину, як свідок, ви мусите говорити перед судом усе правдиво?

- Так, — тихо промовив Ящур.

- Отже, що ви можете посвідчити в справі підсудного? - запитав суддя і, звернувшись до секретаря, промовив: - Записуйте.

- Сьогоднішній підсудний, - сказав Ящур, - це є особа, про яку можна говорити дуже багато, але я скажу коротко. Це є справжній контрреволюціонер, активний агітатор і пропагандист проти радянської влади.

- Я прошу свідків говорити конкретно, зазначаючи вагомі факти, — промовив суддя, злегка жестикулюючи правою рукою.

- Добре. Не один раз я сам спеціально заходив до церкви і своїми власними вухами чув, коли підсудний у своїх проповідях вихваляв буржуазного націоналіста гетьмана України і подекуди ганьбив радянську владу. Це одне. І друге, коли я був у нього вдома в справі м'ясозаготівлі, він вів зі мною відверті розмови проти колективізації й гудив провідників радянської влади. Отже, це справжній клясовий ворог.

- Чи це все, що ви хотіли сказати?

- Так.

- Можете сідати.

- Дякую, - промовив Ящур і сів на лаві, позаду о. Віктора.

- Будь ласка, покличте сюди свідка Федаша!

Міліціонер виконав це розпорядження судді й на залі появився Федаш. По виразу очей, по всій зовнішній його поставі, по сміливій ході можна було подумати, що це ввійшов на залу не звичайний свідок Федаш, а, принаймні, французький Робесп'єр¹⁰. Він зупинився за два кроки від столу і почав було щось говорити, але голова суду зупинив його й запитав:

- Ви, часом, не маєте якихбудь кривих зв'язків із підсудним? - показавши рухом підборіддя на о. Віктора.

- Коли б мати такого кривого, то вже краще повіситись. Звідки ж може бути у мене з ним кривність?

- Значить, не маєте? Скажіть, що ви можете посвідчити в справі цього обвинуваченого? — запитав суддя, кивком голови указавши на о. Віктора.

---

10) Робесп'єр один з найвидатніших діячів французької революції (1758-94). В 1789 р. депутат національного зібрання; в 1792 р. провідник багаточисленної партії монтаньяків у національному конвенті; президент комітету державної безпеки.

— Перш за все, мушу сказати, що я на протязі восьми років є незмінний голова сільради в цьому селі й приблизно так же довго знаю підсудного. Знаючи його, я просто змушений заявити, що вже терпіння не вистачає і тому або мене засудіть, або усунуть цього чоловіка з нашого села. Про нього можна багато свідчити, але я просто не знаю з чого починати і що найважливіше для вас треба сказати. Це є правдивий контрреволюціонер, зривщик усіх політично-державних кампаній, які ми переводимо. До того, несвоєчасний виплатник своїх податків. Усім уже відомо, що підсудний організував у день його арешту групу селян, які плянували підняти проти нас заколот, коли б я його сам не впросив закликати людей розійтися по домах. Із цього всього мій висновок такий, що підсудний належить до класово-ворожих, шкідливих і дуже небезпечних елементів. Мені здається, що підсудний за ті шкоди, які він наніс радянській владі, мусить бути належно покараний. Це все, що я можу покищо сказати, — промовив Федаш, блимнувши помийно-воднянистими очима на о. Віктора.

— Гаразд, дякую, сідайте. Прошу закликати третього свідка, громадянина Проська.

— Просько! — вигукнув міліціонер, відчинивши двері.

— Так, іду! — відгукнувся Просько, переступаючи поріг залі.

— Я, товаришу суддя, звідси буду свідчити! — голосно промовив Просько, почухавши потилицю.

— По-перше, мусите казати «громадянин суддя», а не «товаришу», у суді ми з вами не є товариші, а по-друге, прошу підійти ближче до столу.

Просько швидкою ходою вийшов наперед і відразу став, ніби прикипів на місці.

Ви знайомі з підсудним?

— Та як же, дуже добре!

— Чи були з ним у дружніх взаєминах? Може також до його парафії належите?

— Боже упаси; до парафії я не належу, бо я невірний, то значить і дружби у нас ніякої бути не може, — поспішно промовив Просько, почухавши указовим пальцем за правим вухом.

— Які ж відомості про підсудного ви нам можете дати? — запитав суддя, уважно оглядаючи постать Проська.

— Ну, я хіба скажу про те, що підсудний, крім того, що займається контрреволюцією, ще й баламутить життя в

деяких селянських родинах. От, наприклад, візьмемо мою родину, у мене дуже багато сварок у родині якраз через підсудного...

Щось хотів далі говорити Просько, але забув. На хвилину зупинившись, він пригладив свою борідку, а тоді згадав і промовив: -- Ага! Ходить, наприклад, у піст від хати до хати, побори збирає. Я за те, щоб його взагалі не пускати до хати, а жінка та її батько як упруться, то мушу впустити, а після того з жінкою у нас багато сварок: три дні підряд тільки те й робимо, що сваримося, і то за релігію та за підсудного...

- Зачекайте, громадянине Просько, це для нас речі не є суттєві. Говоріть про більш серйозні справи. Що ви, наприклад, знаєте про поведінку підсудного на арені політичного життя села? -- злегка всміхнувшись, промовив суддя.

- Ага! ось що! Я знаю, що підсудний взагалі є контрреволюціонер і саботажник. Одного разу умисно не хотів виконувати м'ясозаготівлі і ми з товаришом Ящуром спеціально ходили до нього, довго говорили з ним, а він, замість того щоб відразу здати м'ясо чи гроші заплатити, вів довгі розмови про політику й ганьбив радянську владу. Це й товариш Ящур не дасть збрехати і може підтвердити.

-- Це все, що ви можете сказати про підсудного? -- запитав суддя.

- Так, це було б усе, - з задоволенням промовив Просько.

- Чи у вас є якесь питання до свідка, - запитав суддя присяжного, що сидів зліва від нього.

- Ні, нема, мені все ясно, - вівголоса відповів брונет.

-- А ви маєте якесь питання? -- звернувшись до присяжної, що справа сиділа, запитав суддя.

- Так, - стиха промовила русявка, тикаючи олівцем по аркушу паперу.

- Прошу, - лагідним голосом промовив суддя.

- Громадянине Просько, скажіть, будь ласка, в чому полягало гудження радянської влади підсудним у час його розмови з вами? -- запитала русявка, поклавши олівець на стіл.

- Мені тяжко все точно передати, як говорив підсудний, але в загальному треба було розуміти, що все дореволюційне було добре, а от, мовляв, що робиться тепер, є погане й злочинне.

- Значить, по-вашому виходить, що розмови підсудного з вами носили контрреволюційний характер, так чи ні?

— Я думаю, що не тільки старо-контрреволюційний характер, а й свіжо-пропагандивний засіб, спрямований проти діяльності сучасної влади, — переконливо відповів Просько.

— Чи намагалися ви зупинити контрреволюційні розмови підсудного?

Особисто я не намагався, бо розмови відбувалися між підсудним і товаришом Ящуром, а я так тільки трохи був, збоку, свідком їх.

— Я думаю досить, мені все зрозуміло, дуже тихо промовила русявка до судді і щось собі записала на аркуші паперу.

— Добре, сідайте, — промовив суддя до Проська і злегка задзеленчав дзвінком, щоб припинити на залі той невеликий шум, що виник після його свідчення.

Слово надається прокуророві Квітковському, — промовив голова суду, коли наступила тиша.

Вставши з місця, прокурор пригладив правою рукою свого кучерявого чуба, вдумливо подивився на папірець і промовив:

— Шановні судді, мені здається, що історія любої політичної системи не покаже вам випадків толеранції політичних злочинців, дурисвітів і пройдох. Слідкуючи за всім перебігом суду, вже з самого початку я зауважив, що перед нами дійсно фігурує клясовий ворог — явний підриивщик міроприємств комуністичної партії й уряду, тобто політичний злочинець і організатор плянованого повстання. Причём, ворог незамаскований, а відкритий, і вже тільки з цієї причини вам, шановні судді, немає чого досліджувати, бо підсудний своєю поведінкою сам собі виносить вирок, — з апломбом промовив прокурор, по черзі подивившись спочатку на суддів, потім на підсудного, а далі й на решту присутніх. Зробивши хвилину павзу, він добув із кишені штанів носову хусточку і, знявши окуляри протер їх. Він поворушив віками так, ніби намагався усунути з них якусь перешкоду, що заважала йому нормально дивитися; він протер хусточкою також і самі очі й знову надів окуляри, а потім, не відриваючи свого пильного погляду від судді, продовжував: — Намір підсудного організувати повстання селян проти місцевої влади може розглядатись, фактично, як злочин, спрямований на повалення теперішнього режиму в державі, а такий учинок повністю заслуговує вирок — смертної кари, промовив прокурор, грізно хлопнувши долонею по столі.

Відчувши, що від напруженого способу виголошування промови в нього пересохло в горлі, він налив із графина склянку води і з жадобою випив, і говорив далі:

Навіть на хвилинку забудьмо про збройне повстання, візьмемо під увагу лишень те, що підсудний дозволив собі організовувати протест селян проти діяльності представників влади, який кожної хвилини міг би вилитись у фізичний спротив, а потім перетворитись у збройне повстання. В такому випадку закон кари застосовується, згідно уголовного кодексу УРСР, буквально; тут не може бути якогось звуження цього закону. Згідно статті 44-б, здійснення відкритого контрреволюційного злочину, навіть перший раз, не може розглядатись як пом'якшуюча вину обставина. Алеж за підсудним, як тут свідки ствердили, контрреволюційних проявів є сила-силенна. Виносячи вирок, судді мусіли б розважно підійти до справи, узгляднити всі нюанси з тим, щоб підсудний, як клясово-ворожий елемент, поніс заслужену кару.

— Громадянин підсудний, ваше останнє слово, — якое монотонно промовив суддя і, звівши брови до купи, пильно подивився на о. Віктора.

Знявши свій глибоко вдумливий погляд із клену, о. Віктор підвівся з місця і став так, щоб зручно було говорити і до суддів, і до присутніх тут людей.

— Дорогі брати і сестри, — почав він, — мене сьогодні засудять, я цілком свідомий наслідків суда. Вони не виглядатимуть рожевими, але, як ви всі бачите й знаєте, що моя провина перед сучасною владою полягає тільки у великій любови до Бога і в повчанню вас любити Бога Милосердного, якого влада не визнає. Владі це не подобається, за це мене судять. Я вважаю, що судять мене, під кожним оглядом, несправедливо. Після цього суда ми вже з вами ніколи не побачимось, і тому я закликаю вас бути терпеливими і завжди пам'ятати, що антихристів Господь також не любить...

Громадянин підсудний, я покликаю вас до порядку; насамперед, прошу вас говорити до суду, а не до всієї аудиторії, а по-друге, говоріть по суті справи, а ви й на суді займаєтесь агітацією й пропагандою проти влади, — суворо промовив суддя і потім, спустивши хвилину, додав: Я вам слова більше не даю. Сідайте на своє місце й не робіть заколоту.

— Дякую, з виразом обурення на обличчі, промовив о. Віктор і зажурено сів, поринаючи всім своїм єством у душевну печаль.

— Оголошую п'ятнадцятихвилинну перерву, — промовив суддя й спрямував свої кроки до дверей; його колеги пішли за ним. Судді вийшли, а прокурор і секретар, ніби прикипіли до

своїх стільців, залишилися сидіти непорушно.

Заля наповнилася суцільним гулом.

-- Чи дозволите мені вийти? шанобливо запитав о. Віктор міліціонера.

— Так! Я піду з вами, промовив міліціонер, показавши указовим пальцем на двері.

Отець Віктор вийшов у коридор, а потім пішов до вбиральні, що стояла на подвір'ї. Міліціонер ішов за ним і раптом зупинився. Повертаючись назад, о. Віктор побачив, що біля міліціонера зібралось декілька жінок із маленькими вузликами в руках. «Добре, дайте», почув він це від міліціонера і одночасно зауважив, що гурт жінок кинувся до нього, пропонуючи прийняти від них харч. Отець Віктор, який уже майже цілу добу нічого не їв, з великою вдячністю прийняв милостину, але не від усіх, а тільки декількох. Все, що йому давали, переважно пиріжки, яйця, млинці та інші легенькі страви, він з великим апетитом їв і поспішно ховав по кишенях.

Раптовий вигук чергового міліціонера: «Заходьте до приміщення, зараз суд продовжуватиметься», несподівано перервав коротку насолоду о. Віктора їжою й примусив його поспішити до приміщення.

Ввійшовши до залі, о. Віктор побачив, що за столом стояв секретар суду і дзеленчав дзвінком.

Усі решта людей так само швидко зайшли до приміщення, усілися й витворили відносну тишу, а коли стало зовсім тихо, секретар суду промовив: «Суд іде, прошу встати!»

Усі піднялися, відбулося коротке шарудіння, а коли всі знову сіли, то воцарилася надзвичайна тиша.

Поклавши перед собою папери, суддя підвів очі й уважно подивився на о. Віктора, який стояв понуро, опустивши очі вниз.

Спрямувавши свій погляд знову на папери, суддя з відповідним темпом виразності почав читати вирок: «У імені УРСР, візна сесія Осинівського Районового Народного Суду, дня 15-го травня, 1930 року під головуванням судді М. Кожушка, розглянула справу служителя культу, громадянина с. Пісок В. П. Горського...

На цьому місці суддя зробив коротеньку павзу, розгладив свої вуса й приспішеним темпом читав далі.

Отець Віктор не особливо пильно вслухався в початково-загальний текст вироку, натомість з напруженою увагою слідкував за остаточним вироком суду. Так само зосереджено вслухався в ті місця вироку, де згадувався перелік його обвинувачень. Час від часу він чув перелік деяких юридичних статте-ї,

якими засуджувалися його провини. Так, наприклад, він схопив, що по статті 54 §10 уголовного кодексу УРСР йому інкремінують пропаганду й агітацію проти радянської влади, за що він заслуговує від трьох до п'яти років ув'язнення, а за якоюсь іншою статтею уголовного кодексу УРСР його мають покарати, за намір організувати збройне повстання в селі, десятьма роками ув'язнення. У тексті вироку перераховувалася ще ціла низка обвинувачень і покарань, але о. Віктор не міг усього схопити й запам'ятати.

Нарешті, з усього цього переліку обвинувачень і покарань, зробивши певні обумовлення, голова суду зачитав остаточний висновок з постанови суду, яка зазначала, що підсудний покараний десятьма роками ув'язнення з відбуттям примусових робіт у концентраційному таборі на Соловках, без права листування.

Прочитавши остаточний вирок, суддя витер хусточкою свої вуста, закрутив вуса й промовив: «Цей вирок не підлягає оскарженню до вищого суду. Ця постанова залишається в силі, - і, одночасно, звернувшись до о. Віктора, він запитав: — Громадянині підсудний, вам усе зрозуміло?»

Так, більш-менш, пригнобленим голосом відповів о. Віктор.

Звернувшись до міліціонера, який сидів поруч о. Віктора, суддя промовив:

— Засудженого негайно взяти під варту!

— Єсть! — відповів міліціонер і, звернувшись до о. Віктора, офіційним тоном промовив: «Пішли!»

Вклонившись до всіх присутніх, о. Віктор голосно висловився: «До побачення, дорогі брати і сестри! А з вами, шановна інтелігенціє, до скорого побачення там, на Півночі, бо у нас доля спільна», — промовив він до вчителів та інших, що сиділи на наступній за ним лаві.

— Не дїждешся! крикнула одна молоденька вчителька-комсомолка, яка сиділа поруч Ганни Матвіївни.

— Проходь! Проходь! — гаркнув на о. Віктора міліціонер.

— Я хотів би востаннє побачитися з дружиною й дітьми, — звернувся о. Віктор до супроводжуючого його міліціонера, коли вони вийшли на подвір'я.

Ніяких побачень, — погрозовим голосом відповів міліціонер і додав: - Сідай на воза, поїдемо!

— А леж мені потрібно повідомити дружину про те, що мене засудили. Крім того, я мушу дати їй деякі поради щодо

майбутнього поступування родини.

Вода без тебе освятиться. Скоріше вилазь на воза, не гай часу.

Подивившись на бричку, на коней, о. Віктор відразу пізнав у них колишню власність Якова Карповича.

Побачивши збоку стоячу знайому йому жінку, він промовив до неї:

— Климентівно, передайте матушці, що мене засудили на десять років каторги на Соловках, без права листування. Отже, нехай листів від мене не очікує, мого скорого повернення не сподівається, а забирає дітей і їде до своєї мами на Ізіум. Додайте, що я прошу її про мене не турбуватися, а більше думати про себе й опікуватися дітьми.

— Добре, батюшко, все розкажу й повідомлю про те, що ви сказали, а вам, батюшко, щастя Боже! — низенько вклонившись, промовила Климентівна, витираючи сльози.

Під час розмови о. Віктора з Климентівною прийшов іще й другий міліціонер. Один з них сів спереду за кучера, а другий усівся поруч о. Віктора. Смикнувши віжки, «кучер» промовив до коней загальнонавживане «Но», і вони слухняно виїхали з шкільного подвір'я.

Отець Віктор прощально подивився на клен, верхівка якого поколихувалася вітром і весь час махала в його сторону; йому вчувалося, що з цих помахів вилітали співчутливо висловлені слова: «Прощай, друже, прощай!»

Переїжджаючи головною вулицею села, о. Віктор озирався навколо, сумним поглядом прощався з своєю парафією й думкою промовляв: «От тобі й 'золоте дно', було колись, та й не стало».

Виїхавши в поле, він в останнє глянув на високий цегловий димар школи, що виднівся ще здалека і над ним, на чисто-прозорому небі він побачив одну чорну хмарку, яка, здавалося, випадково заблукалася туди. Перевівши на неї свій пильний погляд, він з великим інтересом довго оглядав її, ніби за тою хмаринкою закотилося все його життя.

Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

Кубушчина січ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

У ЛІСНИЦТВІ

Уже декілька років минуло з того часу, як збулася Георгієва мрія: він закінчив лісний факультет Харківського Сільсько-господарського Інституту і став головним лісничим Калинівського Лісництва, яке знаходилося недалеко одної з столиць України.

З приїздом до Калинівки він помітив і по-справжньому відчув ті кардинальні зміни, що зайшли в його об'ємному житті. Він із студентського злидаря перетворився в матеріально забезпечену людину; з студента, підлеглого волі партійно-інститутського начальства, він став самостійним господарем великої лісової дільниці; тепер він перетворився у володаря всієї тут рослинності, всіх земель, вод, будівель, тварин і людей, що знаходилися на терені двох тисяч гектарів, — часом так жартиливо думав він.

В зв'язку з цим, інколи йому здавалося, що й він сам фізично, психологічно й розумово мусить переродитися: стати сильним мужчиною, завжди бути вирозумілим, думаючим, кмітливим. Він вважав за потрібне плекати й розвивати в собі елементи щирости, щедрости й добродійности; як також намагався поборювати в собі найменші прояви егоїзму й дбати про інших; він прагнув завжди бути співчутливим до добрих людей, суворим до себе і вибагливим до виконання своїх обов'язків.

В дійсності, не цілком так було, як здавалося Георгієві має бути, але частина його уявлень знаходила свій відгомін у життєвій практиці. Безумовно, його зріст не змінився, але він поправився, поздоровішав і взагалі відчув, що фізично зміцнів. Та й не могло цього не статись, живучи в Калинівському лісництві, яке було так добре оздоблене різними дарами майстерно-творчої природи.

Так здавалося, що ніби на Георгієве бажання, багато десятиріч тому, були тут посаджені різні породи дерев: віддавна гордий дуб, дебелий ясьень, плаксива береза, покірна осика, фізично слаба вільха, і з холодним виглядом колюча сосна були аборигенами цього лісництва. Всі вони тут розмістилися окремими ярусами і кожний ярус із себе уявляв ніби усамостійнене царство під зверхністю Георгія. Йому подобалося таке доладне розташування дерев. Воно полегшувало догляд за ними, спрощувало господарювання й надавало природної краси лісництву. Одночасно, наявність різноманітних порід дерев у лісництві збагачувала досвід фахової практики Георгія.

Наймогутнішою дільницею цього лісництва вважалося дубове урочище, що складалося з монументальних, літніх дубів і займало майже половину всієї лісової площі. З півдня воно було відокремлене від решти урочищ великою балкою, на схилах якої росли різноманітні породи дерев. Таким чином, балка служила кордоном поміж урочищами, уявляючи з себе набір мішаних порід. З півночі це дубове урочище омивалося Дінцем, який, фактично, відокремлював лісні простори від чотирьохкілометрової смуги поля, що прилягало до села Калинівки.

На великій галявині, в кінці північно західньої частини дубового урочища і розташувалося велике подвір'я лісництва. На ньому, під самим лісом, стояв великий будинок під червоним залізним дахом з двома великими верандами, кожна з яких становила собою самостійний вхід у окрему частину будинку. В лівій частині його знаходилася контора лісництва, а в правій квартира Георгія та рахівника лісництва, Івана Івановича Серова. Над вікнами канцелярійної частини будинку стояло декілька яблунь; понад краями подвір'я знаходилося декілька хлівів-стаєнь і коровників; посеред подвір'я розташувався великий ставок, навколо якого росли верби. Ставок улітку колись служив регулярним джерелом напування худоби, місцем плавання качок і дитячих розваг. Тепер у ньому тільки інколи коней напувають, бо від того часу, як померла старенька бабуня, прислуга лісничого, та Георгій відправив Миколку до матері, мало хто цікавився ставком; худобу, яка була власністю Георгія, він розпродав і вирішив її більше не розводити, бо вважав, що для неодруженого чоловіка то є зайвий тягар і непотрібний порив до багатства. І навіть ж то, коли Григорій Савич Скворода сказав: «Не мале те, що для спожитку достатнє, а достатність і багатство є те саме». «Тому треба жити

так, аби було достатньо», — думав Георгій.

Скоро після того, коли він відвіз Миколку і повернувся назад до лісництва, сидючи в своїй квартирі за столом, він подумав: «І так уже п'ять років минуло мого проживання в цих стінах; тобто одна двадцята теоретичного віку людини; фактично, це період мого саомстійного, зрілого, свідомого життя. Цікаво переглянути й піддати мисленій ревізії, що ж я доброго зробив для себе, для людей і для своєї батьківщини. Говорячи про добро, не хочу думати про зло, яке я кому заподіяв. Бож, умовившись сам із собою говорити лише про добро, все решта, про що я не згадую, є злом; його треба запобігати, уникати, викорінювати; не словами, а ділом нівелювати життя», — опершись лівим ліктем на стіл і злегка просовуючи пальці правої руки поміж зачесане назад волосся, міркував Георгій і потім продовжував розмірковувати: «Допоміг сестрі Ніні виховувати хлопця це перше; багатьох людей Калинівки забезпечив працею; постачав мешканців Калинівки дровами і цим більшість їх спас від холоду; провів лісовпорядження; вклав лісогосподарчі пляни і, згідно їх, налагодив міри догляду за лісом; запровадив правильні методи вирубування лісу, ліквідував диспропорцію між культивуванням і вирубом лісу».

Вставши з-за столу, він підійшов до книжної шафи, що стояла в кутку кімнати, недалеко ліжка, відчинив її і добув з неї справу з плянами й таксаційними вказівками. Підійшовши знову до столу, він витяг із справи плян вирубування лісу. Опершись однією рукою на стіл, а указовим пальцем другої руки водячи по рядках таксаційного опису, він уголос прочитав: «Взимку 1929-го року в 21-му кварталі дубового урочища в місцях, зазначених на пляні літерами 'В' і 'Д' — провести вибірне вирубаня лісу».

Перекинувши одну сторінку, він сів на стілець і, ледве ворушачи губами, повільно прочитав: «У кварталі дев'ятому, в дільниці, зазначеній на пляні літерою 'С' у листопаді 1929 року -- провести суцільне вирубаня сосни». А трохи нижче він довідався, що в цьому ж кварталі на весні 1930 року потрібно засадити велику галявину сосновими лісокультурами.

Перечитавши всі ці таксаційні помітки, Георгій виписав їх на окремий клаптик паперу й заховав справу знову до шафи.

Повернувшись до столу, він глянув на праву стіну, де висів великий стінний годинник у дубовій дерев'яній оправі, на верхушці якої була вирізьблена канарка й помітив, що вже була рівно 2 га година дня. Звіривши час стінного годинника

з часом свого кишенькового, він зауважив різницю в часі між ними п'ять хвилин. Подумавши про те, що його кишеньковий годинник працює точніше, він підставив стілець, став на нього, відчинив кришку футляра стінного годинника, посунув стрілку на 5 хвилин уперед; залізним ключем, що там же лежав у футлярі, він завів годинник, зачинив кришку й повернувся до столу.

Підсунувши до себе склянну банку, яка до половини була наповнена турецьким тютюном, він набив ним люльку і, з виявом на обличчі певного задоволення, закурив.

Намагаючись глибоко втягати в себе дим, Георгій серйозно подумав про шкоду, яку наносить тютюн організмові. При цьому він пригадав собі поради, які він давав колись своїй двоюрідній тітці не курити і робив пояснення про величезну шкоду тютюну жіночим легеням. Згадавши про це, він усміхнувся й відразу, здушивши усмішку, стиха промовив: «Немає вже моєї тітоньки живої», — і одночасно подумав про потребу й намір самому покинути курити. Але ця думка раптово в нього обірвалася, немов та стара пріла мотузка, бо хтось застукав у двері. Георгій підвівся з стільця, струсив попіл із люльки в склянну попільничку і, спокійно обернувшись до дверей, голосно промовив:

— Прошу ввійдіть!

Відчинилися двері й до кімнати ввійшов кремезний дідуган. Його покати плечі й злегка осівша в них шия промовляли за деяке постаріння цього чоловіка, але його хода й сила голосу, з якою він обізвався до Георгія, свідчили про накопичення молодечої наснаги й енергії в його естві. Це був сам отаман Кубушка.

— Добрий день! - голосно промовив він і запитав: — Чим цікавим сьогодні займаємося, Георгію?

— Доброго здоров'я, пане отамане. Чим же можна в неділю займатись? Займаюся різними нігілістичними розмірковуваннями, — всміхнувшись, лагідним тоном відповів Георгій, потискуючи руку візитерові.

— О! На вас, Георгію, це не походить. Мені здається, що ви людина далеко від нігілізму. Хібащо вживаєте цей вираз у розумінні неробства. Я раджу вам, Георгію, бути обережнішим відносно «отамана» і «пана», бо стіни, знаєте, завжди мають уха, а язик ворог наш.

— Щодо язика, це дуже суперечлива річ. Може ви колись читали, як Езоп був служником у філософа Ксанта? Очікуючи до

себе гостей, філософ замовив Езопові приготувати для них якісь найліпші страви. Накупивши волових язиків, Езоп нарабив різних страв із самих язиків. Спочатку гості їли їх із апетитом, а накінець вони їм набридли; за це Ксант зробив Езопові зауваження, а Езоп відповів: «Що ж може бути ліпше від язика? Язык це клич усього знання, знаряддя розуму й правди; з допомогою язика вчимо, переконуємо й правимо». Вислухавши це, Ксант замовив йому купити що є найгірше для їди. Не зважаючи на попередній інцидент, Езоп знову накупив язиків і приготував страви тільки з самих язиків. І коли філософ за це розсердився, то Езоп йому відповів: «Я виконав ваше бажання, бо що ж може бути гірше від язика? Хто ж, як не язык є батько всіх сварок, привід образ, джерело суперечок і навіть війни», — оповідав Георгій, ходячи перед отаманом по кімнаті.

— О, Езоп був мудрий чоловік, Георгію; колись я його з задоволенням читав. Алеж, роки минають, життя втікає і з собою поглинає пам'ять. Я вже багато забув, — говорив отаман, сідаючи за стіл.

Я оце, пане отамане, думаю про те, що я доброго зробив за час своєї праці в лісництві, — промовив Георгій і, з виразом допитливої цікавості на обличчі, поглядав на отамана.

Підсунувши плетене крісло, на якому він сидів, ближче до столу, Георгій промовив:

— Сідайте, пане отамане, в крісло, вам на ньому буде зручніше, а я сяду на стілець, на якому ви сидите.

— Вибачте, козаче, ви мене занадто нікните, немов маленьку дитину, і привчаєте так любити комфорт, як кіт любить теплу лежанку. Ви добре знаєте, що я військовий, мені скрізь зручно — і в кріслі й на стільці... Чи в окопі, чи в ліжку, скрізь добре спиться. Не турбуйтеся про мене, сідайте ви, — промовив отаман, показавши указовим пальцем на плетене крісло.

Трохи знітившись, Георгій здвигнув плечима, сів у крісло й додав:

— Ну, як собі хочете, я просто запропонував вам сісти в крісло не з тим наміром, щоб зменшувати вашу спроможність адаптуватися до різних умов, а з поваги до вас і до вашого віку.

— Я розумію, розумію, але не турбуйтеся про мене, козаче, сидіть. Сьогодні живемо в добрих умовах... Може завтра буде таке, що доведеться спати десь у лісі й користуватися притулком і гостинністю лише дерев; замість харчів споживати тільки свіже повітря, з калюж пити воду, а замість до-

машнього світла послуговуватись дарами небесних світил. І так може бути, Георгію; і що ж ви думаєте, я маю занепадати на душі? Зовсім ні. Я мушу сказати, що мені є дуже добре. Одне моє рішення, бажання і один мій дійовий крок у житті поставили мене на шлях боротьби і продиктували мені повне замирення з тими умовами, в яких та боротьба проходитиме. От і тепер, мій любий козаче, мій дорогий начальнику по праці, хоть круть, хоть верть, а в черепочку смерть... Найбільшим добром, Георгію, яке ви зробили виявили своє співчуття до людей, показали свою людяність і національний патріотизм. Такого, Георгію, як ви зробили, із звичайних людей ніхто не зробив. Переховувати контрреволюціонерів, забезпечувати працею й повним державним утриманням ворогів радянської влади і цим самим уможливлювати ведення боротьби проти сучасного державного устрою... Це просто національно-державницький акт великої ваги...

На цьому отаман зробив павзу, з глибокою вдячністю по дивився на Георгія і, здається, так пройнявся почуттям вдячності до нього, що його нерви дрижали і він не міг деякий час продовжувати розмову. Затуливши вуста долонею, він здушив дрижання, що мало б виявитися наглядніше в наступних його словах, коли б він цього не зробив. І тільки після цього він докінчив своє попереднє речення: «Акт, який, безумовно, в майбутній українській історії заслуговуватиме на спеціальну увагу українського народу. Я думаю, що коли б не ви, Георгію, то мій загін в числі 30 людей, які тут працюють як лісоруби, і я ваш, нібито, рахівник лісництва, вже давно загинули б у лісах від холоду, голоду, чи від більшовицьких куль. Я просто не знаходжу слів для вислову подяки вам, Георгію! Ви мудро придумали: оформити 30 чоловік повстанців на праці лісорубів; ви забезпечили їх приміщенням, харчами й платнею для того, щоб вони нищили більшовицьку владу; безумовно, Георгію, мудрішого нічого придумати не можна; а зробити з такого завязтого ворога радянської влади, як я, нікому непомітного й скромного рахівника лісництва з прізвиськом якогось кацапчука Сєрова, це просто геніяльно. Шниряючи по всіх лісах Лівобережжя, війська ГПУ пошукують Кубушку, а він сидить собі тут, можна сказати під самим носом у них, займається рахівництвом... Ні, тут Кубушки нема... Тут, мовляв, є нікому незнаний рахівник лісництва, Іван Іванович Сєров. Направду, Георгію, це ваше велике досягнення. Ха! Ха! Ха! Ну, ти таки, браток, і придумав... Узнали б більшовики, вони б нам показали, на чому груші

ростуть», промовив отаман, поплескавши Георгія по плечу.

Засміявшись, він швидко встав із стільця, розстебнув гудзик комірця своєї сорочки, що дуже стискував йому шию, і, повільно ходячи по кімнаті, продовжував:

Тепер на хвилинку уявімо собі, Георгію, що з вами стряслася якась біда... Ну й що ж ми мусимо робити? Втікати в глибини лісу і переходити на бродячий побут життя, іншого виходу я не бачу.

Пробачте, пане отамане, що перерву вашу розмову. Чому втікати? Можете...

Вибачте, Георгію, не називайте мене більше паном отаманом. Так звикнете, то колись і при посторонніх людях ви скоче з ваших уст «пан отаман». Щоб такого не трапилось, краще кажіть Іване Івановичу, чи просто називайте колегою, але не величайте «паном» та ще й «отаманом», махнувши перед собою в повітрі рукою, з притиском промовив отаман і потім сказав: — Продовжуйте.

Прийнявши з подякою зауваження отамана, Георгій злегка всміхнувся й відповів:

— Ніколи в житті при посторонніх людях я не помилюся, бо я за своєю розмовою дуже слідкую.

Вставши з крісла, він виглянув у вікно і також почав по волі ходити по кімнаті в напрямі від отамана до вікна. Вони обидва говорили й ходили по кімнаті, ніби плямово, один другому назустріч. Спостерігаючи збоку, здавалося, що їхня розмова була пов'язана з обов'язковим ходінням по кімнаті.

Відходячи від отамана в напрямку вікна, Георгій промовив:

Мені здається, батьку, що оформлення загону на праці в лісництві, при дотриманні сучасних способів маскування є утвердженою справою на вічні часи, доки члени загону будуть живі. Уявімо собі, що я помер, чи мене перекинули десь у інше місце, ви не мусите втікати звідси. Ви залишаєтеся собі й далі рахівником лісництва, а решта повстанців лісорубами з такими самими прибраними прізвиськами, що вони їх мають. Безумовно, способи маскування мусять бути видозмінені й посилені.

— Так, так, брате, якби ж то можна було так зробити, як ви кажете. Мені здається, що в такому випадку ми залишаємося просто Серовими й лісорубами: загін, як військова одиниця, ліквідується, бож тоді зникає всяка можливість для нашої повстанської діяльності, чого я ніяк би не хотів, трохи зблідши промовив отаман і додав: — Тоді буде нам лабець,

а я цього дуже не бажав би, бо мусимо ще відіграти якусь роль у боротьбі за існування нашого народу. Ми зобов'язані виконати свою головну місію супроти сучасної України, тобто — змусити ворога рахуватися з нашим народом — це наше сучасне завдання повстанців. Певно, що ми самі, без втручання чужоземних військ, більшовицької влади не повалимо, але чинячи перешкоди й спротив у досягненні її мети, ми здобуємо славу для свого народу і цим змушуємо владу рахуватися з його думкою й бажаннями. Чим довше ми турбуватимемо більшовиків, тим більше вигравів здобудемо для нашого народу. Те, що роблять наші люди, яких ми позасилали в комуністичну партію, в кілька разів перевищує успіхи.. Забув прізвище найголовнішого партизана, що був залишений у підпіллі в часи наполеонівської війни, — промовив отаман, поворушивши пучками пальців свою еспаньйолку, недавно зроблену під борідку художника Валеріяна Якобія¹, картинами якого він свого часу захоплювався. З виразом очей Парнеля² він пильно подивився на Георгія й відразу сів на стілець.

— Умгу! Здається, що прізвище відомого партизана вітчизняної війни було Єгоров? — не зовсім впевнено промовив Георгій, уважно вглядаючись у чудовий кущик жасмину, що ріс на грядці під вікном, на якому цього літа мали з'явитись жовтого кольору ароматні квіточки.

— Мабуть, що так! Але прізвище цілком неважно, головне — це факт, що такий був, зауважив отаман і швидко перевів погляд своїх очей із Георгія на картину, що висіла над його ліжком, яка характеризувала передвечірній час на березі якоїсь затоки: в блакитній воді показана оранжево-сіра скеля, над шпилем якої мерехтить кусочок жовтого, западаючого за скелю сонця, промені якого падають на поверхню води, а на березі палає багаття. Від нього б'є червоно-жовте полум'я, над яким у підчепленому на залізному шворні казані вариться якась страва, а навколо сидять, у червоних китилях і синіх штанях, люди, проводять час у розмовах.

— Чудова картина! Звідки це ви, Георгію, дістали? — з незвичайною допитливістю поцікавився отаман, потираючи руки.

---

1) Валеріян Якобій російський художник (1834-1902). Найбільш захоплюючими картинами для отамана Кубушки були «Арешт Біром» та «Льодовий дім».

2) Парнель - ірландський політичний діяч (1846-91), боровся за відокремлення Ірландії від Англії.

— Цю картину, десять років тому, я змалював із якоїсь книжки. Це творчість голландського маляра Ван-Дейка, яка відбиває побут скандинавських рибаків — проведення часу на березі моря при вечірній зорі. Вона мені також дуже сподобалася, то я й намалював, — захоплено промовив Георгій, показуючи рукою на картину.

Підійшовши ближче до картини і вказуючи на окремі місця малюнка, він оповів отаманові, в якому порядку і в якій комбінації він клав фарби.

— Прекрасно! Виявляється, Георгію, що поза всякими вашими суто професійними нахилами й здібностями ви ще маєте й малярський хист. Як довго ми з вами знайомі й разом працюємо, але я про ваші малярські здібності нічого не знав.

Сказавши це, отаман дістав із кишені піджака портсигар, добув із нього цигарковий папір, махорку, скрутив цигарку, заклav її в брунатний мундштук і закурив.

— Вибачте, пане отамане, що я не запропонував вам своєчасно свого тютюну. Може ви загасите свою цигарку й закурите мого? Це тютюн значно кращий за махорку, — поспішно промовив Георгій, набиваючи ним свою люльку.

— Вірю, якщо це сказано в розумінні смаку. Ваш тютюн, безперечно смачніший, але він набагато шкідливіший. Хоча головною складовою частиною того й другого є нікотина, яка найбільше смакує курцеві при куренні, є страшною отрутою, що шкідливо діє на весь людський організм, а особливо на дихальні органи. Махорка є менш шкідливою тому, що вона є мішаниною січеного листа з посіченим стеблом, у якому майже немає нікотини. Тоді як ваш тютюн є, фактично, дрібно посіченим листям місцем великого накопичення нікотини. Крім того, при фабричній обробці тютюну ще домішуються різні хемічні речовини, які ще в більшій мірі підсилюють отруту. Добре було тоді, коли в Європі зовсім не знали тютюну; ніхто його не вживав і в кожного нерви були спокійні, промовив отаман, затягаючись цигарковим димом.

— А леж це було дуже давно, пане отамане, -- запалюючи сірником люльку, обережно промовив Георгій і кинув швидкий погляд на верховіття величезних дубів, якими розпочиналося дубове урочище.

— Та як сказати?! Не так і давно. Тютюну в Європі не знали, доки не завезли його сюди із Західньої Індії, а це сталося вперше 1558 року. Довгий час за тютюн людей у Росії

переслідували. Так, наприклад, у час царювання Михайла Романова за вживання тютюневого зілля рвали ніздрі, били кам'юками, та багато інших кар застосовували, — переконливо, з виглядом поважного педагога, оповідав отаман, злегка постукуючи мундштуком об попільничку.

— Бачите, отамане, як легко й міцно зло до людей чіпляється? Так сильно карали і все ж таки, не зважаючи на кари, людство вживає цю отруту. І чим далі вживання її поширюється на земній кулі. Я бачу, отамане...

— Іване Івановичу, поправив Георгія отаман і додав: — Ну, ну, говоріть.

Я бачу, Іване Івановичу, що ви добре обізнані з тютюневим виробництвом. Напевно, щось про це читали? Цікаво знати, а як же до нас уперше попав тютюн? — адумливо запитав Георгій, не відриваючи свого погляду від отамана.

Придушивши кінчик цигарки до попільнички, отаман указовим пальцем викинув огонь із цигарки і поклав мундштук із недокурком на стіл біля попільнички. При цьому він промовив:

— Досить, не хочу багато курити. Ця отрута вперше була завезена до Росії з Англії в часи панування Івана Лютого; а завіз її сюди англійський купець Ченслер, а Петро перший остаточно дозволив і запровадив вироблення й вживання тютюну. І цікаво, що перша тютюнева фабрика була відкрита якраз у нас на Україні, в місті Ахтирці, в 1714 році.

Висловившись, отаман добув із піджака гребінець, сів у крісло і зачав повільно зачісувати волосся, адумливо вглядаючись у Георгієву картину.

Запримітивши зацікавлення отамана малярською справою, Георгій глянув спочатку на картину, думкою проаналізував зовнішній вигляд скелі, гори, ландшафт Скандинавії, побут її людей, їх мистецтво і в півголоса промовив:

Мені здається, отамане, що й ви малярським мистецтвом захоплені, правда? — запитав Георгій, кладучи погаслу люльку на попільничку.

Зробивши це, він сів на стілець і спрямував свій уважний погляд на отамана.

— В своєму житті я багато займався військовими справами, цікавився політикою, а от на цьому мистецтві я себе ніколи не випробовував. Навіть нічого не можу сказати, чи маю до того якийсь смак, чи ні. А от із вас, Георгію, я бачу, що непоганий би був маляр, промовив отаман, постукуючи пальцями по столі.

Георгій, підбадьорений похвальним висловом отамана, зрадїлим голосом промовив:

— Я так само не можу сказати, що я до цього маю великий хист, але для задоволення свого мистецького чуття таким аматорством дерзаю займатися. Я думаю, якщо я маю якусь чуття до малярського мистецтва, то малярем таким-сяким міг би бути. Правда, що мені легше вдається перемальовування вже готових малюнків, ніж компонування їх із уяви, чи творення картин із натури. Я думаю, що в цьому відношенні мені бракує мистецько-професіональної освіти й практики. Але я відчуваю певний смак до картин і їхніх творців. Наприклад, я дуже люблю змальовувати природні пейзажі, більше ніж людські портрети, чи якісь будови. В змальовування видів і явищ природи я поринаю з захопленням, усією екзальтацією свого ества, тоді як будинки я малюватиму скоріше з необхідности, потреби чи примусу, ніж із любови до цього. Так само до мистців-портретистів я маю більше поваги, ніж до художників усякої мертвої архітектури. От, наприклад, Венеціанов і Верещагін, хоть вони й москалі і, можливо, як мистці є слабші за Ван-Дейка, Тиціана чи Рубенса, але мені їхній живопис дуже подобається. Одночасно їхнього мистецтва я не можу зрівняти з малярством Т. Г. Шевченка. Ви візьміть його картини, які він намалював 100 років тому, таж у них сьогодні можна зауважити своєрідну свіжість і красу життєво-природного реалізму. З його малюнком ви думкою перенесетеся в добу кріпацтва й одночасно бачите майстерність сучасної доби, говорив Георгій, побожно підводячи очі на портрет Тараса Григоровича, що висів у нього на стіні над столом.

Отаман також пильно подивився на портрет Шевченка, повільно повернувшись в кріслі й сказав:

— Взагалі, з Тарасом Григоровичем мало хто може зрівнятися... Це просто Господь послав нам свого пророка-благовісника. Ви, Георгію, подивіться на його вираз очей, чи вам не здається, що з них віє живим розумом? Безперечно, це є геній! Причому геній не вузької ділянки знання, як, наприклад, Пушкін у поезії, а геній більш ширшого масштабу: неперевершений український поет, глибокий релігійний мислитель, неоцінимий знавець людини і борець за її соціальні права і понад усе знаменитий художник. Оця якраз всебічність Тараса Григоровича робить його геніяльнішим за Пушкіна.

Моя думка, пане отамане, не є відмінною від вашої. але, безумовно, з нашою думкою москаль ніколи не погодиться.

Йому, напевно, Пушкін видаватиметься ріднішим, зрозумілішим і кращим.

Висловивши це, Георгій поправив краватку, що зсунулася з свого правильного положення, піднявся з стільця, прочистив сірником люльку, наклав у неї тютюну і знову запалив. Відразу сівши, він підсунув отаманові банку з тютюном і промовив:

Прошу, насолоджуйтеся турецьким, пане отамане!

Дуже дякую, я ось свою цигарочку докурю. І знову й знову «пане отамане». Біда мені з вами, Георгію... Але я вже нічого говорити не буду, підкорюся долі, як буде, так і буде, — безнадійно махнувши рукою, отаман запалив свою недокурену цигарку.

Георгієві здалося, що у них розмова про Шевченка ще недокінчена і тому, вставши з стільця, він знову почав:

— Не турбуйтеся, отамане, все буде гаразд. Щодо Тараса Григоровича, ви маєте рацію. Він багато реальніший від Пушкіна, а його твори значно натуральніші й правдивіші. А натура, як говорить Григорій Савич Сковорода, є наймилосердніша мати і наймудріша провідниця.

Певно, що Пушкін і Шевченко, так само, як російський і український народи, є повною контраверсією в думанні, в діях, у погляді, в почуттях. Те, що нам виглядає добром, ро сіянам видається злом. Великодушний намір Мазепи звільнити свій нарід від якоїбудь чужоземної залежності ми вважаємо героїчною, державницькою акцією, росіяни то розцінюють зрадою; відповідно до такого погляду Пушкін і написав свою «Полтаву». Подібна ж різниця виявляється між цими двома поетами в погляді на боротьбу кавказців за свою незалежність. Нащо вже, наприклад, узяти трактування такої справи, як правда, і тут у нас із росіянами різні поняття. Такий глибоко-змістовний письменник, як Достоевський, який говорить про російський народ як про народ «богоносця», підкреслює в своїх творах, що справжня правда ніколи не є правдоподібною і говорить, щоб її зробити більш правдоподібною, треба до неї домішати брехні. От бачите, як російський народ розуміє правду. Такий погляд для них цілком природний. Все ж таки наш народ так фальшиво її не трактує і українські письменники про правду так не висловлюються. Скрізь і всюди і на кожному кроці науки, історії, красного письменства, в різних справах побуту й життя цих двох народів самі суперечки, непогодження, перманентна розбіжність у поглядах, і вже тільки це примушує нас, українців, змагатись за відокремлення

нашої нації від росіян, - говорив отаман, очищуючи від недокурка мундштук.

— Пане отамане, а як ви, в дійсності, ставитеся до Достоевського, чи подобається вам цей письменник? Я, наприклад, його творчості не люблю, хоч і знаю, що в літературі це світило світового значення. Зовсім інший погляд я маю на Лева Толстого; твори цього письменника читаю з задоволенням.

Висловивши це, Георгій зотягнувся тютюновим димом, витрусив рештки згорілого тютюну в попільничку і став у позу вичікування відповіді отамана на поставлене йому питання.

Під час Георгієвої розмови, отаман дивився просто йому в самі очі і уважно слухав його розмову, а коли Георгій скінчив, він нахилився, підсунув до себе клаптик паперу, що лежав на столі, добув із кишеньки сорочки олівець і, щось собі стиха мугикаючи, почав на ньому накреслювати різні геометричні фігурки, тикаючи в середині їх окремі крапки.

Нахилившись, Георгій помітив, що там були накреслені трапеція, трикутник, ромб і коло. «Що б то мало означати?» — подумав Георгій і запитав: «Пане отамане, ви зайнялися математикою, чи що?»

Ні, дорогий мій. Кому що на думці є, той тим і займається. В даному разі, мені спало на думку шукання виходу з такого от лихого становища; наприклад, коли б нас, під час нічних рейдів, несподівано оточили більшовики і це оточення було б у формі отаких о геометричних фігур... Який і де саме шукати вихід? І от оці-о крапки це є мої повстанці, - говорив отаман, роблячи над поверхнею тих фігур швидкий рух рукою.

Не уболівайте тим, пане отамане, я надіюся, що з вами цього ніколи не трапиться, бож загін не провадить пляново-регулярної війни, під час якої можна легко опинитися в оточенні. Ви бачите, пане отамане, що до цього часу наш загін веде щасливе й безпечне життя. Слава Богу, покищо так виходить, що більшовики невдало полюють за Кубушкою. Я певний, що і в майбутньому вони не досягнуть своєї мети; ваша спритність, уміння й досвід у партизанщині ніколи вам не зрадять; так, як і моя надія на добрі наслідки ніколи мені не зраджує. Не турбуйтеся, пане отамане, я надіюся, що буде все гаразд. Ви мені нічого не сказали про Достоевського, півколом ходячи біля столу, промовив Георгій.

Вибачте, Георгію, за мою неувважність; це спричинюється перевантаженням голови різноманітними справами. Від

творчости Достоєвського я маю позитивне враження, — промовив отаман, устаючи з крісла.

Зціпивши руки в пальцях, отаман потягнувся і потім продовжував: «Наскільки я терпіти не можу москалів, настільки я поважаю їхнього Достоєвського. Знаю, що багато росіян і українців, як от і ви, його не люблять, але мені його творчість подобається. Найголовніше, він мені подобається за свій барвистий реалізм, за мистецьку майстерність передавання образів такими, як вони в дійсності є, за глибокий зміст його творів, за вміння змалювати психологічний стан своїх різноманітних героїв, які є типовими, натурально-живими представниками реального життя, без фантазій і прикрас. Я поважаю його творчість за справедливу об'єктивність у підході до різних прошарків людства. Прочитайте для прикладу його «Зневажені і скривджені», придивіться, чи не малює він у цьому творі представника дворянства князя Валковського падлюкою і чи не ставиться він позитивно до зубожілої дівчинки Нелі. Це й є правдивий реалізм і об'єктивність зерно вічної живучости твору, оповідав отаман про Достоєвського з такою експансією, завзяттям і енергією, що аж закашлявся, а відкашлявшись, знову сів у крісло.

Захопившись розповіддю отамана, Георгій сів на стілець і всім своїм збудженим інтелектом поринув у добу, творчість і реалізм Достоєвського. Тільки час від часу, коли отаман підвищував інтонацію голосу в своїй розповіді, Георгій відривався від певних місць своїх думок, всю увагу віддавав тій частині розповіді, про яку отаман у дану хвилину оповідав.

Своїм знаменитим романом «Біси» Достоєвський передбачив добу більшовизму. Цим він увів себе в число геніїв над геніями; це також свого роду пророцтво. Хоча б одна така фраза, яку висловив один із героїв цього роману, хіба не говорить нам про сьгоднішні часи? — «Наступить нова доба, нове життя, тоді прийде нова людина і все нове. Тоді історію будуть ділити на дві частини: від горіли до знищення Бога і від знищення Бога до горіли». Єдине чим мені Достоєвський не імпонує це своїм релігійним світоглядом, за яким він висовує теорію «народу богоносця», тобто правильности російського Бога вірування тільки в російське православ'я і що, мовляв, усі ріки мусять зливатися в єдине російське православне море, яким володіє найправильніший російський православний Бог. Фактично, це є російський імперіалізм, і цим якраз для нас, українців, Достоєвський є чужий, хоч і дуже

повчальний. Використавши з його творчості все позитивне для нас, ми можемо здобути деякий досвід для формування нашого, специфічно українського, культурно-державного розвитку.

Подивившись на годинник, отаман прикусив зубами нижню губу, пару хвилин помовчав, а потім додав: «Можливо, дякуючи Достоєвському ми й маємо сьогодні в українській літературі видатного М. Коцюбинського, що був вихований на його творчості.

Почувши це, Георгій жваво підхвятийся з стільця й вигукнув:

— А от, знаєте, отамане, творчість Коцюбинського мені подобається!

— Ну так, хоч він і вихований на Достоєвському, але він є своєрідний. Його творчість мені також до вподоби.

Подивившись у вікно, отаман помітив, що від сонця, яке лише одним крайком виглядало із-за рогу будинку, віддавало вечірньою прохолодою. Він устав із крісла і, потерши руки, промовив:

— Щось ми довго, Георгію, заговорилися. Вже час і під'їсти. Я зараз піду в свою квартиру й щось з'їм.

Глянувши на стінний годинник, Георгій підвівся з свого місця й вигукнув:

— Ого! Дійсно, отамане, ми заговорилися. Я зовсім не помічаю, як минає час. Години злітають, немов ті кісточки на рахівниці ковзають. Зачекайте, отамане, я зараз на скору руку щось приготую та й під'їмо, - поспішно промовив Георгій і, немов той клубочок, швидко перекотився до кухні.

Не турбуйтеся, я маю що їсти! — навздогін йому кинув отаман і тут же вийшов за ним у кухню.

Побачивши зліва на стіні календар, отаман зауважив на ньому червоною фарбою позначене число 12 березня, він голосно засміявся й промовив:

Георгію, що ви, Господь із вами! Я бачу, що ви дуже недбалий мешканець своєї квартири!

— Чому? здивовано запитав Георгій.

— Бож не вириваєте чисел із календаря. Виходить, що ви не слідкуєте за датами. Сьогодні вже 27-е квітня, а не 12 березня, - промовив отаман, відриваючи листок за листком.

— Я, пане отамане, слідкую лише за працею, а дат мені знати не треба.

Ви щасливий чоловік, Георгію, якщо не спостерігаєте часу. Один якийсь герой Достоєвського, не пригадую, здається, чи

не в «Бісах», сказав: «В майбутньому час взагалі зникне, бо всі люди будуть щасливі». Коли його співбесідникові стало незрозуміло і він запитав: «Як же то час може зникнути?», той герой відповів: «Час це не є якась величина, а ідея, яка згасне в умі», — розповів отаман, вириваючи листочки з календаря.

— Вам, отамане, можна яйця їсти? — запитав Георгій, напамповуючи примус³, що стояв на лаві біля вікна.

- А чому б ні?

— Я запитую, бо знаю, що вас інколи турбує підвищена кислотність шлунку.

Тепер не турбує, то було колись; я залікував її ще тоді, коли їздив до Віктора. Там мені зустрівся один лікар, як видно добрий фахівець, але завзятий російський мерзотник, бо глузливо ставився до української мови, українського народу та його історії. Між іншим, я порадив Вікторові бути з ним обережним.

Відірвавши останній листочок із календаря, отаман промовив: «Єдине, що більшовики правильно зробили, це те, що вони замінили Юліянський календар на Григоріянський. Наша орієнтація й мусить бути на Західню Європу, бо ж культура до нас звідти йшла.

Добувши з кишені штанів хусточку, отаман протер собі нею очі й промовив:

— Ну й запахтили ви свою квартиру, Георгію, по аромату я відчуваю, що щось добре приготували.

Будь ласка, отамане, сідайте за стіл. Женитись мені аж кричить потрібно. Доки жива була бабуня, одруження зовсім не в голові було, але тепер прання, варіння, приборка кожного дня вимагають багато часу, — говорив Георгій, виставляючи на стіл посуд, хліб та інші їстівні додатки.

— Ну, так у чому ж затримка? Діло молоде... Вам, безумовно, треба одружитися. Ось скоро матимете відпустку, мотніться на Харків по знайомих і привезіть собі дружину. Зовнішністю ви чоловік привабливий, матеріально забезпечений, молодий, так що не одна красуня може спокуситись на такого цікавого молодця, — промовив отаман, миючи руки.

Витерши рушником руки, він причесав волосся, борідку й сів за стіл.

---

3) Мідна газової п'єчки, вживана для приготування страв у Росії й на Україні.

— Прошу, пане отамане, спробувати нашвидку сфабрикованої страви, — промовив Георгій, підсовуючи отаманові тарілку з яешнею.

Глянувши на Георгієву тарілку, а потім відразу на свою, отаман зауважив: «По чотири яйця для людей, працюючих інтелектуально, є забагато».

— Нічого, пане отамане, управимось... Для людей, що їдять тільки двічі на день, така норма є невеликою. А втім, щоб не журитися, що цієї страви в такій кількості ми не подолаємо, доведеться мені для доброго апетиту дечого піддати.

Він устав із місця й швидкими кроками пішов до шафи, з якої витяг пляшку до половини наповнену горілкою. Одночасно він добув із тої ж шафи чарки і, поставивши їх на стіл, наповнив горілкою. Піднявши свою чарку, він голосно промовив:

— Вип'ємо, отамане, за ваше здоров'я; за довголітнє існування нашого загону!

Цокнувши свою чарку об Георгієву, отаман, злегка всміхаючись, промовив:

— За добрі діла п'ємо. Ще треба додати: за щасливе ваше одруження, Георгію, і тоді нехай живе наша лісова січ!

Отаман підніс свою чарку до вуст, із хвилину потримав її, а потім швидко перекинув і випив із неї горілку.

— Добра горілка, — чмокнувши губами, промовив отаман і поклав ціле кружальце жовтка в рот.

Услід за ним, те саме зробив Георгій і відразу сказав:

— Ну от, бачите, як добре ці ліки помагають, уже одної чверті цієї страви й нема, а якщо вип'ємо ще по дві, то доведеться ще підсмажувати.

— Ні, ні, Бога ради, дайте спокій, Георгію. Захуйте свою горілочку... Хай буде на цьому кінець! Я певний, якщо вип'ємо більше, то ми й вола з'їмо.

— А ви, отамане, дбаєте про те, щоб не покращувати апетиту? Я пригадую, колись читав повість Герцена «Хто винен» от там є один герой — відставний генерал, який завжди намагався за обідом не напружувати своїх розумових здібностей ні про що не думати), щоб не псувати апетиту, а ви, отамане, зиходить, навпаки, дбаєте про те, щоб не покращувати його, — говорив Георгій, наливаючи горілки ще по одній чарці.

Цього разу вони випили не цокаючись, але отаман сказав:

— Тепер вип'ємо, Георгію, за ваші успіхи в роботі лісництва й на цьому таки поставимо крапку. Не тільки через те, що не бажано збільшувати апетиту, а й тому, що я просто не

хочу бути п'яним. У моєму становищі завжди треба мати тверезу голову.

Ці отаманові слова найбільше переконали Георгія в тому, щоб стриматися від випивки. Допивши свою горілку, він відразу встав і решту її в пляшці заховав до шафи. Повертаючись до столу, він весело-бадьорим голосом промовив:

Добре, отамане, що ви за випивкою мені пригадали про працю лісництва; я таки мушу її підігнати. Цього року мало не спізнився провести посадку сосни в дев'ятому кварталі; добре, що я переглянув таксаційні пляни і собі записав це як чергове завдання. Отже, завтра треба буде до цього приступити, ще не пізно, — промовив Георгій і відразу зайнявся приготуванням кави.

— Бачите, Георгію, як добре, що ми стрималися від потужної випивки; настрої покращав, наша бесіда пожвавилася й організм підбадьорився, ніби поздоровішав. А якщо дати волю своїм бажанням, можна перетворитися в губку; а навіщо це?.. Для службових людей бути розмоченими квачами виглядає нефертикульяпно. Я бачу, Георгію, що ви любитель горілочки. Це щось зовсім нове для вашого роду. Здається, що у вашому родоводі падких на горілку не було. Я не кажу, друже, що ви є пияк, але, в усякому разі належите до тих, що при нагоді її вживають, не відмовляються.

Висловивши це, отаман поклав до рота останню порцію яєшні й, поставивши свою порожню тарілку на Георгієву, він переніс увесь далі непотрібний посуд на лаву.

— Дуже дякую, Георгію, надзвичайно добре підкріпився. Я не знаю, чи й питиму каву.

— Апетит появляється в процесі їди, почнете, то й будете пити, — промовив Георгій, виставляючи на стіл коржики й цукор. Далі, загасивши примус, він поставив на стіл кофейник із приготованою кавою й сів за стіл.

Довгенько вони в той день розважалися кавою; так само багато говорили: згадували минуле, розмовляли про побут своїх батьків, про дружбу з багатьма священниками та добру й лиху поведінку деяких спільно-знайомих їм священників.

Отаман висловив думку, що поведінка священників, як і всіх людей, ділиться на добру й злу, але він із приємністю підкреслив, що серед наших українських священників переважна більшість є морально витриманих і добрих людей.

Візьміть, наприклад, вашого брата, це ж ідеальний священник... Що ж можна більшого вимагати від людини? А якщо

і є серед духовних усякі аморальні типи, то це люди, які ви падково попали на духовну службу. Переважно при більшовиках такі появилися. Але, Бог із ними, не нам, грішним, посуджувати священників. Тепер багато серед них є страдальців, яких переслідує радянська влада, і наше завдання, Георгію, таким помагати, з філантропійною ноткою в голосі промовив отаман, підносячи горня з кавою до рота.

Георгій сидів мовчки за столом із розчервонілим обличчям, міцно стуливши до купи свої рожеві губи; він із цікавістю і певною повагою прислухався до бесіди отамана, а коли отаман скінчив свою розмову, Георгій так само нічого не сказав, тільки в знак згоди стверджуюче кивнув головою.

Його думка про ці речі обірвалася так, як обривається слаба мотузка під дією великого тягара. Вставши з стільця, він виглянув у вікно, уважно подивився на темну, густу стіну дубового лісу, що поступово поринала у вечірні сутінки, все більше й більше втрачаючи контури своєї окремішності.

— Заходить вечір і мені треба дещо приготувати до завтрашнього дня, звернувшись до отамана, промовив Георгій.

У цю хвилину отаман непорушно сидів, поринувши не то в стан забуття, не то в глибоку екстазу замріяности.

— Про що ви задумалися, пане отамане? Завтра цілий день я буду займатися лісокультурами, а вас попрошу відкласти набік свої «дебіти» й «кредіти» і підрахувати мені масу всіх вивезених у наслідок лісозаготівлі лісних матеріалів. Треба це зробити окремо по асортиментах: пиловочника, клепки, рунди (експортний матеріал) і т.д. Ви, здається, це робили колись, а якщо забули, то я вам, отамане, роз'ясню. Це досить проста річ, яка виконується з допомогою таблиць. Ви, отамане, мені пробачте, це не ваш обов'язок цим займатися... Це безпосередня праця мого помічника, але я його зараз не маю, а сам, як ви бачите, не в змозі всього охопити. Але мені здається, що вам все рівно чим займатися, — промовив Георгій напівстверджуюче, напівпительно.

— Безперечно! Я вас, Георгію, розумію. Можете розраховувати на мою всебічну допомогу в любий час. Я завжди до ваших послуг, якщо праця відповідатиме моїм розумовим здібностям. Чи ви знаєте, Георгію, як довго доведеться вам працювати без фахового помічника? — запитав отаман, злегка постукуючи пальцями обох рук по столі.

Кожного разу, коли я буваю в Держлісгоспі й говорю про це, дістаю позитивну відповідь. Щоразу обіцяють прислати

когось так скоро, як буде можливо. Алеж бачите, від того часу, коли помер мій старенький помічник, Іван Дем'янович, минуло вже майже три роки, а на його місце я ще нікого не дістав. Я думаю, що тепер у них є деякі труднощі з лісними кадрами. Бачите, тепер лісництва розбудовуються, об'єкти праці поширюються, старі кадровики відмирають, а нових радянська влада ще не напродукувала. Іншими словами, утворилися ніби такі ножиці між потребою кадрів і їх продукцією. Коли б мені пощастило дістати доброго помічника, я міг би з цього лісництва зробити німецьку лялечку.

— Вибачте, Георгію, я просто не розумію, як то німецьку лялечку? — поширюючи очі й поволі підводячись із стільця, запитав отаман.

— Ну, це значить, отамане,... Я трохи образно, можна сказати, гіперболічно висловлююся. В моєму розумінні це означає: з цього лісництва можна зробити добру лісовиробничу дільницю на німецький зразок. Тобто: налагодити дбайливий догляд за лісом, надати йому зовнішньо-привабливого вигляду і завести німецьку раціоналізацію праці в лісі в такий спосіб, щоб при найменших матеріяльних затратах діставати найбільші прибутки з лісу, — говорив Георгій, тримаючи руки в кишенях штанів.

— У наших умовах, друже, це неможливо. Щоб того досягти, про що ви мрієте, насамперед, треба мати вирозумілу політично-державну систему, яку мають німці, а по-друге, треба бути німцями. Без цього неможливо навіть мріяти про ведення лісного господарства німецькими методами. Ви ж, Георгію, знаєте, що німці це розумний і організаційно вироблений народ. Недаром М. В. Гоголь у «Мертвих душах» говорить: «Здається, якби руському чоловікові надів тільки німецькі штани, то й торгівля підвищилася б і науки покращали б».

— Ха! Ха! Ха! А дійсно, німаки розумні люди... Мабуть, чи не з тієї причини наші селяни, жартуючи, часом говорять: «Німець мудрий, бо походить від собачого хвоста», — усміхаючись говорив Георгій.

— А взагалі кажучи, не можна всіх німців вважати розумними; наш народ також не дурний, а щодо працьовитости, то, напевно, перевершив німців. Але нам бракує німецької дисциплінованости, організованости і систематичної наполегливости. Коли б ми мали ці риси, ми були б не гірші німців. Флегма, поетичність і мрійливість нашої натури, відсутність організованої рухливости є головними нашими національними бичами. Українець

нічого не робить, доки він не відчує рацію щось робити і користь із того, що він робить. Цю мрійність, зайву поміркованість, домінацію безплідних, повільних думок над динамікою діяння трудно в нашому народі викоринити, бо це прищеплювалося віками, всмоктувалося в кров і майже ввійшло в традицію. Тоді як німцеві досить одного кивка пальцем, як він приступає до практичної дії. Цим, власне, ми дуже відрізняємося від німців. Зовсім не тим, що народне прислів'я говорить: «Якби не дер, ді, дас, то були б німці з нас...»

Пробачте, пане отамане, що перерву вашу розмову. Не може бути німців із нас, бо їхня удача нам не по природі. Не дано нам природою, пане отамане, мати їхній хист, а «без природи, – говорить Сковорода, як без дороги». Скільки мавпу в людський одяг не передягайте, все рівно людини з неї не буде, а залишиться мавпою; то так і це, з українця може бути тільки українець, – із виразом езопівської мудрости в очах промовив Георгій і, диставши з кишені штанів коробочку сірників, він засвітив лямпу.

— Цілком вірно, ніхто не говорить, що нам потрібно перероблятися на німців, Боже борони; я тільки згадав їх, як приклад, щоб підкреслити, що в їхньому народі є деякі властивості, корисні й для нас, і тому не завадило б нам дечому в німців повчитися. Це не означає, що сприйнявши від них якусь корисну рису для нашого народу ви станете німцем; зовсім ні, навпаки, цим самим зміцнюєте нашу націю, і тим більше робитися українцем. А до того, що ви сказали: «Українець залишається тільки українцем...» Теоретично воно так, а на ділі часто буває інакше. Чи мало українців поробилися завзятими русотяпами й поляками? Фактично, їхніми вислужниками. Хто такий Вісаріон Білінський, як не запроданець московський; а Володимир Короленко? А генерал Кондратенко, під командою якого москалі боронили Порт-Артур перед наступом японців у війні 1904 року. А крім цих, сотні й тисячі інших наших малоросів-запроданців... Отже, що я цим хочу сказати? Нам у майбутньому, якщо ми колибуть станемо державою, край треба буде подбати про формування національно-свідомого типа, про вироблення цілої низки сталих і міцних основ, які є необхідним субстратом для незалежного існування нації. Певно, що ми маємо й позитивні риси, якими домінуємо над іншими народами. Назagal, наша нація є войовничою нацією, зле тільки, що ця войовничість є бунтарською. Ми володіємо, як ніякий інший народ, великою терпеливістю в кожному початому ділі.

Біда наша в тому, що нас тяжко зрушити на якусь ризиковану справу, але якщо зрушиш, то тоді ми відчайдушні, терпеливі й міцні, як криця, до кінця. Нам, безумовно, тяжко здобути державу, але якщо здобудемо, то це буде вічно-тривала, міцної демократії, держава. Хоч на перших порах я втримався б від широкої демократії для нашого народу.

Висловивши це, отаман підійшов до вікна й декілька хвилин мовчазно дивився в надвірну темінь, немов у якусь бездонну пропасть, з якої, провалившись, немає вороття.

Георгій, тимчасом, скориставшись цією нагодою, швидко помив посуд і витер стіл.

Отамане, але ви ще маєте надію, що нам пощастить здобути державу? І чи скоро це може статись? - лагідним голосом запитав Георгій.

Отаман, який стояв спиною до нього, раптом обернувся і впевненим голосом промовив:

Такої надії я ніколи не втрачав і не втрачаю. Я певний, що українці свою державу матимуть. Але доки це станеться, пройде багато часу, чимало загине людей, перейде велика війна на наших землях, появляться зовсім нові покоління, і тільки тоді, коли ці покоління стануть вирозумілими, вони в спілці з народами Заходу збудують українську незалежну державу. В такій державі я б не запроваджував стовідсоткової демократії з першого дня. На якийсь недовгий термін довелось б увести правління, принаймні, легкої диктатури, як перехідний режим поміж варварською диктатурою більшовиків і правдивою демократією. Було б непогано встановити устрій національно-демократичної диктатури. Це була б політична система, так би мовити, пів-на-пів: у деяких ділянках диктатура, а в інших демократія. Щойно тоді, коли, під проводом провідників такої системи, національно державні основи нашого народу зміцніють, можна буде перейти до типу державности — широкого парламентаризму.

- Вибачте, отамане, перейдімо до другої кімнати, мене опанувало велике бажання закурити люльку, - промовив Георгій і, не очікуючи на відповідь отамана, швидкими кроками пішов до другої кімнати, несучи з собою лямпу.

Отаман, навпаки, повільно вийшов услід за ним. Вони знову посідали за стіл і так само, як і перед цим, кожний курил своє: Георгій турецький тютюн у люльці, а отаман махорку, закручену в цигарковий папір, використовуючи мундштук.

- Цікаво знати, отамане, що ви розумієте під зміцнен-

ням національно-державних основ, і як ви розцінюєте ролю й долю нашого повстанського загону в сучасній ситуації, якщо ви не передбачаєте виникнення української держави в скорому часі? — запитав Георгій, скидаючи з себе краватку.

Я вжив цей термін «державних основ» не в науковому розумінні, а висловився більш просто, своїми словами. Під зміцненням державних основ я розумію найголовніше: вироблення в українців національної свідомості, національного гонору, психологічної звички до існування своєї держави й патріотизму, а також рішучості переборення особистого егоїзму в ім'я існування держави. Коли це буде прищеплене переважній більшості нашого народу, тоді можна буде перейти до широкої демократично-парламентарної форми правління.

Постукавши указовим пальцем правої руки по мундштуку, отаман струсив попіл із цигарки і потім злегка засмигнувся цигарковим димом.

Допитливо подивившись на отамана, Георгій промовив:

— Ох! Отамане, ви були рожевий, а тепер чомусь дуже зблідли і у вас під очима появилися напівокруглі мішечки фіялкового кольору.

— Це говорить про те, Георгію, що цю гидоту не треба курити, — відповів отаман і продовжував свою бесіду далі: — Роль нашого загону під сучасну пору дуже мізерна, а доля його, безперечно, печальна. Зрозуміло, що загін не відновить української державности, але сьогодні ми існуємо лише для того, щоб турбувати більшовиків і цим послаблювати їх. Ми мусимо це робити для того, щоб вони не могли так легко чинити репресії нашому народові, а також із ціллю помсти на різних більшовицьких негідниках. Наше завдання — вибирати з совітських керівників найбільших падлюк і стріляти їх, як собак. Чим більше ми їх винищимо, тим вони будуть слабші, тим менша шкода буде спричинена нашим людям. Ось так, довідавшись про вбивцю мого батька й наших односельчан, Тодося Полоза, я його ліквідував. Ми мусимо забити ще багатьох, ми зобов'язані грабувати деякі банки; ми це робимо не тому, що ми якісь бандити чи нам потрібні гроші, зовсім ні; тільки тому, що це є палка в колесо більшовикам і наша ідея для добра української нації цього вимагає.

Подивившись на спектральне коло, що утворилося навколо скла лампи, отаман, тримаючи мундштук на нижній губі, легенькими ковтками втягав у себе дим, а після хвилинної мовчанки рішуче сказав:

— Доля нашого загону, Георгію, відома: ми загинемо; я не можу сказати, коли це станеться і в яких обставинах, але що це буде так, я не сумніваюся. Можливо, нас знищать десь у безпосередньо збройній боротьбі; може бути, що знаenzaцька сонними оточуть... Не виключене, що шило в мішку не втаїться, все розкриється і тоді нас тут зацапають. Я усвідомлюю, що мені приречено в любу хвилину вмерти і з того я собі нічого злого не роблю. Мені шкода тільки вас, Георгію, молодих людей... Але, коли б мене убили, а ви всі осталися, в майбутньому ні на яку спілку з москалями не йдіть. Шукайте зв'язку зі Заходом: з французами, англійцями, німцями, з різними слов'янами, але не з москалями. Ніколи не забувайте, до чого довела Україну спілка Богдана Хмельницького з брутальними росіянами. Завжди пам'ятайте слова Достоєвського: «Без англійця можна обійтись, без німця також, а без руського чоловіка цілком можливо». Безперечно, що під цим руським чоловіком Достоєвський підрозумівав чистокровного росіянина; то ж на якої лихої години входить з ним у спілку, якщо без нього можна обійтись? Це, фактично, добра порада для нас, яку висловив Достоєвський, — промовив отаман, очищуючи від недокурка мундштук.

У Георгія давно вже загасла люлька, але за цікавою розповіддю отамана, він цього не помітив, тримав її в зубах і уявно посмоктував устами, ніби намагаючись утягти в себе дим.

Він вдумливо дивився на отамана і в своїй уяві аналізував той прикрий стан, у якому довелося б йому бути, коли б ГПУ довідалося про загін і ті «махінації», на які пішов Георгій в ім'я української ідеї. «Ну що ж, наступила б нагла смерть... Прикро трохи, що передчасна, погана смерть, але ідея вище стоїть за все». — подумав Георгій і з цією думкою, голосно стукнувши люлькою об попільничку, поклав її на стіл.

Стук люльки по попільничці ніби заглушив Георгієву думку і ніби відірвав його увагу від теми розмови. Ні вислови отамана, ані його власна думка не викликали у нього ані страху, ані неприємного відчуття і не змінили настрою. Георгій себе почував так, немов би розмови проходили про якісь справи, що його не стосувалися.

Помітивши це, отаман усміхнувся і висловив йому з цього приводу своє задоволення, підкресливши:

— Ви, Георгію, як видно, хоробрий повстанець. Такі спокійні натури мені подобаються. З такими, як ви, дещо можна робити.

— Безперечно! — ствердив Георгій, — все ж таки я вихованець батька-отамана, — відповів він і, взявши люльку, знову постукав нею по попільничці.

— Бережіть попільничку, Георгію, не розбийте. Ви пригадуєте, що це мій подарунок вам у день вашого народження.

Так, пане отамане, щиро дякую. Зберігатиму доки й житиму, але я думаю, що ця попільничка ще й мене переживе.

— Наговорилися ми з вами, Георгію, сьогодні до сходу, час подумати й про спання, — промовив отаман, подивившись на стінний годинник.

— Десята година. Ми сьогодні з вами, отамане, добре провели час. Я так багато плянував зробити й нічого не зробив. Але нічого, віднесемо це на рахунок розваг. Розважатись також потрібно, бо можна здуріти від зайнятості. До того, мені ще й цікаво поговорити з такою людиною, як ви. Отже день, можна сказати, не пропав. Чекайте, отамане, затримайтеся ще на пару хвилин, я хочу показати вам, як нараховувати масу дерева, — промовив Георгій, підпуюючи рукою свого чуба.

Отаман, який хотів було вже виходити, знову сів на стілець і очікував пояснень.

Вставши з крісла, Георгій підійшов до книжної шафи й почав щось шукати.

— Що ви шукаєте, Георгію? — стримано запитав отаман.

— Де ж вона може бути? Лежала ж тут десь... Нічого не розумію, — стиха промовив Георгій, кивком голови стряхнувши волосся назад. Пригадавши запитання отамана, він сказав:

— Пробачте, отамане, шукаю таблицю нараховування маси дерева. Я її клав ось тут, між книжками, і тепер її немає. Чи не відніс я її в контору? — притуливши указовий палець до чола, роздумливо говорив Георгій. — Так ні, там є друга таблиця, — додав він.

— Не знаю, подумайте, — байдуже промовив отаман, а потім додав: « Бачите, як добре, що ви неодружений; у такому випадку, напевно, була б винна дружина.

Всміхаючись, Георгій раптом пригадав, де є таблиця. Відчинивши шухляду свого письмового столу, він дістав із неї тоненьку, продовгувату, в жовтій обкладинці, книжечку. Підступивши до отамана, він розкрив її, перекинув декілька аркушів і промовив:

Річ проста, отамане, але потребує певної уваги. Ось бачите, тут зазначені породи, асортимент (рід матеріалу), діаметер і довжина колод. У нас переважно дуб... У конторській шафі

лежать відомості, візьмете їх і, насамперед, зробите виборку по асортиментах, а тоді дуже просто... На 15-й сторінці знаходиться опис дуба, — поволі говорив Георгій, водячи указовим пальцем по рядках книжки. — Діаметер 35 сантиметрів, довжина колоди 5 метрів, отже, по цих даних на цій же сторінці відшукаєте масу цієї породи, а тоді перерахуєте її на всю кількість колод дуба, а потім на всю кількість вивезеного дубового матеріялу; і так же будете підраховувати масу на інші породи, а потім зробите загальне зведення на всю кількість вивезеного лісу.

— О, це зрозуміло! По суті діла, це елементарна математика, — заворушившись на стільці, промовив отаман.

Так! Маєте рацію, звичайна математика з деякими додатками деревознавства, відповів Георгій і додав: А коли б було вам щось не зрозуміло, ви мені скажете. Можливо, що я вирву час і для одного асортименту підрахую масу разом із вами, а ви по тому зразку будете вести підрахунки далі, отамане!

Пояснивши це, Георгій закрив книжку й поклав її знову до шухляди столу.

Втомившись довгими розмовами, отаман забажав спати. Позіхнувши, він промовив:

— Я з задоволенням, Георгію, вже перекинувся б на сонне ложе. Помічаю, що з кожним роком моя натура робиться сонливішою. Раніше, бувало, ніч не спиш і хібащо один раз за день позіхнеш. А тепер, бачите, що робиться, вибачте, раз-по-раз... Прикривши правою рукою рота, отаман із насолодою позіхнув.

— Нормальна річ, отамане, вік своє бере, чим організм старіший, тим він скоріше впадає в сон. Хоть я й не є в такому віці, щоб так розмірковувати на підставі власних відчущань втоми, але дещо знаю з науки, а так само мушу вам признатися, що навіть і я, коли походжу цілий день на свіжому повітрі, то потім відчуваю, що сонливість валить мене з ніг, — промовив Георгій, скидаючи верхню сорочку.

Побачивши це, отаман швидко підвівся з стільця і, побажавши Георгієві доброї ночі, вийшов із кімнати.

Георгій довго не барився. Почистивши зуби, він відразу роздягнувся до спідньої білизни, загасив лампу і ліг у ліжко, але довго не спав. Ціла низка різних справ і проблем: фахових аспектів лісництва, повстанський загін, що не сходив із його совісті, господарські ділянки лісництва, кохання й одруження безперервно його турбували й утримували від сну. Так здавалося,

що думки про них, наввипередки одна перед другою, намагалися завоювати собі перше місце в його голові. «Значить, щось треба зробити, щоб утихомирити їх, очистити свою голову від них і, коли це станеться, тоді, мовляв, звільниться простір у мозку і наступить воля для дії центру сна, який пошле свої сигнали по нервах усього організму, наповнить його соками снотворної речовини, що розслабить організм, зробить його безвладним і примусить спати», в такому пляні розмірковував собі Георгій.

Підклавши обидві руки під голову, він ліг горілиць; виставивши ноги вповодж ліжка, він непорушно лежав; уставившись очима в стелю, він уперто вглядався в неї, яку ледь-ледь можна було помітити в кімнатній темряві. В цю хвилину його опанувала думка про дальніше становище повстанського загону, і чим більше він заглиблювався в неї, тим ширше розпалювалася в ньому зацікавленість щодо майбутнього існування загону. Думаючи про це, він усе далі й далі відхилявся від можливості заснути. Підхватившись із ліжка, він засвітив сірник, підніс його до стінного годинника й побачив, що вже була друга година ночі. «Жах! -- подумав Георгій, — а о 7-й годині треба встати», — шепотом промовив він і підліз під ковдру. Підсунувши голову під подушку, він притиснув її долонею, немов би ту діжку з квасною капустою нагнітив камінюкою. Зробивши це, він помітив, що в голові утворилася мішанина думок; вони пливли, немов ті густі хмари на осінньому небі, що поступово заволокали його суцільною масою.

Він запам'ятав той момент, коли думки почали зникати одна за одною і в його мозку воцарився спокій. Перебуваючи в дрімотному стані, йому примерещилося, що він маленький хлопчисько в одних тільки куцях штанцях і босенький котиться з гори, покритої шовковою травою. Докотившись до половини тої гори, вона зникла з сонної уяви Георгія, бо несподівано він поринув у глибокий і міцний сон.

Наступного дня, не зважаючи на короткотривалий сон, Георгій устав із ліжка здоровим і бадьорим. Після вчорашнього дня відпочинку, він заплянував собі сьогодні якомога більше зробити. Заправивши ліжко, він причепурих кімнати, умився й одягнувся в робочий одяг, що складався з сірого сукна галіфе, з такого ж матеріялу сірого піджака й звичайних шкіряних чобіт. Сорочки Георгій міняв залежно від погоди. Але цього ранку йому забажалося надіти сорочку кольору хакі. Йому здавалося, що під сіровате небо, яке в цей день освітлювалося блідим

сонцем і під ту працю, якою він мав займатися, сорочка кольору хакі цілком підходить. Він знав, що в цей день йому доведеться бути на лісопосадці, де буде багато дівчат; отже, йому, як парубкові, личить надіти ще й краватку. У нього було декілька краваток різних кольорів, які висіли в одяговій гардеробі, що стояла в правому кутку кімнати, недалеко вхідних дверей. Заглянувши до гардероби, він вирішив, що під колір його одягу найбільше підходить сіра краватка. Поклавши її собі на плече, він вийшов у кухню, розвів примус, зварив на ньому двоє яєць і закип'ятив чай. Сівши за стіл з перекинутою краваткою через плече, він поволі з'їв яйця, ще повільніше випив дві склянки гарячого чаю з цукром. «А чого поспішати? Аджеж я сам господар...» — подумав він, миючи посуд. Привівши до належного порядку начиння, він вийшов у спальню. Підійшовши до люстра, що стояло на комоді, він зав'язав і відповідно заправив краватку, зачесав волосся, набив тютюном люльку й запалив її. Заховавши порттабашницю з тютюном до кишені піджака, він замкнув свою квартиру й вийшов на веранду.

Вийшовши на подвір'я, він побачив, біля входу в канцелярію лісництва, групу людей. Серед них було тільки декілька мужчин, а переважну більшість групи складали жінки.

Наблизившись до них, Георгієве обличчя огорнулося веселістю, а на вустах відразу появилася доброзичлива усмішка. Всі очі присутніх спрямувалися в його бік і вуста приготувалися до привітання. Але ще ніхто з присутніх не встиг відкрити рота, як Георгій, кинувши швидкий погляд на дівчат, голосно промовив:

— Добрий ранок, громадяне! Ну, так що, дівчатка, на згадку нашим нащадкам посадимо сьогодні деревця, га?

Доброго здоров'я! — загуло більшість голосів.

— Так! Георгію Павловичу, постараємося, — одночасно роздалося декілька дзвінких жіночих голосів.

Ну й добре, саме головне, щоб у вас ентузіазм був, — промовив Георгій і скрився за дверима канцелярії.

— Це лісничий гарний, іще такого у нас ніколи раніше й не було. Веселий, увічливий, любить пожартувати і неодружений, — виявляючи в розмові незвичайну прихильність до Георгія, говорила одна худощава брюнетка до гурту дівчат.

— Ти з того й починай, що неодружений, то для тебе найважливіше, а то заходить Бог знає звідки... Для мене, наприклад, найважливіше в ньому те, що завжди дозволяє дрівця в лісі збирати. Для тебе, видать, то не має ніякого значення,

а більш важливе те, що він парубок. Таж ясно, кому що, а курці просо... То так, Марфо, і тобі, — іронічно всміхаючись, говорив один із селян, років 35 віку, який стояв у гурті чоловіків.

— Ха! Ха! Ха! засміялися деякі.

Трохи знітившись, Марфа почервоніла і, затуливши уста долонею, злегка всміхнулася, а тоді, звернувшись до селянина, промовила:

Та залиште, дядьку Маковей, не вводьте в сором. Хіба вже не можна й поговорити?

— Я також жаргую, не ображайся. Але ти, як кажуть, губа не дура, на пана заглядаєш. Ти ось дивись на такого бурлаку, як оце я, а не до вченого клинці забиваєш, -- промовив Маковей і, підійшовши до Марфи, обняв її за плечі.

— Гетьте, відійдіть, дядьку, ви жонаті, — крутнувшись, відповіла Марфа і звільнилася з його обіймів.

Чоловіки засміялися, Марфа відійшла подалі від Маковея, а решта дівчат тільки переглянулися й нічого не сказали.

Ввійшовши до канцелярії, Георгій побачив, що за столом сидів рахівник лісництва. Він підраховував масу лісоматеріалів і час від часу розмовляв із лісником (лісний сторож), який сидів навпроти нього за другим столом.

Привітавшись, Георгій струсив попіл із люльки в попільничку, що стояла на столі рахівника, заглянув на підрахунки й запитав:

— Усе вам зрозуміло, Іване Івановичу? Не потребуєте моєї допомоги? Я бачу, що ви дуже рано зачали працю, а я трохи заспав. Дуже погано мені цієї ночі спалося.

— А я, уявіть собі, після наших розмов, надзвичайно добре спав і встав раніше ніж завжди. Я вже більше години працюю. На свіжу голову маса підраховується дуже легко.

— То добре, Іване Івановичу, значить вам наші розмови на користь пішли. Сьогодні, Євдокиме, мусимо посадити сосну в дев'ятому кварталі. Чи у вас там заготовлені сіянці? — звернувшись до лісника, промовив Георгій. Обернувшись, він відчинив шафу й дістав із неї, намальований різнобарвними фарбами на твердому вапманському папері, плян лісонасаджень.

— Так, сіянці ще в п'ятницю заготовлені, тоді як ви сказали. Але в дев'ятому кварталі... Де ж це ви плянуєте сажати? Там є декілька місць, визначених під посадку, — промовив лісник, подивившись піклуючими очима на Георгія.

Підсунувши до нього плян, Георгій указовим пальцем обвів незафарбоване місце на пляні й промовив:

Це місце, під назвою «Манастирище», мусимо засадити. Так що, Євдокиме, не гаймо часу. Відразу скажіть бригадирові нехай забирає робітників і веде їх на місце праці. Одного із конярів негайно спрямуйте до мене, а самі візьміть двох робітників, ідіть на розсадник і поставте їх там на цілий день заготовляти сіянци, алеж прослідкуйте, щоб вони, викопуючи їх, не попсували корінців, промовив Георгій.

— Щоб не втрачати часу, я негайно й піду виконувати ваше розпорядження, Георгію Павловичу, — промовив Євдоким і піднявся з стільця. Вставши з-за столу, він став поруч Георгія; глянувши на нього, можна було подумати, що в канцелярії лісництва раптом виринув із землі тонкий і довгий телеграфний стовп, на фоні якого Георгій виглядав недозрілим соняшником.

Подивившись через вікно на верховіття дуба, що ріс не далеко канцелярії, Георгій у думці порівняв ріст дуба зі зростом Євдокима і мимоволі подумав: «І може ж природа отак-о укарати чоловіка, нагородивши його таким нелюдським зростом». Одночасно Георгій помітив, що Євдоким, хоч і сказав, що він іде негайно виконувати його розпорядження, але в дійсності не поспішав виходити. «Що ж за причина цього відволікання може бути?» виникла наступна думка в Георгія. Підвівши високо очі, він зауважив прохальний вигляд Євдокимових очей. Георгій віднайшов причину і дав собі відповідь: «Він має бажання запалити мого турецького; тепер я знаю й розумію... Я ж його завжди частую, а от сьогодні якось забув». Він витяг із кишені табакерку і запропонував Євдокимові закурити. Худе Євдокимове обличчя покрилося невимовною радістю, в його блакитних очах миготіло задоволення, в устах грала дитяча усмішка. Євдоким витяг із кишені свій шкіряний кисет і добув із нього клаптик газетного паперу.

Побачивши це, Георгій, з виразом жалю на обличчі, промовив:

— Шкода, що я не маю цигаркового паперу і тому ви примушені, крім цигаркового диму, вдихати ще й випари газетного друку; це, Євдокиме, дуже шкідливо, краще не курити взагалі.

Почувши про що йде розмова, Іван Іванович швидко підвівся з місця й вигукнув:

— Дуже прошу, Євдокиме, візьміть мого паперу, можете собі відірвати на декілька цигарок, — увічливо промовив Іван Іванович, витягаючи з кишені піджака, перегнутий на декілька частин, великий аркуш цигаркового паперу. Поклавши його пе-

ред Євдокимом на стіл, він стиха сказав: «Не вагайтеся, закурюйте, але раджу вам подбати про цигарковий папір, щоб у майбутньому не псувати свого здоров'я».

Мабуть від припливу більшої радості в Євдокима раптом появилися на щоках дві симетрично розміщені рожеві плямочки. Подякувавши Іванові Івановичу за його благодійність, він відірвав паперу тільки на одну велику цигарку. Скрутивши її, він запалив і так глибоко затягся димом, що, мабуть, від сильного впливу нікотину в нього зникли з обличчя рожеві плямки, він навіть ще більше зблід і здавалося, що його худе й тонке тіло хвилясто перегиналося, приблизно так, як ті струмки диму, який він тепер випускав із рота. Закуривши, він ще раз подякував своїм зверхникам і поспішно вийшов із приміщення.

За пару хвилин після відходу Євдокима, до канцелярії ввійшов маленького зросту, з брунатно-блискучим відтінком волосся, худорлявої конструкції чоловік. Це був головний коняр лісництва. Колись він провів довгі роки на військовій службі в царській армії, а в часи революції боровся в лавах петлюрівської армії за визволення своєї батьківщини. В зв'язку з цим, він віддавна звик звертатись до начальства, відповідати начальству й виконувати його накази по-військовому. Ввійшовши до канцелярії, він оглянувся навколо і коли побачив, що з чужих людей там нікого не було, він приклав праву руку до козирка кепки й вигукнув:

— Слава панам начальникам і Україні слава! Чим можу служити, Георгію Павловичу? Ваш суворий наказ, а моє пильне виконання, — голосно промовив він, стоячи перед Георгієм наструнко.

— Чи, ша! — поспішно промовив Іван Іванович і порухавши плечима додав: — Будьмо, побратиме, серйозні, не накликаймо на себе лиха передчасно. Всякі такі драстичні титули й військові звертання в час служби в канцелярії потрібно негайно усунути, і з цим не жартуймо. Раз назавжди запам'ятаймо, що в канцелярії немає пана, а є товариш, немає отамана, а є Іван Іванович, або товариш Сєров. І якщо потрібно буде в деяких випадках, особливо в присутності різних комуністичних представників, говорити по-російському, то треба говорити.

— Есть! — вигукнув коняр.

— Слава Богу, що на цей раз ужито тільки «єсть», без пана й отамана, — приниженим голосом промовив Іван Іванович і додав: «Ну, гаразд, приступайте до діла».

Зціпивши в пальцях обидві руки, Георгій приклав їх до підборіддя, а ліктями опершись на стіл, задоволено всміхнувся й промовив:

Так от що, товаришу полковнику, розпорядження генерала, показуючи указовим пальцем на свої груди, — промовив Георгій і далі вів: мусите зараз одного з конярів із парою упряжених у віз коней відрядити на деревний розсадник у розпорядження Євдокима для доставки сіянців у «Манастирище», а другого пошліть із одним конем відвезти туди всі потрібні інструменти для посадки. А ви особисто трохи пізніше відвезете туди бочку води. Зрозуміли?

— Так, товаришу начальник! — промовив головний коняр і запитав: — Чи можна йти?

Цілком! Не тільки йти, а й бігти, якщо бажання й енергія є, злегка всміхнувшись, відповів Георгій і запалив люльку.

— От це правильно. Так і давно треба, зауважив Іван Іванович, пильно подивившись на коняра.

Дякую за ваші доцільні зауваги, мої дорогі начальники, промовив коняр, обережно повернувся через ліве плече й вийшов.

— Ви, Георгію, обережніше з ним жартуйте відносно «полковника» й «генерала», бо ми не вчуємося, як опинимося в лабетах ГПУ і тоді тільки вухами похляпаємо. Колинебудь у присутності якогось представника-комуніста зачне нас величати панами й отаманами, козиряти й почесити віддавати, то й спеціального полювання ГПУ не потрібно, — говорив Іван Іванович, скручуючи цигарку.

Ха! Ха! Ха! О, він дійсно комедіант, — засміявшись промовив Георгій, встаючи з-за столу.

— Він комедіант то комедіант, але у наших умовах досить небезпечний комедіант. Я змушений з ним поговорити віч-на-віч.

Не турбуйтеся, Іване Івановичу, все буде гаразд. Ви помітили, як він відразу поправився після вашого зауваження?

О! Та він педант, колись був добрим вояком, але трохи нестриманий на язик і тому я мушу з ним окремо говорити.

— Сьогодні, Іване Івановичу, я роблю вихід у природу. В канцелярії не буду цілий день, але якщо хтось приїхав би і нагло мене потребував, то когось пришліть за мною в «Манастирище», промовив Георгій, відчиняючи вікно.

Відчинивши його, він відчув подув ранкового свіжого лісного повітря, аромат запашних видихів пролісків, яблуневого цвіту, молоденьких листочків дерев і всього того, що своєю життєдайністю насичувало весняне повітря. «Чудодійна ця природа, яка Божа краса», — подумав Георгій, вдумливо оглядаючи широкі корони сірих дубів.

У цей момент його, як ніколи під час весінніх днів, опанувало бажання піти в природу, ходити між міцними гіллястими дубами, як сучасний їхній господар, як друг дитинства, як також продукт природи, що пошукує симбіотичної взаємодії з живими організмами рослинного світу.

— Колишні ліберали, Іване Івановичу, ви пригадуєте, ходили в народ, шукали з ним зв'язку і їм було приємно, коли вони досягали якихось успіхів... Уявіть собі моє почування, моє задоволення, коли я йду так само між живих і запашних істот рослинного світу і з ними вирішую найскладніші проблеми і досягаю ще більших успіхів ніж із людьми. Уявіть собі, Іване Івановичу, що з цією живою істотою без мови з деревом, часом можна успішніше розв'язати якісь кардинальні проблеми ніж з людиною, — говорив Георгій, захоплено оглядаючи ліс через вікно.

Вірю, бо дерево без мови й ви з ним робите все, що ваша душа бажає. Тоді як людина має інтелект, мову, психіку, свідомість, свої примхи, володіє всіма засобами життя так, як і ви в своїй природі; людина до вас, як до людини, є дуже заздрісна й конкурентивна. Тому вам, Георгію, з людиною тяжче зладити, — промовив Іван Іванович, втягнувши в себе наступну порцію диму, і внизу аркуша, на якому підраховував масу дерева, написав: «25 кубометрів».

Підійшовши до столу Івана Івановича, Георгій індиверентно подивився на його підрахунки й промовив:

— Людина є просто підлою істотою. Вона своїм життям змістом є більш подібна до тварини, а остання є багато підліша за рослину; до цього призводить її людський інтелект. Якби в житті існувало тільки добро, щоб не було зла, людство далеко пішло б уперед і на землі існували б вічний мир, спокій і правда. А поскільки існує ще й зло, то людина роздрібнює свій інтелект, витрачаючи значну частину його ще й на зло; а плакаючи зло, людина виховує підлість у собі й стає підлою. Ця підлість у людини розвивається прямо пропорційно до кількості зла і росте в геометричній прогресії. Отже, як бачите, на світі існує певна залежність між злом та інтелектом людини.

Чим більше зло, тим більшу долю інтелекта людина витрачає на зло, мало що залишається для добра і тоді, безумовно, зло з допомогою інтелекта в своєму розвитку опереджує добро, наступає дизгармонія між добром і злом. Прогрес іде в користь зла, що своїм розвитком спричинює регрес добра, яке стає неспроможним побороти зло. Наступає час, коли зло своєю розвинутою силою поглинає інтелект, морально нищить людину, руйнує світ. Особливо це може бути небезпечним, якщо людина умисно чи помилково через бідність свого інтелекту сприйме зло за добро і коли б це було не локально, а масово, на всій земній кулі, давно б загинув світ. Мені здається, що якраз більшовики знаходяться в стані переваги зла над добром; вони, безперечно, поступово прямують до деградації, тобто, вони йдуть до життєвого занепаду; замість побудови щасливого майбутнього, вони своїми наслідками повертаються на руїни минулого, з яких, при збереженні їхніх методів керування, їхнього світогляду, їхнього трактування зла добром, вони плигнуть у прірву, в якій буде повна загибель або тільки їхньої еліти, або всіх людей, що мешкають на одній шостій частині земної кулі.

Вживаючи назви «більшовиків» чи «совітської системи», він оглядався навколо і старався розмовляти заниженим голосом.

Іван Іванович місяцями слухав його розмову уважно, моментами байдуже дивився на кусок лісової шапки, що обмежувалася контурами віконної рами, то підводив очі на Георгія, коли той у розмові вживав якихось небажаних у даних обставинах слів з виявом наміру зробити йому зауваження, але одночасно він не хотів Георгієві перешкоджати; він із терпеливою мовчазністю вислухав, а коли Георгій скінчив, Іван Іванович зауважив:

Все ж таки, друже, я приходжу до переконання, що в цих обставинах ми не є здібні на серйозні подвиги. Ми не маємо такту, виробленості, ми нездатні володіти собою. Не уміємо тримати язик за зубами. Ще тільки вчора говорили про свою поведінку, ось тільки півгодини тому відбулася у нас розмова з конярем... Зачиніть, друже, вікно, — промовив Іван Іванович, показавши указовим пальцем у бік відчиненого вікна, і продовжував: — Обговорювали з конярем його невідповідне поведіння в сучасних обставинах. Учора ви мені сказали: «Не турбуйтеся, буде все гаразд...» На жаль, я не бачу належного порядку в цьому відношенні. Сьогодні я чую від вас повторення попередньої історії; ви так само необережно висловлюєтеся

супроти політичної системи, що тепер існує. Навіщо ж на себе накликає лихо? Ви чомусь уявили, що ми вже живемо в своїй державі. Ні, голубе, ми маємо покищо своє оточення біля себе, але не виключена можливість, що в цьому оточенні не сидить спеціальний сексот відповідних радянських органів, який, впіймавши з вашої розмови тільки одне слово, догадається про ціле речення, яке ви вжили, і донесе певним органам, які надибають потрібні їм сліди для знищення нас, а ви, друже, цим легковажите, обурливо говорив Іван Іванович, безперервно поглядаючи на вхідні двері й вікна.

— Я, Іване Івановичу, цілком свідомо так говорю, бо певний, що біля нас нікого ворожого немає. І вважаю, що так перчулено ставитись до кожного вислову й бути боягузами не слід, — промовив Георгій, надіваючи на себе біля вішалки піджак.

— Повірте мені, друже, що я не боягуз... Усе, що я говорю, умотивовую потребою нашого спільного добра і попереджаю вас безперервно тільки з мотивів обережності. Не забувайте, що я старий досвідчений вовк, вихований крутим життям і загартований життєвою практикою. Я завжди відчуваю наслідки майбутнього. І тому ще раз і ще раз кажу, друже, будьте обережні і не ображайтеся на мене - свого лісового батька.

Розмовляючи, Іван Іванович весь час у такт своїм словам постукував середнім пальцем правої руки по столі, немовби дятел по стовбуру дерева, а коли скінчив говорити, він піднявся, вийшов із-за столу, поплескав Георгія по плечах і поцілував його в ліву щоку.

Зворушений батьківським ставленням Івана Івановича до нього, Георгій в душі злагіднів і настроїв його повеселішав; він пильно подивився на сиво-білу голову Івана Івановича, провів очима по його обличчю й плечах і проїнявся глибоким почуттям невимовного жалю до цієї літньої людини. Йому стало безмежно шкода його, немовби синові рідного батька, чи людині марно строчених своїх молодих років. Діставши з кишені хусточку, він витер нею ледве виступаючі з очей дві маленькі сльозинки. Протерши очі, він ще більше підбадьорився і зовсім заниженим голосом, межуючим із шепотом, промовив:

— Ви маєте рацію, мій дорогий батьку, що досвід набувається життям. Безумовно, щоб його всебічно зрозуміти, треба його докладно вивчити, немовби ті звукові коливання вивчаються через калейдоскоп⁴. Тільки одне, мій дорогий батьку,

4) Невеликий оптичний прилад для наглядного вивчення звукових коливань, винайдений Вітстоном.

ви неправильно сказали, що з рослиною можна робити все, що хочете. Так... Робити можна все, що захочеш і з твариною й людиною. Але не думайте, що рослина нічого не відчуває; дерево у відчуттях є німа людина; будете знущатись над ним, йому так само болить, як і людині, воно також реагує на подразнення; воно може й плакати, простягати до вас свої кінцівки-гілки й покірливо схиляти, чи гордо підносити перед вами свою голову-верховіття. Рівно ж, як і людина, воно може бадьоритися, чи хворіти і воно також, як і людина, потребує лікаря. І цим лікарем для нього є лісничий.

— Тобто ви, Георгію?   запитав Іван Іванович, сідаючи за стіл.

— Маєте рацію, я ним є. Я все далі й далі залазю в балачки, а час втікає. Праці все більше й більше накопичується. Час іти. Залишаю вас, Іване Івановичу, господарем, дійте тут як ліпше на ваш погляд, а я пішов!

Георгій глянув на годинник і побачив, що була 11-та година ранку. Він вийшов. Перетнувши подвір'я, він переліз через дерев'яну огорожу й вийшов на велику галявину, що знаходилася на узліссі. Вона густо була вкрита минулорічними бур'янами. Зупинившись на середині галявини, він ударом обцаса чобота об землю пробив верхній пласт ґрунту і побачив бурого кольору суглинок «ґрунт добрий для дуба. Треба буде заглянути в лісгосподарський плян і довідатися, коли має бути зроблена тут посадка», подумав Георгій і пішов далі по грудуватій поверхні галявини. Ноги його ступали нерівномірно, немов колеса по кам'яній вибоїстій дорозі; вони безперервно скакали: то ступала нога десь у ямку, якої за бур'яном не видно було, то шкопиртала, зачеплюючись за горбик, так само зарослий бур'яном; часом навіть окремі стеблини обкручувалися навколо чобота. Георгієві все це не подобалося, але він мирився з цим і йшов далі. «Добре я зробив, що надів чоботи», — подумав Георгій і пішов скорше, притовчуючи чобітьми бур'ян до землі.

Нарешті він вийшов на край галявини і ступив на дорогу, що зигзагом розтягнулася вповдовж канави, яка відокремлювала галявину від сірої монолітної стіни дубового лісу. Глянувши на чоботи, Георгій побачив, що вони у нього помокрили від дотиків до бур'яну і покрилися мазками вологого бруду. Тупнувши ногами і вдаряючи чобіт об чобіт, він помітив, що роса й бруд зникли з чобіт. «Лісничий завжди мусить бути готовий зустріти вологість, дряпання гілок і напад звірів; той, хто дивиться

з журбою й песимізмом на ці речі, не може бути лісничим», — думкою собі промовив Георгій. З наругою упираючись ногами об дорогу, він із розгону переплигнув канаву й опинився на валу, що завжди служив примітою лісної межі. З великою любов'ю і виявом незвичайного захоплення подивився Георгій на безкрає море сторічних дубів; він оглянувся на сіру поверхню галлявини, яка сильніше й слабше поколихувалася окремими припливами західного вітру, створюючи враження наявності великого ставка, поверхня якого безперервно здригалася від подувів вітру; подивившись під ноги, він побачив жовтого кольору листовану підстилку, що покривала собою лісовий ґрунт. «Тут зовсім інше життя; цілковитий спокій, злегка ворухатися тільки окремі листки, що не зуміли вчипитися за поверхню підстилки. Тут зефіри⁵ не діють,⁶ — розмірковував собі Георгій і швидкими кроками пішов у гліб лісу, залишаючи за собою слід від зрушеного листя.

Чим далі він просовувався в ліс, все більше відчував затишок його, все більше вкладалася в його поняття реальна суть лісу. Перед ним вимальовувалися легеньке покректкування дерев, одноманітний шум гілок, поколихуваних вгорі вітром, міцне тримання коріння за ґрунт, втримування постійної вологи, аромат фіялок, шепочучий шелест листу. Йому звивалися блакить проліска, снігова білість ландиша, червоні квіточки сафлору⁶, запашні жовті кошики ромашки. В його уяві перед ним слалася безмежна скатертина лісової дягелі⁷, йому вчувався звеселяючий людську душу спів солов'я, кування сірої зозулі й ритмічне вибивання по стовбурах дзьобом дятла.

— Так... Ліс це зовсім інший світ — притулок усіх переслідуваних, покритвджених і гнаних, які знаходять собі тут захист. Це місце надхнення поетів і мистців. Це царство птахів, різноманітних рослин і звірів, — стиха промовив Георгій, подивившись через просвіти на кусник далекої блакиті неба, яка тількищо зльїнилася від сірого павутиння пливучих хмар.

Повівши маленьким рухом очей управо, він помітив на передостанній гілці дубового верхів'я великого чорно-бурого птаха з жовтою головою. Зосередивши свій зір на ньому,

5) Фігуральна назва легких прохолодних вітрів, переважно західних вітрів.

6) Жовтяниця — висока трава, що належить до родини складноцвітних, сполучену з жовтими, а потім червоними квітковими кошиками; походить із Індії.

7) Трав'яниста рослина, що належить до родини зонтичних. Тут говориться про лісову дягелю, що росте на луках і в лісах.

Георгій склав руки до купи і з виразом допитливого дослідника заповідливо оглядав його. Він помітив, що його хижакський дзьоб був загнутий униз, звернув увагу на його довгі, з гострими кігтями, пальці і витрішкуваті очі. Птах сидів, злегка погой дуючись на гілці і непорушними очима дивився в простір, десь понад верховіттями дубів. «Фю-флю!» - злегка засвистів Георгій. Птах підвівся на ноги, широко розставивши їх; настобурчивши широкі крила, він злегка відкрив рота і пронизливими очима дивився на Георгія. «Напевно, якийсь хижак», — подумав Георгій і потім стиха промовив: «Самий звичайний орел, що живе в лісах Європи, Азії й Північної Америки». Нахилившись, Георгій узяв до рук невелику палку, що валялася під його ногами і кинув її на птаха. Мотнувши крилами, орел полетів високо-високо, покриваючи собою, перед зором Георгія, той кусник неба, який Георгій оглядав пару хвилин перед цим. Любуючись високим, плинним і красивим летом орла, Георгій, помимо своєї волі, пригадав вислів орла в його розмові з сорокою із байки «Орел і сорока» Г. С. Сковороди: «Я б ніколи на землю не спускався, якби тілесна потреба не змушувала мене». «Помітно, що ці слова відповідають летові цього птаха», -- стиха пробубонівши це, Георгій пішов далі і за декілька хвилин він вийшов на просіку, що відокремлювала старий ліс від молодшого.

Зупинившись на просіці, він подивився в один кінець і в другий і помітив, що просіка була рівна, як струна, і обом кінцями виходила на відкриту місцевість, бо в обох кінцях було видно обрій неба. Здавалося, що просіка, якщо нею піти чи в один кінець, чи в другий, мусіла б привести просто на небо.

Георгієві треба було потрапити на деревний розсадник, який знаходився в південно-західній частині лісництва. Щоб скоротити час ходьби, він вирішив іти не дорогами, а навпростець через ліс, а щоб краще зорієнтуватися в дорозі, він витяг компас, подивився направо й наліво, поклав його на ліву долоню і побачив, що просіка при лісовпорядженні, як і належало в більшості випадків, була прорубана суворо з півночі на південь; він замкнув компас і заховав його до кишені піджака, подумавши: «Значить, мені треба йти лівіше», і він поспішними кроками пішов.

Підвівши голову догори, він подивився на верховіття старого лісу й молодшого і помітив велику різницю в їхньому зовнішньому вигляді. Справді, легко впадала в очі та різниця. Старий ліс виглядав сивим, кремезним дідусем — геркулесом, що

гомонів басом і в тому гомоні вчувався повільний, байдужий, тужливо-старечий голос: «Уже близько смерть, уже близько». В порівнянні з ним, молодий ліс виглядав юнаком стебелькуватої конструкції, що ледве сягав попід бороду своєму старшому сусідові. Він багато жвавіше поколихувався вітром і здавалося дзвінко виспівував, а Георгій йому вторив:

«Я лісець-молодець,
П'ятсот років проживу,
І зачну нову добу...»

З миротворчим супокоєм фахівця, Георгій подивився на корони молодих дубків, з допомогою указових пальців обох рук він виміряв діаметр одного із дерев; подивившись на підніжжя молодого лісу, він в думці собі зробив висновок, що цей лісовий «юнак» має 20-25 років віку.

Пригадавши собі з таксаційного опису цей квартал, Георгій так само згадав, що головним підліском цього кварталу є ліщина, над валом ростуть чорна калина й бояришник, що своїми чорними і червоними ягідками додають краси цьому лісові.

Переходячи через молодий ліс, Георгій відчув, що в ньому й вітер вільніше гуляє, і голос шуму й тон шелесту інший, і підстилка під ногами брудніша. «Ні, таки старий ліс у всіх відношеннях благодійніший, затишніший, мрійливіший, супокійніший для людської душі й корисніший для людського тіла», — думкою промовив Георгій; він із захопленням подивився на коронну шапку старого лісу, залитого в цю хвилину блискучим променем полудневого сонця.

Перевівши очі на корони молодих дерев, на гілці одного з них Георгій зауважив білобокого птаха з довгим хвостом, із коротким дзьобом, із широко розставленими пальцями на лапах. На цей раз Георгієві було ясно, без довгого дослідження птаха, що це була сорока. Вона стояла на гілочці, що погойдувалася вітром і щось клювала. Георгій вдумливо подивився на неї, а вона так само у відповідь йому своїми симпатичними оченятами глянула на нього. Повернувшись задом, вона, ніби на прощання, махнула Георгієві своїм довгим хвостом. Усміхнувшись, він помахав їй рукою і прискореними кроками пішов.

За декілька хвилин він вийшов у дільницю ще зовсім молодого лісу, так званого зрубу, в якому нові деревця відростають від пеньків вирубаного старого лісу. Провівши по ньому очима, він думкою собі промовив: «Ну, це ще зовсім дитя».

Вітер тут виявляв свою активну дію і давався йому взмахи, бо деревця чвохкали його своїми гілочками по обличчі і сам вітер розкудочував йому волосся, а через ці турботи він частенько спотикався через пеньки. Щоб позбутися цієї незручності, він вирішив вийти на стежку, що хвилястою стьождкою простяглася понад зрубом, і пішов нею. Вийшовши на стежку, він підвів голову догори й побачив, що небо було майже чисте, тільки в деяких місцях пливли по ньому невеликі клубки кучерявих біленьких хмарок, які підганяв вітер. Промінь сонця впав йому на очі, він блимнув ними і потім, злегка прижмуривши їх, почав оглядати той дзвінкий, зраділий щебет великої стаї горобчиків, що опановували зруб. Георгій помітив, що ця симфонія радості не була безпричинною; він зауважив їхні швидкі рухи; стрибання з куща на кущ; тут же відбувалися й енергійні перегони одне за другим, і цілування, і веселе цвірінкання, а так само й гнівне поскубування один одного за чубики. Так виглядало, що це була якась організована окрема родина птахів, у якої буває своє власне життя і яка в даний момент відзначає чийсь із них іменини чи весілля, і тому тут відбуваються, як і в людей, концерт, спорт, кохання, залицяння, боротьба й забава. Намагаючись затримати це все в пам'яті, Георгій не помітив, коли поминув зруб і спустився в балку, за якою зачинався вже сосновий ліс.

У балці Георгія обдало сирію прохолодою і йому здалося, що він опустився в глибокий льох. Намагаючись скорше перетяти балку, він побіг аліурними кроками по схилу другої сторони. Раптом він зупинився, віддихався й, відчувши полегшу, пішов повільними кроками. Йдучи по сіро-брунатному «килимкові», він відчув м'якість лісної підлоги і, здавалося, що від дотиків до неї ногами на підшвах його ніг появлявся лоскіт. «Ку! Ку! Ку!» — роздавалося десь недалеко, справа від нього. Уповільнивши ще більше ходу, Георгій приклав указовий палець до носа, обережно вглядаючись навколо, намагався відшукати те місце, з якого вилітали ці звуки. Але, не знайшовши його, Георгій вийшов на проїзну дорогу, що простяглася через решту лісу аж до лісового розсадника. По дорозі він ішов швидкою ходою. Часто оглядаючись назад, він про себе стиха промовляв: «Кукуюлю канорус» (віща зозуля) і коли вступив у ярус старого соснового лісу, то востаннє згадавши зозулю, промовив: «Таке маленьке, сіреньке і так майстерно вигукує і часом збаламошує людям голови, що й воно щось віщує».

Оглянувшись по боках, Георгій, на темно-брунатному стовбурі одної з сосен, побачив круглу мерехтливу пляму со-

нячного світла, що ледве проривалося крізь зелений густий дах старих сосен. У цю хвилину його опанувало бажання пройти далі шпильковим лісом. Зійшовши з дороги, він поринув глибше в ліс і так ішов, намагаючись триматися рівнобіжного напрямку дороги. Він помітив, що в сосновому лісі було темніше, затишніше, підстилка була твердіша ніж у дубовому урочищі; відчувався запах сосни, що полегшував дихання, а брунатнозелений колір дерев надавав декоративної краси лісові. Георгій дійсно почував себе тут щасливим. Час від часу він проходив якимись глухими стежками, що віддаляли його від головної дороги; навколо монотонно шуміли сосни; йому здавалося, що вони про щось із вітром перешіптувалися; якби не окремі просвіти дерев, що утворювалися тільки в деяких місцях поміж окремими деревами, через які попадали сюди промені сонця, то не можна було б визначити, яке в цей день було небо. Нарешті він вийшов до крутих берегів Дінця, що протікав понад самим лісом.

На протилежному боці розкинулися піщані горбки, покриті лозою, серед якої лежали великі купи сірого каменю, з якого мають намір збудувати на тому місці велику електричну станцію, яка буде постачати електроенергію на всю Харківську округу. Георгій уже знав, що її назва буде Калинівська Електрична Станція або скорочено КЕС. «І тоді, — думав Георгій, — електрифікуємо й лісництво, розбудуємо його на німецький зразок».

З цією думкою він пішов широкою дорогою понад лісом. Дінець йому залишився по боці. Пройшовши ще яких 200 метрів, він побачив дерев'яну огорожу; то й був деревний розсадник.

На головній прямій і широкій дорозі, що вела від воріт у глиб розсадника його зустрів Євдоким.

— А ми, Георгію Павловичу, вже два вози сіянів відвезли. Я там був, праця кипить, промовив Євдоким, немов гусак, витягаючи шию наперед.

«Бачу, що знову хоче турецького закурити», — подумав Георгій, витягаючи з кишені табакерку.

Прошу, Євдокиме, крутіть собі цигарку, — запропонував Георгій, подаючи йому табакерку.

Дякую, Георгію Павловичу, ваш тютюн дуже смачний, трудно відмовитись, — злегка всміхнувшись, із задоволенням відповів Євдоким, обережно набираючи з порттабашниці пучку тютюну.

Курить на здоров'я, Євдокиме; тютюн на те й є, щоб його курити, — ввічливо промовив Георгій, набиваючи тютюном свою люльку.

Після того, коли вони упоралися з своїм куривом, Георгій промовив:

— А тепер підемо, переглянемо грядки, треба буде деякі з них прополоти, деякі попересаджувати. Одночасно я хочу подивитись, що у вас робиться з сіянцями.

Звернувши на бокову доріжку, вони пішли поміж двома рядами грядок. Повернувши наліво, він зупинився біля одної з них і промовив: «Ось тут якраз цю грядку з дубовими сіянцями треба трохи прорвати, бо сіянці дуже густо ростуть». Нахилившись, він поправив біля неї білу табличку з латинським написом: «*Quercus Pedunculata*», а через риску стояла українська назва: «Літній дуб».

Нахилившись, Євдоким збоку підняв невеличку тріску і встромив її в землю поруч із табличкою. Він вважав, що ця тріска служитиме йому ознакою нагадування про те, що тут саме потрібно буде зробити. Вони поминули ще декілька грядок, над якими стояли так само білі таблички з латинськими написами: «*Ulmus Campestris*» (берест), «*Ulmus Effusa*» (в'яз), «*Morus alba*» (шовковиця біла) і багато інших. Проглянувши кожну грядку, вони зазначили, де саме і що треба зробити. Після цього вони перейшли до тої частини розсадника, де вирощувалися сіянці різних шпилькових порід. Так само і в цій частині розсадника скрізь були написи, все було огорожене і цілком відповідало вимогам доброго догляду за деревом. Оглядаючи все це, Георгій давав Євдокимові фахові поради й робив ретельні вказівки щодо виконання деякої праці в майбутньому, для того, щоб зробити розсадник найпоказовішим у системі всього держлісгоспу. Георгієві приємно було спостерігати наслідки своєї великої праці, яку він проробив тут, як фахівець, за час свого перебування в цьому лісництві. Він пригадав собі дні свого приїзду сюди і своє перше відвідування цього розсадника, на якому він зустрів тоді повне безладдя: грядки були порослі бур'янами, стежки занедбані, розсадник неогорожений. Зовсім інше тепер: усе було фахово доглянуте, відповідно загосподарене й приведене до належного вигляду. Все виглядало так, що любо серцю було глянути.

Перевіривши працю двох робітників, які під керівництвом Євдокима готували сіянці до посадки, Георгій побажав їм добрих успіхів і пішов на «Манастирище», де відбувалася посадка сосни.

Дорога не була далекою і тому скоро він її пройшов. Ще здалека він почув спів пісні у два голоси (чоловічий і жіночий) і десь далі, справа від нього, глухо відгукувалося її відлуння.

«Ой на горі та женці жнуть, — заводив якийсь дисконт, — а попід горою, яром долиною, козаки йдуть!» — підхоплював бас... З наближенням Георгія до місця посадки, голоси виконавців посилювалися й набували все більше й більше співучасників співу. «А попід горою, яром долиною козаки йдуть!» — підтягнув баритоном і Георгій тоді, коли він несподівано вийшов із лісу на галявину.

Від несподіваної його появи деякі дівчата відразу замовкли і, трохи знітившись, прискорили темп своєї праці. Але Георгій, диригентським рухом руки, показав їм співати далі й промовив: «Чому, дівчата, засоромились?! Підтягайте за мною! Ой на горі та женці жнуть!» затяг Георгій і в угоду йому, майже всі в один голос, чоловіки й жінки, заспівали цю пісню.

Подув вітер; монотонно й журливо всіма своїми коронами шелехнув сосновий ліс. Георгій відчув, що його обличчя обдало теплом, яке навівалося вітром із сонячних променів, що падали на ліс.

-- Десять хвилин відпочинку! — вигукнув Георгій, метнувши швидкий погляд своїх очей у бік дівчат, які, залишивши відра з сіянцими, зібралися в одну купу.

Георгій, похляпуючи невеликою паличкою по халеві правого чобота, підійшов до гурту дівчат і, з усмішкою на вустах, лагідно промовив: «Ану, дівчата, ей хлопці, всі йдіть сюди, до гурту!»

Всі, немов учні на поклик свого вчителя, відразу зійшлися.

Провівши очима по гурту, Георгій промовив: «Прошу співати за мною». -- «На городі верба рясна! Там стояла дівка красна!»... - високо затяг Георгій.

-- «Хорошая та вродлива, в неї доля нещаслива!» — вслід за ним дружньо заспівали всі голоси разом. Здавалося, що від того співу погойдувалися корони дерев, угиналася земля, дрижали відра й мечі. Одночасно в думці Георгія компонувалися нові пісні, ще, може, нечувані й неznані тут.

— Ну, ще одну пісню проспівемо і тоді приступимо до праці! -- тикнувши великим пальцем догори, швидко промовив Георгій.

-- Але ж яку? — обіззався чоловічий тенор.

-- «Посіяла огірочки!» -- затягла одна блондинка.

-- О, так! Гарна пісня, потребує високого голосу, — сказав Георгій, вдумливо подивившись на блондинку і, не зводячи з неї очей, підтримав спів. Закінчивши спів цієї пісні, Георгій глянув на годинник і промовив:

— Минуло 15 хвилин, тепер гайда до праці й постарайтеся, люди добрі!

Всі заметушилися, чоловіки взяли мечі до рук, жінки відра з сіянцями і зачалася енергійна праця. Чоловіки пробивали мечами ямки в ґрунті, а жінки вставляли в них сіянці і злегка притоптували ногами. Бригадир, намагаючись показати перед Георгієм свою зайнятість, мотався між робітниками й пояснював, як правильно треба провадити посадку, на якому віддаленні й на якій глибині.

Георгій ходив по рядах, підходив до кожної пари людей, що займалися посадкою, перевіряв якісне виконання їхньої праці і так само робив деякі доповнюючі пояснення.

— Ей, бригадире! Ану йдіть сюди! — гукнув Георгій, з цікавістю глянувши на блондинку маленького зросту, з круглим рожевим обличчям, із сіро-зеленуватими очима, яка заспівувала пісню «Посіяла огірочки». Уважно подивившись на неї, він запитав:

— Чи вам говорив бригадир, на якому віддаленні кущик від кущика провадиться посадка?

Та вони щось говорили загально, але не нам окремо. А що, може не так робимо? Щось невірно? — трохи хвилюючись промовила блондинка.

— Що трапилося, Георгію Павловичу, щось, мабуть, не те роблять, що треба? — запитав бригадир, чоловік років п'ятидесяти.

— Чи ви показували цим дівчатам, як треба саджати сосну? Вони майже правильно орудують, але трапляються маленькі помилки. Ось дивіться на віддалення між кущами, воно нерівномірне. Між цими двома кущиками віддалення півтора метра, а між наступними двома менше метра, а по правилам віддаль мусить бути один метр. Отже, цей рядок треба переробити, щоб скрізь було рівномірно. Вибачте, дівчата, мені шкода вашої праці, алеж ми мусимо дотримуватись фахових норм.

— Я ж вам говорив, що віддалення між ямками має бути один метр, та ще й показував, як то робиться... Ви, мабуть, не слухали мене, бо дуже багато про хлопців думаєте! — підвищеним голосом говорив бригадир.

— Це справа поправима, — лагідно промовив Георгій.

— Воно то, безумовно, поправити завжди можна, алеж я, Георгію Павловичу, їм кожного разу кажу: «Дівчата, робіть так, щоб потім не переробляти». Так бачите, за розмовами та сміхом їм бракує часу на діло вважати, — поденеровано заува-

жив бригадир.

Помилки в кожного бувають. Ідьте там других перевірте, а цією парою я сам займуся.

Якби ви всіх дівчат від мене кудись забрали, а дали мені самих хлопців, мені було б багато легше, заспокоючись промовив бригадир, відходячи геть.

Хіба ми вже такі погані робітниці, дячку Юхиме, що ви нас хочете позбутися? Мені здається, що ви даремно на нас кричите, — навздогін йому кинула блондинка.

Зупинившись і обернувшись до неї обличчям, бригадир промовив:

— Якби ще й не кричав на вас, то ніяке дерево не виросло б. Сказавши це, бригадир пішов прискороною ходою.

Я вам зараз покажу, як правильно треба робити посадку, а ви вже потім слідкуйте самі та й буде все гаразд. Котрий це з рахунку рядок ви робите?

- Це третій почали, краденим голосом відповіла блондинка.

— Якщо третій, то ще не пізно поправити. Ви пригадуйте свої рядки? Але ми з цього почнемо; пішли на кінець рядка.

— Ми свої рядки скрізь пізнаємо, — сказала злегка багатим голосом великого зросту русява дівка з мечем у руках партнерша блондинки.

От і добре, кивнувши головою, промовив Георгій, коли вони підійшли на край галявини, де починався рядок.

Оце наш перший куц, мелодійним голосом обізвалася блондинка.

— Дайте мені ваш меч сюди, — звернувся Георгій до руської дівки і потім сказав: — Держак меча довжиною є якраз один метр, от ми й зміряємо ним віддалення. Він приклав його до землі і кінець держака якраз ліг поруч із посадженим сіянцем.

- Тут вірно; подивимось, можливо у вас усе гаразд. Тут я бачу, що не потрібно міряти і так видно, що правильно, — говорив Георгій, ступаючи від кущика до кущика.

Пройшовши цілий рядок, на якому вони працювали, він не знайшов жодної помилки, а коли вони підійшли до останнього кущика, який залишили, він промовив:

У вас усе гаразд, ви тут якось випадково далеко відступили. Решти ми й не будемо перевіряти, понадіємось, що ви не робили помилок. Тепер я тільки вам покажу, як по-справжньо-

му садиться сосна. Відмірявши держаком меча віддаль, він узявся обома руками за ручку меча й з силою загнав його в землю, а далі промовив: -- Тепер, не витягаючи з землі меча, робите ним один натиск наперед, а другий назад; зробивши це, витягайте з ґрунту меч і вам лунка вже готова; а тепер, як ваше ім'я? подивившись веселими очима на блондинку, запитав Георгій.

— Маруся, ввічливо відповіла блондинка.

-- Дуже гарне ім'я маєте; мені подобається...

А мені моє ім'я не дуже подобається, але вже якщо священик так назвав, а мама не заперечували, то нехай буде... скромно сказала Маруся, крадькома глянувши на Георгія.

— Так от тепер, Марусю, беріть із вашого відра сіянець і вставляйте його в лунку, але слідкуйте, щоб його корінець стояв рівно й не загинався на боки. А ви, як вас звать? звернувшись до Марусиної партнерші, запитав Георгій, передаючи їй меча.

— Параска, напівбасистим голосом відповіла Марусина партнерша.

— Параска або значить Параня? перепитав Георгій і одночасно, підійшовши до Марусі, він узяв сіянець із її рук, уважно оглянув і, виставивши його наперед, пояснив: — Сіянець належить тримати двома пальцями за стебельце, сантиметрів на два вище корінця, а саме головне, Марусю, уважайте, щоб сіянець мав гарний, непоруйнований корінь. Дивіться, щоб на ньому не було тріщин, чорного пилку, чи якогось наросту; якщо таке зауважите, відкидайте його геть, бо це означає, що такий сіянець має якусь хворобу чи може пошкоджений шкідником. Так само вибирайте сіянець із довгим корінцем, щоб він глибше сягав у землю; але у вашому відрі не вистачає для сіянців вологи; треба завжди слідкувати за тим, щоб корінці не пересихали. Може, Параню, доки ми тут із Марусею посадимо цей сіянець і я їй усе поясню, що до чого, ви принесете нових сіянців, підливши у відро води. Ці сіянці, що тут є у відрі, можете вже викинути, бо серед них багато є попсованих.

— Добре, це я зараз зроблю, поспішно промовила Параска, встромивши в ґрунт меча.

Поправивши квітчасту хустку на голові, вона взяла в Марусі відро з сіянцями й швидкими кроками пішла на кінець галявини, де стояв віз із сіянцями та бочка з водою.

-- Тепер, Марусю, відповідно до моїх пояснень, вставляйте цей сіянець у ямку, а я його притисну мечем.

Узявши сіянець із рук Георгія, вона обережно опустила його корінцем у ямку, намагаючись дотримуватись указівок Георгія.

Подивіться, Марусю, чи корінець сіянця не загинається в ямці; якщо таке є, то треба зробити глибшу ямку, — промовив Георгій, уважно вглядаючись у Марусину потилицю.

Якраз добре, — відповіла Маруся.

Георгій загнав у ґрунт меч і притиснув сіянець кусочком, відрізаного мечем, ґрунту.

— Тепер, на цьому місці, де били ми мечем, притупіть два-три рази ногою. Таким чином, ви ліквідуєте сліди меча й притопчите ямку навколо сіянця, — промовив Георгій, пригепуючи правою ногою ґрунт біля сіянця.

Глянувши в напрямку, в якому пішла Параска, Георгій вирішив використати її відсутність і поговорити з Марусею.

Пригладивши чуба, він злегка всміхнувся й окинув її стан своїм уважним поглядом. Сподобалися йому в ній: виточений стан, повні груди, рівенький маленький ніс, блискучі сіро-зелені очі, високе чоло, над яким розляглося біле густе волосся, зібране назад у велику «дулю», в якій стирчав червоно-бурого кольору роговий гребінець. «Досить приваблива дівчина, вихована, скромна», — подумав Георгій і запитав:

Натомилися, Марусю?

— Ні, я мало коли натомлююся, хоч і працюю цілий день; маю таку звичку весь час працювати.

— То ви собі добру звичку виробили, Марусю; мабуть, уміло працюєте, повільно, але весь час без втоми. А що ви, Марусю, робите поза лісництвом?

— Удома роботи багато. Тут кінчимо, а тоді треба вдома допомагати мамі по господарству.

— Он як! Виходить, що ви дуже зайняті? А гуляти ніколи не ходите?

— Часом увечері вийду до дівчат на вулицю, поспіваємо та й розходимося по домах, — промовила Маруся, злегенька поправляючи гребінцем волосся.

— А хлопця, Марусю, маєте? — запитав Георгій, закладливо вглядаючись у далечинь.

Зауваживши це, Маруся й собі подивилася в тому напрямі і зрозуміла, що Георгій дивився на зайця, який, мабуть, перелякавшись Параски, шугнув з-під куща і тепер стрімголов перебігає галявину.

— Ні, не маю, добрий хлопець не попадається, а з поганим я нічого не хочу мати.

— А чи ви мали б час сьогодні ввечері зустрітись з мною й порозмовляти?

Таж ми зараз розмовляємо, - трохи знітившись, промовила Маруся.

— В дану хвилину, Марусю, ми так добре й докладно не поговоримо, як на дозвіллі, промовив Георгій, витягаючи з кишені порттабашницю.

Набивши тютюном люльку, він закурив. Маруся, напружен думуючи над відповіддю, яку б вона мала дати Георгієві, повільно водила очима за кожним струмком диму, що вилітав із його рота і заносився подувами вітру поза його шию. Трохи помовчавши, Маруся промовила:

- А про що ми, Георгію Павловичу, будемо говорити? Таж ви чоловік освічений, а я сільська дівчина. Мені здається, що ми більше як про посадку дерев ні про що інше не поговоримо, - з відчуттям деякої тривоги в серці, говорила Маруся, похрускуючи правою рукою пальці на лівій руці.

Не турбуйтеся, Марусю, про посадку дерев ми говорити не будемо, бо то дуже професійна справа; поговоримо про життя-буття; така тема цікавіша за посадку; а про те, що ви сказали, мовляв, моя освіта стоїть на перешкоді для наших розмов, то ви й поготів не турбуйтеся тим. Освічений чоловік мусить уміти з кожним говорити зрозумілою мовою. В розмовах про загальні життєві справи різниці майже немає між освіченою й неосвіченою людиною. Часом, говорячи про загальні родинні чи господарські справи, голова інтелігента може бути багато дурніша за голову малописьменної людини з практичним досвідом. Різниця, Марусю, полягає тільки в тому, що розум освіченого має деякий вишкіл скорше розуміти іншу людину, тоді як малописьменній людині цього вишколу бракує. Треба тільки більше почитати книжок, порозмовляти з освіченими людьми, як відразу інтелект, хоть і малописьменної людини, практично починає набувати досвід. Візьміть, наприклад, міських зовсім малописьменних міщанок... Таж деякі з них мають меншу освіту від селянок, а виглядають ніби інтелігентніші за селян. Чому? Тому, що вони читають книжечки й обертаються між інтелігентними людьми. Так і ви, Марусю, якщо розмовлятимете частіше з інтелігентними людьми і більше почитаете книжечок, ви тих міщанок за пояс заткните і ви зрівняєтеся з людьми освіченими. Гарзд, Марусю? промовив Георгій, з незвичайним бажанням зустрітись із нею.

«А може дійсно мені варто з ним зустрітись?» -- подумала

Маруся і стиха промовила:

— Ну добре, алеж де й коли?

— Безумовно, після вечері, десь о дев'ятій годині вечора вийдіть до залізничного містка; я буду на вас там чекати, — зраділим голосом промовив Георгій, нагнувся й постукав люльку об носок чобота.

Подивившись у напрямку Параски, яка була вже недалеко від них, він побачив, що поруч із нею йшов синок старшого коняра. «Чого б це він мав прийти сюди? Мабуть, щось трапилося», — подумав Георгій.

— Що там трапилося? — поспішним голосом запитав Георгій хлопчика.

Худощавий, муренький на обличчі хлопчик серйозно відповів:

— Іван Іванович сказали, щоб ви негайно прийшли в контору, бо приїхав якийсь чоловік і хоче вас бачити.

— Що ж то за чоловік? Ти його колибудь бачив у нас у лісництві? — запитав Георгій, ховаючи люльку до кишені.

— Ніколи, — тихеньким голосом відповів хлопчик, чухаючи потилицю.

— Гарзд, козаче, пішли! Ви ж тут, Марусю, слідкуйте за правильною посадкою; розкажіть Парані все, що я вам пояснив і не забувайте мого прохання, — промовив Георгій, відходячи від дівчат.

Георгій з хлопчиком пішли швидкою ходою, а Маруся, добувши з відра сіянець, деякий час непорушно тримала його в руці і, з легенькою усмішкою на вустах, дивилася їм услід.

Ведучи з собою хлопчика, Георгій пішов найпростішою дорогою і вже за 35 хвилин він прибув до канцелярії лісництва. В канцелярії нікого не було. Оглянувшись навколо, він побачив на своєму столі клаптик рожевого паперу. Підійшовши до столу, він оперся двома долонями об стіл і прочитав: «Шановний друже, Георгію Павловичу, я в своїй квартирі, негайно прийдіть до мене. З пошаною, ваш І. Серов».

«Дивно, що за поспішність?» — думкою промовив Георгій, кладучи папірець до кишені. Зачинивши вікно, він відразу вийшов.

Підійшовши до дверей квартири Івана Івановича, він почув розмову, що провадилася занижено-таємничим голосом. «Хто ж це може бути? Напевно, отаман приймає в себе когось із близьких знайомих, може навіть когось із кривних», — подумав Георгій і відразу застукав у двері.

— Дуже прошу! — обізвався Іван Іванович, відчиняючи Георгієві двері.

— Я дуже поспішав, думав, що тут ціла комісія приїхала з ревізією чи щось подібного, але бачу, що в канцелярії нікого немає і тепер вирішив, що, мабуть, у вас якісь важливі приватні справи, — поглядаючи на новоприбулого чоловіка, лагідним голосом говорив Георгій.

Правильно робили, що послішали. Знаючи про те, що весною вас із лісу й палкою не заженеш до канцелярії, я, скориставшись вашим дозволом, відразу й послав за вами хлопця. А тепер, будь ласка, знайомтеся, це ваш новий помічник, а мій добрий приятель ще з часів революції, Клим Шандра. Прошу, дорогий друже, його любити й шанувати. Попереджаю, що з ним ви можете бути щирим і відвертим, але, безумовно, не публічно, а тільки в чотирьох стінах, без свідків. Як бачите, такий же маленький і такий же моторненький, як і ви. Тому думаю, що ви придбали собі цілком відповідного колегу, — з усмішкою на вустах і з виразом неймовірної радості в очах, говорив Іван Іванович, тримаючи Георгія під руку.

Пильно подивившись на новоприбулого, Георгій подав йому свою правицю й привітно промовив:

— Георгій Горський. Дуже мені приємно мати якраз такого колегу. Думаю, що ви офіційно призначені сюди на посаду помічника головного лісного нашим держлісгоспом?

— Я перепрошаю... Називаюся, як вже вам мій давній колега сказав, Клим Шандра. Так, дорогенький пане, мене скерував до вас, на посаду вашого заступника, не держлісгосп, а Укрдержліс; а це, прошу пана, моє офіційне призначення, — ввічливо промовив він, подаючи Георгієві написаний машинкою папір.

— Умгу! Це добре, — промовив Георгій, мовчазно водячи очима по друкованих рядках документу. Він вдумливо читав текст призначення.

Перечитавши його, Георгій промовив:

Дуже дякую. Тільки я не розумію одного, чому це Укрдержліс спрямував вас безпосередньо до нашого лісництва, оминаючи проміжні інстанції? Звичайно, вони відряджають фахівців на працю по дистанції: спочатку до окружного тресту державних лісів; трест скеровує фахівця до держлісгоспу, а вже останній спрямує до того чи іншого лісництва. Зрештою, це неважно, напевно, вони залагодили цю справу з Держлісгоспом

телефонічно і за порадою лісгоспу вас відразу спрямували сюди. Значить попрацюємо, - промовив Георгій, уважно подивившись на кучерявий чуб свого помічника.

Хіба не знаєте, Георгію, чому це пряме скерування просто до нас? Наївний ви чоловік... Таж це означає, що наші хлопці в Укрдержлісі добре діють, — заниженим голосом промовив отаман, уважно подивившись на співбесідників.

— Такі тонкощі знати, безумовно, не в моїй компетенції. Можливо, тому, що я чужинець, — із виявом деякої пригнобленості в голосі, промовив Шандра.

Який же ви чужинець, якщо ви українець? здивовано запитав Георгій, і з проникливою допитливістю подивився в чорні очі співбесідника.

Та так, я українець, як ви й сказали, але українець із польським обивательством, басом промовив Шандра.

— Дивно, як же ви попали до нас? Вибачте, колего, ви курите?

Та хто ж таки з військовиків не палить? Хіба знайдете такого?

— То прошу, запаліть мого турецького. Тільки пробачте, я не маю цигаркового паперу, бо курю люльку. Пане отамане, будь ласка почастуйте свого військового колегу цигарковим папером.

— Подумайте, який збіг обставин... Я ніколи не сподівався, що може отака-о зустріч трапитись. Це все рівно, що два небіжчики на тому світі зустрілися... Прошу, Климе, чуйтесь як вдома, беріть папір, тютюн і закурюйте. Чекайте, Георгію, ви не в курсі справи, вибачте Климе, я вашому зверхникові оповім і ознайомлю його коротко, — говорив отаман, викладаючи перед Шандрою цигарковий папір.

Добувши з кишені піджака шкіряний портсигар, що складався з двох половинок, Шандра розкрив його і, ледве ворушаючи губами, тихо промовив:

— А вас обох я прошу частуватися моїми цигарками. Я завіз їх сюди з свого краю.

— О! Цікаво спробувати польського тютюну, — промовив Георгій, подивившись пильними очима на тоненькі й довгі цигарки.

Особливого в них нічого немає: міцне, гірке... В Польщі є й добрі цигарки, але обставини так склалися, що з собою я міг захопити тільки ось це дрантя, — говорив Шандра, складаючи у рурку свої тоненькі губи.

— Частково можна й по одному гатункові тютюну увявити собі тютюневий смак польських курців. Вибачте, Георгію, я хотів вам дещо сказати про нашого побратима Кліма, щоб ви не як фаховий начальник, а вже як наш добрий повстанський колега були докладніше ознайомлені з його митарствами. Пан Клим мені вже дещо розповідав і, якщо він ще й вам наново все оповідає, то, очевидно, в нього язик отерпне. Краще звільнимо його від цього «блага»... Прошу прикурюйте, промовив отаман, підносячи кожному з них запалений сірник.

— Пробачте, отамане, я дивуюся, як ви, не зустрічаючись із цим добродієм більше десятка років, при вашій обережності, не побоялися заходити в докладну відвертість? — підморгнувши правим оком, промовив Георгій і пильно подивився на Шандру.

— Щодо побратима Кліма, у мене є певні й незмінні погляди. Бачите, пан Клим, як вам відомо, є галичанин...

— Пробачте, звідки ж мені це відомо? — запитав Георгій, затагнувшись сигаретою і, аж до появи сліз в очах, закашлявся; а відкашлявшись, промовив: — А хочби ж їх печінка побила ваших поляків, за те, що вони виробляють такий міцний тютюн.

— А видите, ляхи є люди гострих смаків. Мусите, паньство, знати, ото який у них тютюн, такі й вони є. Ваш тютюн також міцний, але в ньому не відчувається удушливих речовин, тоді як польський тютюн дуже діє на горло й викликає кашель. Вашого тютюну можна багато випалити, а моїх цигарок багато не спалите, — зробив пояснення Шандра, насолоджуючись турецьким тютюном.

— Прошу використовувати це як попільничку, — промовив отаман, підсовуючи своїм співбесідникам панцер черепахи.

Струсивши на нього попіл із своєї папіроси, отаман ще раз засмигнувся, загасив її й промовив:

— Ні, не можу, дуже міцні ваші цигарки, я від них чманію. Бачите, Георгію, я вам сказав, що пан Клим є галичанин і тому я так відверто з ним розмовляю. Наскільки я не люблю галицьких борщів, настільки я поважаю галичан, а саме: за національну свідомість, за їхню ідейно-організаційну виробленість і патріотичну відданість українській справі. Я був певний, що пан Клим не змінив свого ідеологічного світогляду; маючи таке переконання й певність у його стійкому характері, я й розмовляю з ним відверто. Характерною рисою багатьох галичан є те, що вони уперто тримаються однієї ідеології, яка б та ідеологія не була; якщо галичанин вхопився за неї, то міцно тримається її. Прикладом цього може бути уперта кле-

сикально-унятська політика галицьких народовців, про яку Драгоманів говорить, що «вона не тільки є незгідною з всеукраїнською ідеєю, а навіть безплідною в самій Галичині». Поза ідеологією галицьких народовців є декілька інших ідеологій, яких галичани міцно тримаються. Але великим позитивом у більшості галичан є те, що вони всі свої ідеології спрямовують на здобуття української незалежної держави, а не блудять поміж ворожими нам націями. Безумовно, приводом до цього є висока національна свідомість галичан. Акти державности й соборности 1918-19 років є добрим підтвердженням цього. Тому мені здається, що галицька гілка нашого народу є більш дозрілою й підготовленою до національно-незалежного життя, ніж наші українці з-під російської займанщини, — стверджує промовив отаман, по черзі подивившись на своїх співбесідників.

Підійшовши до своєї посудної шафки, він дістав із неї тарілку з підсмаженим соняшниковим насінням, поставив її на стіл і промовив: «Прошу, друзі, розважатися цим селянсько-домашнім крамом».

Підбадьорений компліментами отамана на адресу галичан, Шандра жваво заворушився на дерев'яному дивані, на якому сидів, і промовив:

- Серед галичан так само різні люди є, як і серед наддніпрянців, але мушу сказати, що Галичина, все ж таки, є ядром українського націоналізму, основою української державности.

— Мені не доводилося мати стосунки з галичанами, але від інших людей я чув різні відгуки про них. Ну от, наприклад, те, що вони під час визвольних змагань пішли в полон до Денікіна, я не можу назвати цей крок високою ідейністю, навпаки, мені здається, що це вже є навіть деякою зрадою своєму східньому братові, — промовив Георгій, розлушуючи нігтями насініну.

Перепрошаю шановних панів, я вважаю, що не можна так легко розкидатися образливими фразами; не можна за безвихідний стан у військових обставинах обвинувачувати галичан у зраді своєму народові. Прошу я вас, паньство, довести мені, що ані один наддніпрянець у безрадних обставинах не попав до полону денікінців. Якщо ви мені це доведете, тоді я можу визнати вам рацію щодо ваших закидів галичанам. Не знайдете галичанина, панове, окрім комуністів, щоб блаженної пам'яті отамана Петлюру не рахував національним вождем, алеж ми всі добре знаємо, що отаман Петлюра своєю угодою

з поляками віддав нас, галичан, на їхню поталу. Ви мені, паньство, очевидно, на це скажете, що до цього його змусили міжнародні обставини. Вірю вам і розумію, що у тих обставинах для отамана Петлюри іншого виходу не було, але ж зрозумійте й становище галичан, попавших під окупацію ляхів. Тому багато галичан вважають, що постава Петлюри щодо Галичини є його великою помилкою, яка дорого обійшлася цілій Україні. Отже, шановне паньство, не говоримо про це багато. Помилку не робить той, хто взагалі нічого не робить, темпераментно говорив Шандра, час від часу жестикулюючи руками.

Спокійно сидячи на стільці, отаман уважно слухав його розмову й по черзі поглядав на обох дискусантів. Георгій, навпаки, вже декілька разів намагався вставити якесь своє зауваження в розмову Шандри, але, сказавши перше слово, зупинявся і терпеливо очікував кінця його розмови. Коли це сталося, то отаман, опередивши Георгія, промовив:

— Дорогий побратиме Климе, робите одну помилку, коли вважаєте заходи Петлюри щодо Галичини помилковими. Так, дорогий друже, треба було зробити для майбутнього добра України. Симон Васильович вважав Надніпрянську Україну основою української державности; рятуючи основу, він не міг тимчасово не пожертвувати частиною українських земель, з розрахунком, що коли б постала українська держава над Чорним морем з 32,000.000 населення, то удержавлення інших українських провінцій було б тільки справою часу. Не зважаючи на те, що я ціную галичан за високу національну свідомість, за державний патріотизм і організованість, одночасно я не терплю їхньої чванькуватости, уніятського клерикалізму, подекуди, провінціального дяківства й самозакоханости, промовив отаман, підсовуючи тарілку з насінням ближче до свого давнього приятеля. При цьому додав: — Прошу, Климе, не соромтеся, потішайтесь цим продуктом розваги. А ви, Георгію, чому? Так само прошу не відставати!

— Дуже дякую, отамане, в цю хвилину я маю більше потягнення до тютюну, ніж до насіння, промовив Георгій, закурюючи люльку. Підсунувши порттабашницю до Шандри, він тихо сказав: «Прошу, пригощайтесь».

Подякувавши Георгієві за щедрість, Шандра також скрутив собі цигарку, а отаман, запаливши сірник, підніс йому вогонь.

Ваші твердження, отамане, щодо галичан, я думаю, мають рацію, бож, мабуть, недаром колись Драгоманів у

листах до нашого каменяра висловлював галичанам свої побажання: «Поставте себе відразу панукраїнцями, але без формалізму націонал-політичного. Скажіть, що вам ходить за вольність і розвиток всього українського народу, а не об тім, у яких він державах останеться», говорив Георгій, цитуючи цей уривок із пам'яті.

— Ви, добродію, масте файну пам'ять. Де це ви читали? — здивовано запитав Шандра, засмигнувшись димом.

— Колись я читав листи Драгоманова, і мені цей уривок добре запам'ятався. Тепер щодо ядра Галичини... Я хотів би сказати, що ваш вислів у цьому відношенні не зовсім правильний, бож Шевченко наддніпрянець, Мазепа також, Петлюра й Грушевський так само, ну та й де ядро?.. — розважно говорив Георгій, нашвидку аналізуючи в думках окремі періоди історії України.

— Я бачу, паньство, що ви скоро Галичину не рахуватимете Україною, а її жителів українцями...

Боже борони, Климе, як то так можна думати? Це ж дискусії... Кожному вільно говорити, як хто собі бажає. Вже тільки через те, що галичани дали для України геніального Івана Франка, хороброго гетьмана цілої України Сагайдачного, Шашкевича й других, вони є українцями Великої Соборної України. А взагалі, які можуть бути рахунки в цьому аспекті для державно-думаючих людей? Всі ці діячі, яких ми тут згадали, не належать тільки Наддніпрянщині чи Галичині, а цілій Україні і тому «Наддніпрянщина» й «Галичина» — це тільки теоретичне означення, вживане для біографічно-етнічної орієнтації. Все буде гаразд, пане Климе. Ось як попрацюємо тут утрюх, то дійдемо до повної згоди й збудуємо справжню соборну Україну, жартуючи промовив отаман, поклавши праву руку на плече Шандри, а потім, злегка похляпавши його по плечах, продовжив:

Пан Шандра, Георгію, колись добрим вояком був... По скінченню визвольної боротьби повернувся до Галичини; належав до організації націоналістів, за що його поляки дуже переслідували і тому він, перебігши кордон, утік до нас, щоб із нами разом розділити нашу спільну долю.

Підійшовши до вікна, отаман пильно подивився через нього навколо і, вернувшись до столу, сказав:

Я не думаю, щоб ми наражали пана Клима на небезпеку, втягаючи його в нашу підпільну боротьбу. Хоч він і військовий, але буде з вами працювати просто, як фахівець. Тільки інколи, приблизно як і ви, допомагатиме нам своїми цінними порадами.

— Та це й неможливо для людей, які є на відповідальній праці. Насамперед, ми мусимо подумати, як улаштувати пана Шандру з квартирою й харчами. У вас, я думаю, родини немає? з помітним виявом піклування запитав Георгій, переводячи на нього свій погляд.

Ніколи, пане добродію, і не було. Де б у мене час для того знайшовся? тихо промовив Шандра, почухавши указовим пальцем крайок правого вуха.

— Кімната й кухня ось тут поруч є; ця квартира спеціально призначена для помічника лісничого; але саме тільки помешкання вас, безумовно, не задовольнить. Вам потрібно постіль, примус, посуд та інші речі.

Найліпший спосіб розв'язки цієї життєвої проблеми може бути такий: пан Клим буде мешкати в тій квартирі, а зі мною харчуватися. Так що ви, Георгію, постарайтеся забезпечити його покищо постіллю, а з харчами ми з ним якось самі раду дамо, — говорив отаман, поглядаючи розважними очима на вираз обличчя його співтоваришів.

-- Вибачте, я вже переходжу на офіційну мову, товаришу Шандра; як вас по-батькові? — запитав Георгій.

— Оцього вашого по-батькові я ніколи не вживаю, говоріть просто пане Климе або товаришу Шандра.

-- Дорогий добродію, я не знаю, як у вас там у Польщі є, а тут, знаєте, без згадування батькового імені ніяк не обійтись. Але я не розумію, чому ви так боїтеся згадувати ім'я вашого батька? Це ж чисто наш український звичай, який існує ще з княжих часів.

— Не можу сказати чому, але виробилася така звичка ще з давніх часів. Я думаю, що це сталося під впливом Заходу. Але, якщо ви вважаєте, що без цього тут не можна обійтись, то в такому разі кличте мене Климе Костьовичу.

Вдома ми собі можемо комунікуватися між собою й по-вашому, але на людях треба згадувати ім'я й батька. То ви, отамане, сказали, що зможете разом харчуватись? Це добре, але чи не буде між вами великих розходжень щодо вживання харчів?

— Я думаю, що трохи буде, — відповів Клим Костьович і додав: — Я, наприклад, дуже люблю пироги з мішаниною картоплі з сиром, або варену картоплю з сирою цибулею й квасним молоком... А пан отаман, напевно, цього не вживають? Але то дрібниці, які ми легко між собою полагодимо.

-- Не розумію, що то таке є?! Один народ, а різний побут,

з інтересом промовив Георгій.

Цілком зрозуміло... Це пояснюється різними впливами й різними домішками інших народів у нашому народі. Ані в одній українській провінції немає так багато чужинецьких домішок, як у Галичині. Це пояснюється тим, що колись король Данило широко відкрив двері чужинцям для їхнього поселення в Галичині. Тому галичани мають великі домішки, особливо німецької, польської й грецької крові. Очевидно, це частково й витворило деяку різницю в нашому побуті. Але це для збудування єдиної української держави не має ніякого значення. Такі випадки зустрічаються в багатьох народів, розважно промовив отаман, встаючи з-за столу.

Подивившись на годинник, Георгій промовив: «Сема година. Почуйте себе, Климе Костьовичу, як вдома і, з допомогою пана отамана, якомога зручніше розташуйтеся, а я піду й подбаю за постіль для вас».

Набравши в жменю насіння, Георгій побажав своїм співробітникам всього найкращого й вийшов із приміщення.

Залагодивши справу з постіллю для Клима Костьовича, Георгій вийшов із дому. Темрява, що формувалася подихами наближаючої ночі, густим мереживом лягала на ліс, вкривала дороги й доріжки, павутиною оповивала будівлі. Тільки зі західної сторони, де не було дерев, було видніше, бо кусок чистого неба з рештками золотої сонячної зорі ще залишалися на обрії.

Більші простори неба, що їх охоплювало око Георгія, вже перед його відходом усіялися кошлатими хмарами, які розташувалися на небі, немов ті підгрибані валки сіна на великих лукових просторах. Ідучи широкою дорогою, що вела з лісництва понад галявиною до Дінця, Георгій навіть подумав про насуваючу загрозу дощу. Але молоде серце, яке вело його на побачення з Марусею, не визнавало жодних перепон. Воно прискореними тонами билосся, з більшою силою розгонило кров, надаючи Георгієві більш енергійного руху. Молодість не знає перешкод, не розуміє погроз грому, бурі й блискавиці. «Може й ліпше, якщо полле дощ і ми з Марусею підемо до лісу, станемо під деревом, де вирине нагода заховати її під свій плащ, до неї пригорнутися», подумав Георгій. У дану хвилину ця думка Георгієві видалася найвеличнішою, а всі інші думки, в порівнянні з мрією про теплу зустріч із Марусею, видавалися йому мізерними.

Поринувши в мрії, він не помітив, коли пройшов усю

дорогу й опинився над крутими берегами Дінця. Звернувши направо, він пішов вузькою стежкою понад Дінцем, яка за декілька хвилин привела його до великого залізничного містка, що перетинав Дінець і кременезним своїм залізним хребтом з'єднував його високі й похмурі береги.

Оглянувшись навколо, він переконався, що поблизу нікого не було. Тут, на відкритій місцевості, Георгій відчув подуви вітру, хлюпання дінцевих хвиль, що з шумом розбивалися об палі містка, і шерех наближаючої ночі.

Зійшовши на правий хідник містка, він ліктями оперся на поручні його й декілька хвилин пильно дивився на погойдуючу вітром чорну поверхню води. «А, можливо, вона очікуватиме мене на другому боці?» — подумав Георгій і, не втрачаючи часу, пішов швидкою ходою через місток на другий бік Дінця; її там не було. Подивившись на годинник, якого він добув із маленької кишеньки штанів, він побачив, що вже було п'ять хвилин по дев'ятій. Заховавши годинник, Георгій подумав чи не обманула його Маруся відносно сьогоднішньої зустрічі, й відразу ж себе думкою заспокоїв: «Дівчина селянського роду обману вчинити собі не дозволить», бо, мовляв, селяни це є чесні й виховані люди, не те, що якесь міщанське барахло, — розмірковував собі Георгій.

Кинувши швидкий погляд вздовж залізничної колії, саме туди, де рейки робили закрут і найбільше виблискували під дією електричного ліхтаря, що недалеко колії стояв, він побачив жіночу постать: «Це, напевно, вона», — зміркував собі Георгій і швидкими кроками пішов їй назустріч.

Дійсно, це була Маруся. Але йому здалося, що це була не та Маруся, яку він бачив у лісництві на праці; хоч і її обличчя, але в іншому одязі, причепурена, з декількома разками намиста на шиї. Георгієві здалося, що це була не звичайна робітниця, а королева, за яку не шкода було б і своє життя віддати.

— Добрий вечір, Марусю! — з лагідною усмішкою на вустах, ніжно промовив Георгій і навіть приготувався почути відповідь: «Я не Маруся», але всупереч його думці, він від неї почув:

— Доброго здоров'я, Георгію Павловичу, чи ви довго на мене чекали?

— А чому ви, Марусю, про це так турбуєтеся? Ви прийшли майже вчасно, але коли б і запізнилися, то обов'язок кожного хлопця зачекати на своє дівча.

Злегка всміхнувшись, Маруся чемно промовила: «Та хіба дівчата кралі які чи що! Чому це на них хлопці мусять чекати? Пообіцяла, то мусить учасно прийти. Я вибачаюся, що трохи запізнилася, бож ми сьогодні трохи пізніше працю кінчили.

- Ми, мабуть, перейдемо місток та в ліску погуляємо; там затишніше й для душі поетичніше, га?

Можемо ходити по дорозі, понад лісом. Далеко заходити в ліс я не хотіла б, бо там бруд і всіляка нечисть, а на мені, як бачите, святочний одяг. Боюся, щоб його не забруднити чи об гілля не подерти, — дбайливим тоном висловилося Маруся. Георгієві здавалося, що кожне слово цього вислову було наповнене виrozumілістю. Зайшовши на правий бік, він злегка дрижачим голсом промовив:

Дозвольте мені, Марусю, взяти вас під руку.

- А може ліпше не потрібно, Георгію Павловичу, бо люди мають великі очі, а ще більші язики. Хтось побачить, що я з вами під руку йду, ну й почнуть відразу плескати про мене різні небилиці... А я не хотіла б бути жертвою різних спліток.

-- Дівчата того не люблять, правда?   жартома запитав Георгій.

А хто ж таки, Георгію Павловичу, любить чути про себе погані речі? А якщо вони незаслужено фабрикуються, то й поготів, — промовила Маруся, з замилюванням подивившись на Георгія.

Одночасно Георгій пильно глянув на неї і їхні погляди зустрілися. «Ох, яка вона чарівна... Яка скромність, ввічливість, розважність у цієї дівчини... Ні, тільки з селянкою одружуся», — розмірковував собі Георгій і одночасно говорив із Марусею.

Дійшовши до середини мосту, Георгій зупинився й промовив:

— Чекайте, Марусю, подивимося, що тут Дінець біля мосту витворяє...

Опершись ліктями на поручні містка і подивившись вертикально вниз, Георгій побачив велику кількість піни, яка утворювалася від швидкої течії води, що з силою ударялася об залізобетонні стояни, на яких був збудований залізничний міст; клокотливе бурління піни й сильні удари хвиль об стояни, як також подуви вітру на поверхні містка, утворювали великий шум, що заважав говорити. Пильно вглядаючись униз, він промовив:

- Не бійтеся, Марусю, підійдіть ближче, подивіться, яка тут своєрідна краса річки,   ніжно взявши її за руку вище кисті, сів і

не сходячи з свого місця, він обережно підвів її до поручнів.

Підійшовши й дотикнувшись долонями до них, Маруся з цікавістю вдивлялася в розбурхану поверхню води й уважно прислухалася до її сильного бурління.

Отаке й людське життя, Марусю, бурхливе, як ця вода в річці, — монотонно промовив Георгій, замріяно вдивляючись у далечінь річки.

Зворушена словами Георгія, Маруся з більшою увагою подивилася на річку й промовила:

— Я знаю Дінець на довжині яких 25 кілометрів, але такої бурхливої води, як тут не знайти ніде; на цьому місці дуже небезпечно купатися; люди кажуть, що тут вертячки є.

— О! Вири? Так, це правда. Вісім років тому, коли я був у цьому лісництві на учбовій практиці, недалеко звідси один із моїх товаришів утопився, — промовив Георгій, поклавши свою праву руку Марусі на плече.

Прийнявши це за товариське ставлення до неї, вона нічого не сказала. Зробивши вигляд, що цього не помічає, вона продовжувала вглядатися в поверхню річки з такою увагою, ніби намагалася впіймати очима ізмарагд⁸, що гнався хвилями ріки.

Зрушивши очі з попереднього напрямку свого погляду, вона несміло запитала:

— Цікаво, від чого вони бувають ті вири?

— Від колового обертання води, що утворюється в наслідок зустрічі протилежних течій. Попадання людини в такий вир є дуже небезпечним, бо вода хапає її і з незвичайною швидкістю крутить аж до втрати свідомости, а втративши свідомість, людина тоне. Так і той нещасний студент утонув. Ось тут, недалеко, метрів за сто звідси, він загубив своє життя, а його труп знайшли в очереті за чотири кілометри звідси

— Я чула про це, люди оповідали, що коли його витягли, то він весь був синій, синій! Я пригадую, коли моталися по Дінцю човни з людьми та все тикали люди крючками у воду.

— В цьому місці, Марусю, самий вигляд Дінця є страшний. Придивіться вдень на ці круті береги; вода тут якась особливо чорна, очерет дуже патлатий... Усе це, безумовно, навіває страшну картину. Краще ходіть звідси, Марусю!

Георгій відступив від поручнів, звів погляд очей на небо й побачив, що одна із хмар почала зменшуватись у розмірі й посту-

8) Ізмагд, або смарагд — дорогоцінний камінь зеленого кольору.

пово зовсім зникла; вона розчинилася в небесному просторі, немов пучка соли в склянці води. Перед їхніми очима виринув місяць, який кинув срібляне пасмо свого світла, яке під дією вітра яскраво мерехтіло над поверхнею води.

Нашим очам, Марусю, представилися цікаві об'єкти природи: річка, ліс, а тепер і місяць, подумавши над вишуканою темою, поспішно промовив Георгій і взяв Марусю за руку.

Його думку про місяць виштовхнули з мозку неоясними почуття, що розлилися теплим етером по всьому тілі. Раптом ці ж почуття викликали в нього деякі мисленні міркування про жінок. У зв'язку з цим, Георгій собі думкою промовив: «Яка все ж таки дипломатична натура жінок; попросивши дозволу взяти її під руку, почув заперечення, а тепер без дозволу взяв за саму руку сприйняла це без заперечень. Це говорить про те, що жінки, незалежно від освіти, інколи в цілях романтичного успіху, діють протилежно до своїх бажань, і так само в тих же цілях часто говорять усупереч своїм думкам. Це, свого роду, майстерне випробовування мужчины; жіночо-дипломатична перевірка характеру, емоцій і романтичної діяльності його. Це ніщо інше, як специфічно-романтична тактика, окреслена рамками жіночої мудрости». Він відчув у своєму мозку рух дальніших думок, але раптом його увага від них відірвалася привабливим голосом Марусі:

— Дійсно, дивна природа й цікаве життя тих, що її споглядають. Ми йдемо по землі і десь із-за хмари на небі раптом впливає це чудо - місяць... Що воно таке, хто його створив і для чого? Люди тим не цікавляться, а всі ходять по землі і ним любуються, як оце й ми з вами, Георгію Павловичу, — заворушивши пальцями в руці Георгія, наївним тоном промовила Маруся.

— От бачите, Марусю, ви журилися, що ми не знайдемо спільної теми для розмови, мовляв, ви малоосвічена, а я дуже вчений... А тепер ви самі бачите, як у нас плинно розмова йде. Мені з вами цікавіше розмовляти, ніж із освіченою, бо освічена або сама все знає, що й я знаю і тоді мені немає потреби їй щось пояснювати, або удає, що все знає і тому не потребуватиме моїх пояснень. Одне слово, дуже не розговоришся, і тому в зв'язках із такою особою нудьга можлива, а марудність неминуча. Інша річ зв'язки з малоосвіченою дівчиною, яка не корче з себе всезнаючої богемки, а широко говорить, що вона знає, а чого не знає, але хоче знати; в такому випадку й дів

чині с певна користь і парубкові веселіше, бо має приємну зайнятість. Ви, Марусю, зачепили тему цікаву й практичну. Бож ми гуляємо, а місяць нам світить, допомагає людям у праці й розвагах.

Глянувши на місяць, Георгій перевів очі на Марусю, обличчя якої йому нагадало рожеву троянду, залиту золотим сяйвом ранкового сонця. «Яка незвичайна свіжість палас в обличчі цієї дівчини; це просто зріле, краснобоке яблучко, просякнуте природною свіжістю, — подумав Георгій і помимо своєї волі перейнявся почуттям близьких стосунків із нею; не в угоду свого власного фізіологічного інстинкту чи свого егоїстичного почуття, а в ім'я обопільного добра на користь справжньої людської, родинної любови.

Про місяць, Марусю, наука багато дечого знає. Деякі думають, що там є таке саме життя, як і тут, на землі: так само люди працюють, сплять, гуляють, любляться, живуть і помирають, але це не доведене передбачення. Дехто думає, що оті он, темні плямки на місяці... Он, он, Марусю, придивіться, сказав Георгій, показуючи указовим пальцем на місяць, трохи навіть присідаючи.

О, так, бачу! стверджуюче промовила Маруся.

Так оті-о темні плями то є рівнини, а світлі — то гори. Але наука формально доводить, що місяць є безлюдний супутник землі, що обертається навколо неї і замикає своє коло руху за 29 діб. У стародавні часи по місяцеві вкладали календарі. А турки й араби, наприклад, ще й по сьогодні рахують місячний рік за 354 дні, — промовив Георгій, глибоко вдумуючись у свої слова. Він узяв Марусю під руку, коли вони зійшли з містка і повернули дорогою понад сосновим лісом.

Георгію Павловичу, де ж там мені з вами на такі теми розмовляти, ви такий учений чоловік, так багато знаєте... Якщо ви мені будете все розповідати, а я мовчатиму, вам стане марудно бувати зі мною і ви не захочете зі мною далі знатись, — соромливим голосом промовила Маруся, вдихнувши на повні груди свіжість лісного повітря.

-- Перш за все, Марусю, не називайте мене Георгій Павлович, просто кажіть Георгій. Приємно проводити час із тою дівчиною, яка вбачає в мені собі рівність. Марусю, я вже вам сказав, що ви для мене є цікава дівчина. Я думаю, що немає потреби по декілька разів повторювати те саме.

— Ви мені й загадували сьогодні до вас вийти, щоб це

сказати? Яка ж між нами може бути рівність, коли ви високоосвічений інтелігент, а я ваш чорнороб. А, крім того, ви ще й старші за мене, тому я вас не можу називати просто Георгієм, промовила Маруся, відчувши в повітрі запах нічної фіялки.

— Марусю, я про це багато не люблю говорити. Освіта для приватно-дружніх стосунків відіграє тільки маленьку роллю. А те, що я старший нехай вас не лякає. На скільки ж я там старший, на п'ять років? Яке ж це має значення для нашої дружби? Я знаю деяких пристаркуватих професорів інституту, не таких зелених інтелігентів як я, що поодружувалися з своїми молоденькими, малописьменними прислугами і тепер безтурботно й лагідно живуть, — промовив Георгій, злегка притискуючи Марусину руку до себе.

Георгію Павловичу, я не цілком розумію, про яку ви дружбу говорите? — хвилюючим голосом запитала Маруся.

Цілком зрозуміло, Марусю, що я не говорю з вами про дружбу такого порядку, як у мене дружба з моїм рахівником, чи з вашим бригадиром. Очевидно, говорячи з вами, я маю на увазі чемні, порядні, обох задовольняючі, відносини між чоловіком і жінкою. Вважаю, що ви є цілком доросла й вирозуміла людина для того, щоб з вами говорити відверто про ці речі. Думаю, що ви вже маєте 20 років віку? Я вирішив зустрітись з вами, Марусю, після того, як ви сказали, що ви не маєте ніякого хлопця, з яким могли б приятелювати, — приховуючи в собі стривоженість, злегка дрижачим голосом говорив Георгій, намагаючись із Марусею йти в ногу.

— Так, Георгію Павловичу, мені вже 21 рік і я це в своєму житті вні з одним хлопцем ніякої дружби не мала. Коли ви мені сказали, що ви хочете зі мною поговорити, то я не подумала, що ви будете говорити саме про це. Я не підготовлена до відповіді. Ви ж, мабуть, хочете зі мною зустрітись тільки для розваги, аби провести час, а це мене дуже зв'язить. Зустрічаючись із вами, я не матиму часу для знайомства з другими хлопцями і через це можу втратити якогось гарного хлопця, за якого може й пішла б заміж, — говорила Маруся, думаючи в ту хвилину про більш серйозні моменти свого майбутнього життя.

Ви що, Марусю, мої розмови про нашу дружбу вважаєте легковажними чи що? Мені вже, слава Богу, 31 рік життя і якщо я з вами говорю про дружбу, то я маю на увазі тільки нашу серйозну зустріч — провадження часу, яке приведе нас у недалекому майбутньому до спільного подружнього життя,

промовив Георгій, узявши в свої теплі долоні кисть Марусиноі лівої руки.

— Я бачу, Марусю, що ви до справ кохання й одруження ставитеся приблизно так, як керівник держави до підбору людини на посаду міністра чи директор школи до підшукування вчителя з математики. Зрозумійте, моя голубко, одне, що бувають відносини між людьми, де не береться під увагу їхня освіта, соціальний стан і навіть частково забувається краса й дрібні недоліки в характері людини. Такими відносинами й є кохання й одруження, — промовив Георгій, обнявши Марусю за талію.

Склавши докупи руки, Маруся пильно подивилася вздовж дороги і з такою наполегливістю щось думала, ніби з кінцем тієї думки для неї мусіло початись зовсім нове й досі невідоме їй життя.

Йдучи декілька хвилин мовчазно, Георгій по черзі поглядав на носки своїх чобіт і Марусиних черевиків. Обоє вони прислухалися до журливого шуму соснового лісу і це їм навівало більше мрійливості, під впливом якої вони глибоко занурювалися в ретельне обдумування теми, яку вони саме тепер обмірковували.

Вони підійшли до маленької затоки Дінця, що майже вся заросла очеретом і наближалася до самої стежки. Подивившись згори у воду, Маруся, видушуючи з себе слова, промовила:

— Георгію Павловичу, якщо ви говорите про одруження, то ви мусите, все ж таки, не забувати рівності тих, що одружуються. Бож одружитися, я думаю, що це не те, що ось тут піти прогулятися до Дінця понад лісом. Треба хоть приблизно бути рівними роками, освітою й любити одне одного. Між нами різниці 10 років, ви маєте високу освіту, а я тільки семирічку, а полюбити одне другого ми ще не встигли.

Знову, Марусю, ви, як кажуть, за рибу гроші! Що собою уявляють 10 років у подружньому житті? Почитайте деяких письменників, які описують старі часи, коли шістнадцятилітні виходили заміж за п'ятдесятилітніх відставних генералів, і вони не відчували між собою нерівності.

— Ха! Ха! Ха! Та це, Георгію Павловичу, просто, божевілля та й годі! Я не вірю, що вони не відчували різниці, я певна, що вони її відчували, та нікому про те не казали. Не говорячи про те, у людей поступово вкладалося враження, що все гаразд у такому подружжі: рівність, задоволення й родинний затишок панують; а на ділі то, мабуть, було не так, — із деяко-

душевною стурбованістю промовила Маруся.

– Так, Марусю, це правда, що то божевілля, алеж коли люди з такою величезною різницею у віці залагоджували своє співжиття, то чому ж ми з десятком років різниці не зможемо любитися належно? Це питання мусимо виключити з нашої розмови. А про освіту, якою ви мені весь час докоряєте, я не хочу також багато говорити, бо я пошукую доброї дружини, а не робітника освіти. Писати й читати умієте? Умієте. Прати, шити й варити також можете; посідаєте усі природні жіночі властивості людського життя, отже й діток зможете родити. Від жінки більшого й вимагати не можна. Якщо б мені захотілося займатися філософією, історією чи літературою, то на те є книжки, з допомогою яких можна просвіщати себе й дружину. З усіх ваших аргументів, Марусю, єдиний має велике значення – це любов, базована на взаємній повазі й взаємопорозумінні чоловіка й жінки. Але навіщо напрошуватися на компліменти? От, таки жінки люблять, щоб їх убаякували компліментами: а навіщо це? Гаразд, я лише один раз вам признаюся, Марусю, що коли я вас побачив уперше, ви мені дуже сподобалися. Зважаючи на це, на вашу лагідну вдачу, на вашу працюовитість, на розважність ваших життєвих поглядів, на ті добрі відгуки, що я чув від людей про ваших батьків, я зробив висновок, що ви для мене були б любовою дружиною. Виходячи з цих міркувань, я шукав із вами зустрічі. Я розумію, що для вас тяжко вже з цього вечора зробитися моєю дружиною. Тому я пропоную якомога частіше нам зустрічатися, проводити разом час, все більше пізнавати одне одного і в такий спосіб поступово підготовлювати себе до подружнього життя. Можливо, що я колинебудь зайду до вашої родини, порозмовляю з батьками, нехай вони також до мене ліпше придивляться й пізнають мене, а ви за той час досконало перевірите себе й мене і, якщо буде все гаразд, ми остаточно оформимо своє одруження. Але я хотів би, щоб ми вже сьогодні хоч проективно з вами заручилися; тобто, я просив би вас вважати мене своїм женихом. Якщо ви не почуваете себе підготовленою до цього, чи вже тепер остаточно переконані, що це для нас неможливе, тоді відразу відкиньте мої претензії до вас; скажіть щиро, як є, не соромтеся, я на вас не ображуся і ніяких прикостей вам роботи не буду, – говорив Георгій, пильно поглядаючи на погойдуючі вітром верхівіття старезних сосен.

Повільно йдучи по дорозі, Маруся відчувала на своїй спині теплі дотики Георгієвої руки. Вона уважно прислухалася до його

розмови й задумувалася над кожним його реченням. Їй імпонували його вислови й погляди на життя. Вона серйозно подумала: «Не зле було б відразу вийти за нього заміж. І тато був би задоволений і мама навіть похвалила б, але нечемно виглядатиме, коли я відразу візьму та й бухну: виходжу за вас заміж. Чи не нашкоджу я собі цим? Чи такою поспішністю не викличу я відразу у нього до себе? Ні, не належить порядній дівчині відразу піддаватися; хоч трохи треба мати витримки й терпіння». — Так розмірковувала про себе Маруся, повільно спускаючись по похилій дорозі, що наближувалася до Дінця. Раптом тоном виrozumілої жінки вона промовила:

— Я вважаю, Георгію Павловичу, що в одруженні найбільшу роль відіграє любов. Ви мені подобається своїми розмовами, і зовнішність у вас приваблива, але я відчуваю, що мені чогось трохи не вистачає, щоб я могла уявити вас своїм чоловіком. Характеру вашого я як слід не знаю, та й з батьками треба порадитися. Без цього ми заручатись, як ви пропонуєте, відразу ніяк не можемо. Мусимо ґрунтовніше пізнати одне одного, а тоді вже щось остаточно вирішувати. Тому, давайте час від часу зустрічатися, так як оце сьогодні, а дальніше покаже, але щоб ви мене не гудили, якщо б ми не одружилися, бо я остаточної обіцянки вам покищо не даю, — обережно промовила Маруся.

— Ні, ні, не турбуйтеся про те, нарікати на вас я не буду; так само і я міркую, як ви оце кажете. Я розумію, що любов є дуже сильне природне явище... Певно, якщо у вас закрадається якийсь сумнів, то краще його перевірити, а для того потрібний час. Я це розумію. Наприклад, цариця Єгипту Клеопатра, яка була неперевершеною красунею, з великої любови стала дружиною свого брата Птолемея. Також Наполеон I Бонапарт був закоханий у свою рідну сестру й хотів з нею одружитися. Бачите, яке це сильне природне явище любов, що може спричинювати такі дивовижні збочення в людей. Добре, Марусю, то зробимо так, як ви говорите, але все ж таки не забувайте, що я сподіваюся добрих наслідків від наших зустрічей, — промовив Георгій, цілуючи Марусину руку.

Добре, Георгію Павловичу, побачимо, - хвилюючим голосом промовила Маруся, уповільнюючи ходу.

Звернувши з дороги ліворуч, вони зійшли на вузьеньку стежку, яка вивела їх до самого берега Дінця.

Зупинившись біля берега, Георгій уважно оглянувся навколо

і побачив на березі, недалеко від них, невеликий човен, який одним кінцем похитувався на воді, а другим тримався сухого піщаного берега.

Бачите, Марусю?! показавши указовим пальцем на човен, вигукнув Георгій, і потім стиха промовив: Мабуть, власник цього човна й стежку цю сюди протоптав. Ой Навіть і весла є. То що ж, покатаємося, Марусю? Залазьте в човник, — промовив Георгій, витягаючи з човна весла.

— Я думаю, що чужого не слід чіпати, бо нам ноги за це поперебивають.

— Таж він не примкнений, а я його потім сюди й поставлю. Сідайте, не турбуйтеся.

Маруся несміливо зайшла в човен і обережно сіла на другу перетинку від кінця, що був у воді.

Відіпхнувши його обома руками від берега, Георгій зайшов у човен, при допомозі одного весла відштовхнувся ще далі від берега і, сівши на середню перекладинку човна, при допомозі двох весел спрямував його на середину річки.

— Ой! Не так швидко, Георгію Павловичу, хоч ви й добре човном керуєте, але вважайте, щоб ми не потопилися тут, — застерезливо промовила Маруся, витираючи хусточкою водяні краплини на лівій щоці, які впали їй на обличчя від помахів Георгієвого весла.

Помітивши це, Георгій ніжно промовив:

— Вибачте, Марусю, що я з необережності на вас бризнув, постараюся бути обережнішим.

— То нічого, вважайте тільки, щоб ми не заїхали у ті самі вири...

Не турбуйтеся, Марусю, тут, брат, капітан корабля надійний! — жартома вигукнув Георгій і запитав. — Хочете їхати за течією чи проти течії?

— Як скоріше й ближче додому, бож мені здається, що вже пізно, а завтра рано вставати до праці! стурбовано промовила Маоуся.

— На березі я дивився була рівно дванадцята година, зараз початок першої, але якщо б ви не виспалися, завтра прийдете на дві години пізніше, а бригадиріві скажете, що я вам дозволив прийти до праці пізніше.

Марусі заімпонувало таке піклування Георгія за неї, але вона, вислухавши це, промовила: «Ні, на працю запізнюватись не годиться. Не турбуйтеся про те, я прийду вчасно».

В цю хвилину Георгій повернув човен направо і вони

поїхали серединою річки за течією. Човен плів швидко, злегка погойдуючись хвилями річки. Раптом Георгій уповільнив своє керування і човен ще більше почав колихатись.

— Глядіть, щоб не перекинулися! – поспішно вигукнула Маруся і поглядом дослідника зиркнула на помахи весел.

— Якщо отак і наше життя, Марусю, буде погойдуватися, коли ми одружимося, то воно ще не буде зле, всміхаючись промовив Георгій.

Наполегливо задивляючись у Марусині задумливі очі, він голосно заспівав:

«Марусино, серце,
Пожалій мене,
Візьми моє серце,
Дай мені своє!..»

— Тихіше, Георгію Павловичу, дуже сильна луна йде; ще в селі подумають, що якась тривога, та й збіжаться сюди...

— Чудова це пісня, Марусю, але чи вам подобається вона?

— Непогана. Але деякі з українських пісень, наприклад, «Повій вітре на Україну», мені більше подобається. Сильніший мотив і глибший зміст у цій пісні.

— Також гарна пісня:

«Повій вітре на Україну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув карі очі,
Повій вітре опівночі»...

Стиха проспівав Георгій і додав: «Дуже мелодійні у нас пісні, Марусю, аж за серце хапають».

І так вони їхали, проводячи час у співах, розмовах і в жартах. Раптом Маруся, пильно подивившись уперед, поспішно-дрижачим голосом промовила: «Георгію Павловичу, далі я боюся їхати, бо там спереду, як люди говорять, також багато вертячок є. Причальте ось тут до берега, проти тієї верби. Недалеко звідси вже й наша вулиця починається. Я вийду з човна й швиденько піду додому».

Нічого на це не сказавши, Георгій повернув човен переднім кінцем до берега і швидко замахав веслами. Від швидкого руху човен із розгону уперся носком у піщаний берег і несподівано зупинився. Не очікуючи цього, Маруся з силою інерції похитнулася наперед і не помітила, коли опинилася в обіймах Георгія. Скориставшись цією зручною нагодою, Георгій поцілував Марусю в праву щоку і, взявши руками її під обидві пахви, обережно

посадив на те саме місце, де вона сиділа перед цим, при цьому пильно слідкуючи за її реагуванням на свої дії.

Відчувши ніжний дотик його сухих уст, Маруся помітила, як десь там, у її естві, вперше полився струм любовного тяжіння. Намагаючись не дивитися Георгієві в очі, вона тримтячим голосом промовила:

— Не знаю Георгію Павловичу, для чого ви це робите? Але зараз не будемо про це говорити, я мушу поспішати...

Простягнувши Марусі свою руку, Георгій допоміг їй піднятися із місця, а коли вони вийшли з човна, він узяв її під руку й голосно промовив:

— Я мушу вас провести додому. Ну що, Марусю, задоволені ви нашою сьогоднішньою прогулянкою?

Дуже, Георгію Павловичу, якби ви тільки не лізли цілуватися.

То ви вже за це розсердилися? Не треба сердитись, це я роблю для розваги, зовсім тихо пояснив Георгій.

На це Маруся нічого не сказала, бо не мала належної практики в поводженні з хлопцями під час таких прогулянок, але про себе подумала: «Може дійсно тому, хто залицяється до дівчини так належить робити, то й не можна вже так дуже сперечатися, щоб була несподівано не озлобити».

— Коли ж ми знову зустрінемося, Марусю?

— Найліпше в суботу чи в неділю, бадьорим голосом відповіла Маруся.

Після цієї розмови вони йшли ще 10 хвилин, а повернувши наліво, увійшли в завулок, де Маруся промовила:

— Через три двори буде наша хата. Тут я вже піду сама, щоб собак не дратувати.

— Марусю, в суботу в той самий час і на тому ж місці зустрінемося знову. Так?

— Так, Георгію Павловичу, — стримано промовила Маруся.

Узявши її за обидві руки, Георгій оглянувся навколо і злегка смикнувши її за руки наперед, поцілував Марусю в уста. Вирвавши свої руки з його рук, Маруся суворо-застиглим поглядом подивилася йому в очі й багатозначно запитала:

-- А далі що?..

Від несподіваного запитання Георгій трохи розгубився й лагідно промовив:

Марусю, не гнівайтесь. Мої добрі почуття до вас, як до порядної дівчини, примушують мене це робити.

— Ні, не гніваюся, — майже нехотя промовила вона й

швидкими кроками пішла додому.

Пильно подивившись їй услід, Георгій повернувся до річки, сів у човен і поїхав.

Ніхто не знав і не чув, що потім відбувалося в їхніх відносинах, але минуло три місяці від дня їхнього знайомства і вона вже Георгія називала Гориком і зверталася до нього на «ти», а коли минуло ще пару місяців, вони одружилися; одружившись, вони добре між собою жили і обом почували себе дуже щасливими.

Незабаром після Георгієвого весілля, отаман у товаристві Георгія та його помічника, сидячи в своїй квартирі за столом, промовив:

— Так як ви думаєте, Климе Костьовичу, яких заходів мусимо вжити супроти тих злодіїв, про яких я вам учора говорив? — запитав отаман, подивившись на вікно, що якраз покривалося золотавим променем западаючого сонця.

— Мені здається, що тільки належить забити їх, батярів, — скручуючи з махорки цигарку, гнівно відповів Клим Костьович.

Цікаво, про кого це мова йде? — хриплим голосом запитав Георгій.

— Я говорю про піщанських молодців, послідовників Полоза, — заниженим голосом промовив отаман.

— Ага! Знаю... Ви, Климе Костьовичу, вже навчилися й нашу махорку курити? Я думаю, що їх справу треба лишити на пізніше. Я говорю це з міркувань безпеки, щоб передчасно не наробити собі клопоту. А втім, справа ваша, ви старші і в цих речах досвідченіші, — промовив Георгій.

— Не злостіть мене, панове, всі ви, наддніпрянці, хворієте на флегму й на шкідливу для державности толерантність ворога. Я розумію, можна толерувати партійного супротивника, але толерувати ворога — то є злочин. З якої причини ви мали б зберігати життя більшовицьким бандитам на довший час? Допускати, щоб вони більше понижили наших людей чи навіщо?! Ви ніяк не можете засвоїти одної істини, що ворога при кожній влучній нагоді треба бити, бо якщо вчасно ви його не заб'єте, то він вас знищить! — на повний голос промовив Клим Костьович, струсивши попіль із цигарки.

Пильно подивившись на цигарку, він додав: «Я вже, дякувати Богу, втягнувся в махорку. Між вовками жити по-вовчи треба вити, нічого не вдієш».

— Ваша й вимова вже наблизилася до нашої, — всміхнувшись, промовив Георгій.

- Тут не тільки вимова, а й усі нутроці людського тіла можуть змінитися, алеж між ворон уліз, то по-воронячому мушу крякати, - нагороджуючи своїх співбесідників легенькою усмішкою, відповів Клим Костьович.

- Так значить ви, пане Климе, радите їх вже тепер позбутись? Гарзд! Георгію, будь ласка, дайте розпорядження комірники видати тижневий приділ сухих харчів братам Миколі й Стефанові Близнякам. Старшому я дам пістоля, а молодший мусить там на місці підшукати холодну зброю.

Сказавши це, він вийшов на веранду й вигукнув до хлопчика старшого коняра, який у той час бавився на подвір'ї: «Біжи поклич мені Миколу Близняка!»

За декілька хвилин перед отаманом появився вищесереднього зросту, круглолиций юнак. Це й був Микола Близнюк.

- Ну, то знаєш що, Миколо?.. звернувшись до нього, промовив отаман і відразу пояснив: Я тебе й Стефана вже тепер благословляю на подвиги, про які ми вчора говорили. Дійте, хлопці, але вирозуміло й не ловіться, бо якщо впіймається, то все пропало! Сьогодні дістанете харчовий приділ і гайда в дорогу! Даю я вам одного пістоля на двох, а там на місці підшукаєте холодну зброю у вигляді якогось шворня чи ще щось подібне. Ви хлопці вже досвідчені, там, на місці, буде видніше. Ось вам, Миколо, пістоль і кульки, все це разом замотане в рушник, — промовив отаман, дістаючи зі скрині невеликий пакуночок.

А цю записку, Миколо, дасте комірникові, промовив Георгій, передаючи йому клаптик паперу.

Дуже дякую, начальники, постараємося з честю виконати наше завдання, відповідно до ваших роз'яснень, — промовив Микола, виходячи з приміщення.

- Щасти вам Боже, хлопці! - вигукнув отаман услід Миколі.

Поінформувавши про все Стефана, хлопці дістали подорожній харч, належно приготувалися до подорожі й десь за годину часу вирушили в путь.

Невідомо, якими засобами транспорту вони користувалися, але на третій день о десятій годині вечора вони прибули в своє рідне село.

Намагаючись ні з ким не зустрічатися, нікуди не заходити, вони зупинилися в берестниках, недалеко колишньої своєї садиби.

Мусимо зараз, Стефано, розплянувати що і як маємо зробити, — промовив Микола, скидаючи з плечей торбу.

Баритися, Миколо, нсмає коли, час вже пізній. Я думаю, що торбу ми залишимо тут, у кущах, а потім, зробивши все, що треба, приїдемо сюди, заберемо торбу й відразу чкурнемо. Десь на ранок, доки всі прокинуться, ми вже в Сватово мусимо бути, щоб потяг впіймати. Ні в якому разі не будемо діяти разом, щоб не впійматися. Зараз, Миколо, я піду й крадькома подивлюся, що робиться в нашій хаті й може щось там у дворі, якогось шворня знайду, промовив Стефан і обережними кроками пішов, оглядаючись навколо.

Діставши з торби нагана, Микола зарядив його й поставивши на замикач, поклав до кишені. З'ївши шматок хліба з салом, він зав'язав торбу й заховав її під куш.

На той час повернувся Стефан і повідомив:

— У нашій хаті, Миколо, тепер контора колгоспу і, мабуть, помістили там і комсомольське бюро, бо й Ящур сидить у нашій маленькій спальні. А я ось знайшов собі косогін, біля косарки лежав. Це дуже замашний інструмент, один раз як хекнеш по голові, то відразу й Богові душу віддасть.

— Це дуже добре, Стефано, що ти таку ловку річ знайшов, тепер ми забезпечені! — вигукнув Микола, уважно оглядаючи косогін.

- Чи, ша! Тихіше говори, Миколо, бо накличеш на себе біди.

Тепер дерева шумлять, то нічого не чути, а якщо хтось і почує голос, то не второпає, про що йде мова, — відповів Микола й додав: «Ти б трохи під'їв на дорогу, бо може довго доведеться блукати... Я думаю, що десь за півгодини ми мусимо вже йти.

- Мені не дуже їсти хочеться, але треба щось з'їсти.

Він так само відрізав кусок хліба і з салом його з'їв. Зав'язуючи торбу, він запитав:

— Хто ж кого вибере?

— Я думаю, що мені, як тому, що з пістолетом, належить Федаш, бо він мешкає в глухішому місці, а ти, Стефано, займися Ящуром, його квартира близько центру села.

Так, ти вірно кажеш, Миколо! То ми мусимо засісти їх біля їхніх мешкань. Але давай умовимося так, що кожний, вправившись із своєю роботою, відразу приходить сюди й очікує на другого.

Так умовившись, хлопці розійшлися.

Стефан став у темному кутку під повіткою, де мешкав Ящур, і терпеливо вичікував його повернення з праці, а коли на подвір'ї зробилося темніше, він із повітки перейшов під причілок хати, близько вхідних дверей, зайнявши цим зручнішу позицію для виконання свого завдання.

Нарешті, біля дверей хати появився Ящур, який зовсім не розраховував на небезпеку; саме тоді, коли він узявся за ручку дверей, щоб їх відкрити, Стефан, крадучись, зайшов іззаду нього й з усього маху гахнув його косоногом по голові.

Глухо застогнавши, Ящур упав на землю, тріпнувшись тілом, він відійшов у вічність.

Стефан, виконавши своє завдання, поспішними кроками пішов геть із подвір'я. Прийшовши на умовлене з Миколою місце, через декілька хвилин він почув, як десь недалеко від нього пролунав постріл. «Це Миколин постріл; мабуть, і той злодій протяг ноги», кмітливо зміркував Стефан.

Ця думка його підтвердилася, коли незабаром повернувся Микола й поінформував його про своє досягнення.

— Ну, як у тебе, Стефано, чи все гаразд? Я оце тільки поклав свого, ось тут, недалеко звідси. Сьогодні він, як бувало й раніше, повертався з сільради через берестники, то я й засів його тутка; вийшовши на стежку, я вже було зібрався йти до його хати, а тоді подумав: «Дай спочатку засяду тутка», бо пригадав, що тією стежкою він часто й раніше ходив додому. Відійшовши за пару метрів від стежки, я став за деревом, яке було оточене кущами й, не зводячи з стежки очей, очікував його появи. Дивлюся, йде, тримаючи праву руку в кишені штанів; думаю, мабуть, рукою тримається за нагана. Присівши в кущах, я на місці завмер, думаю, треба його наперед пропустити. Тількищо він поминув мене, як я обережно вийшов із кущів і без усякого труду пустив йому кулю в потилицю. І так зовсім несподівано ми раз і назавжди з ним розпрощалися. Сьогоднішня темна й вітряна ніч нам, Стефано, на користь пішла. Але давай скорше звідси рушати.

Уходаков і я свого, бадьоро промовив Стефан, чіпляючи через плече торбу.

Хлопці рушили швидкою ходою в зворотню путь, а через два дні в присутності Георгія й Кліма Костьовича вони стояли перед отаманом і, з задоволеною усмішкою на обличчі, доповідали йому про виконання свого завдання.

— Це дійсно подивугідні подвиги наших людей, про-

мовив Клим Костьович, коли хлопці вийшли з приміщення, і з радістю, легенько сплеснувши в долоні, додав: -- Ми таки заслуговуємо на історичну назву — «Кубушчина Січ»!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ПОВСТАННЯ

Осінь, немов та знесилена вдовиця, розтріпала свої золотисто-русяві коси й оплакувала свою втрачену молодість.

На заході купчилися чорні хмари, піднімалися все вище й вище, все ширше й ширше заволокали собою простори неба. «Буде дощ», — думали селяни. Але всупереч їхній думці, в обідню пору погода роз'яснилася і сонце вже зовсім не боялося повільно насовуючих на нього хмар. Воно швидко котилося їм назустріч, позолочувало їхні края, зафарбовувало деякі з них у ніжно-рожеві й бузкові кольори і, нарешті, опустившись за їх клубкові маси, робило їх прозорими. Хоч сонце й освітлювало небо, але все рівно осінь огортала його своєю прохолодою. В обід цілком виразно всі помітили, що в Пісках наступив тихий, але сонячно-прохолодний день.

Піски вже стали зовсім не ті, що були пару років тому. Священника тепер не було, церкву, знявши хреста, влада перетворила в зсипний пункт збіжжя, багато селян уже було розкуркулених і примусово виселених на Північ чи просто пущених у світ із «вовчим білетом», побільшилися податки на харчові продукти, на худобу, на майно і колективізація була в розквіті своїх сил.

Поруч із цим, змінився персональний склад влади. На голову сільради, замість Федаша, районний партійний комітет призначив «істіно-русского человека» Багтіярова. Це був неодружений, середнього зросту шатен із сірими очима, з овальним обличчям і гострим носом по середині з горбком, років 38. З прибуттям у село, він став фактичним його диктатором, який по-справжньому затискував кліщі свого керування на всіх ділянках сільського життя.

У цей день він прийшов до приміщення сільради раніше ніж завжди. Передивившись списки, так би мовити «умисних» неди-

конавців хлібозаготівлі, він вибрав «найзлочинніших» із них і записав їхні прізвища на окремому клаптикові паперу. Так само поступив він і з тими, які, на його думку, умисно підривають колективізацію села. Зробивши це, він помацав рукоятку нагана, що знаходився в кобурі, підвішаний на портупелі через плече, під піджаком. Вставши із-за столу, він відчинив двері й промовив до посильного:

— Негайно покликати до мене вчительку, Ганну Матвіївну Пекур! Зробивши таке розпорядження, він скрився за двері, сів за стіл і знову зайнявся переглядом списків. Тільки на цей раз він переглядав списки всіх тих членів партії, активу сільради й комсомольців, що склали собою бригади по переведенню хлібозаці й колективізації села.

Десь за півгодини на його виклик з'явилася, з похмурих обличчям, Ганна Матвіївна.

Прошу сідати, товаришко Пекур, промовив російською мовою Багтіяров перед тим, ніж відповісти на її привітання.

Привітавшись, Ганна Матвіївна підсунула до столу стілець і сіла. Багтіяров, перегорнувши пару аркушів списків, скося глянув на Ганну Матвіївну й стиха пробубонів собі під ніс: «Що з вами сьогодні, товаришко Пекур, чому ви така нахмурена, немов осіння ніч?»

Багтіяров від того часу, коли Ганна Матвіївна відхилила його настирливі залицяння до неї, ніколи більше не називав її по імені й по-батькові, а тільки по прізвищу.

Подумавши про те, що «тобі, мовляв, зовсім не належить цікавитися моїм настроєм», Ганна Матвіївна підвела очі на акацію з пожовклим листям, що заглядала через вікно до приміщення і, не зводячи з неї очей, промовила:

— Так, похмура, бо особливо немає чим веселитися.

Саме сьогодні я сподівався почути від вас потішаючі нас обох новини про перебіг колективізації села. А замість цього, так виглядає, що ви прийшли порозважати мене своїм песимізмом, який абсолютно не є властивий ідейному членові комуністичної партії. Чи не впливає ваш песимізм негативно на перебіг колективізації села? Я не розумію, чому так кволо проходить колективізація при такій напруженій і наполегливій праці комуністичної партії? Ми сколективізували тільки 50% села. Це жахливо мізерно виглядає для нас. Мені здається, що ви, товаришко Пекур, як відповідальний член комуністичного осередку за переведення колективізації в цьому селі, недостатньо уділяєте уваги цим важливим справам. Я вам це серйозно говорю не

тільки як голова сільради, а одночасно як секретар комуністичного осередку, тобто, як ваш партійний начальник. Я вас попереджаю, що за песимізм, який ви сієте між населенням, за вашу легковажність у цих важливих справах, вам доведеться нести відповідальність перед партією! — вигукнув Багтіяров, уперто подивившись на Ганну Матвіївну.

У відповідь на його злосливий погляд і його неприємні зауваження, Ганна Матвіївна, в свою чергу, гнівно подивилася на нього й злегка хвилюючим голосом промовила:

Можете тягти мене до відповідальности, навіть можете відразу виключити з партії, це ваша справа. Я вже більше нічого зробити не можу. На громадську працю у мене не вистачає ані часу, ані нервів. Ви бачите самі, що ми для зручності поділили село на сотні, організували на них штаби, при яких працюють бригади, члени яких улаштовують доповіді, ведуть роз'яснюючу працю між селянами, навіть ходять із агітацією по хатах, реклямуючи вступ до колгоспу, але що ж можна зробити з дядьком, коли він ніяким агітаціям не піддається й не хоче вступати до колгоспу.

— Це означає, що класові вороги нам активно протидіють. Я був у російських округах, там колективізація вже давно переведена на всі 100%. Чому ж там ця справа виглядає багато ефективнішою, ніж тут? Я думаю, що в росіян суспільно-політична свідомість багато вища, ніж в українців, — промовив він, злосливо скрививши обличчя.

— Цілком зрозуміло, товаришу Багтіяров...

Що, що зрозуміло? — перебиваючи розмову Ганни Матвіївни, з перенасиченим інтересом послішно запитав він.

— Зрозуміло, чому в Росії колективізація проходить легше й скоріше, ніж у нас на Україні. Головно, це тому, що росіяни в переважній своїй більшості завжди належали до незаможної спільноти, для якої, безумовно, колгосп є ліпше від індивідуального господарства, принаймні...

Не встигла Ганна Матвіївна заокруглити вислів своїх думок, як Багтіяров кинув на неї свій іскристий погляд, схопився з місця, почав нервово походити по кабінету й, голосно говорячи, придирливим тоном промовив:

— Згідно ваших міркувань виходить, що колгосп для українського населення є щось гірше, ніж для росіян. Ваша психологія промовляє за те, що приватний спосіб господарювання є кращий від колективного? І ви з такою психологією перепроwadжуєте в життя колективізацію? Це є ніщо інше як український

буржуазний націоналізм, надхненний вам українськими провідниками в комуністичній партії.

— Перш за все, товаришу Баттіяров, прошу на мене не кричати, немов би на свою наймичку; по-друге, не нав'язуйте мені ідей буржуазного націоналізму і не трактуйте моїх висловів фальшиво; по-третє, до вашого відомд, що українські провідники в комуністичній партії не є якісь буржуа, а так само, як і ви, є членами комуністичної партії, тількищо, напевно, з ширшою практикою, компетентнішим життєвим досвідом і більшим партійним стажем. Ви не можете рівнятись із товаришем Скрипником, який ще в початках, разом із товаришем Леніном, творив комуністичну партію.

— Очевидно, ні, але в комуністичній партії України, поза Скрипником, є уйма всіляких партійних молокососів, що замість творчої всесоюзної партійної праці, активно пропагандують український націоналізм і цим уносять певний розбрат у лави комуністичної партії більшовиків України. Я вважаю, що то є свого роду відщепенство й відхил від генеральної лінії партії, за який треба карати виключенням із її лав. Але, щоб це наступило, низові партійні керівники мусять регулярно інформувати про цей балаган ЦК партії і його генерального секретаря, товариша Сталіна. Моє трактування ваших висловів не є фальшивим, бо ви не тільки висловлюєте свої думки в такому пляні, а й працю серед населення зводите до широкої добровільности вступу в колгосп. Чи ви хоть раз заперечили ворожі виступи на загальних сходах села, чи ви наплямовували неправдиві чутки й анекдоти про радянську владу, що так активно блукають серед населення? Я не чув...

— Пробачте, товаришу голово, вести боротьбу з контрреволюційними розмовами зовсім не є функцією політично-громадського діяча. Для цього існують відповідні органи. Я не є, як ви кажете, буржуазний націоналіст, але я більше не бачу можливостей з вами співпрацювати... - дрижачим голосом промовила Ганна Матвіївна, поправляючи роговим гребінцем своє волосся на голові.

Вона хотіла ще щось сказати, але Баттіяров, намагаючись учасно відповісти на її вислови, промовив:

— Органи є, які слідкують за безпекою влади, але наше завдання комуністів тим органам помагати, своєчасно наплямовувати негідників, сигналізувати туди, куди треба. Мені, наприклад, відомо, що у вашій присутності один неблагондійний суб'єкт розповів анекдота, компромітуючого радянську

владу. Замість того, щоб того типа належно присікнути, ви мовчки сиділи й задоволено посміхалися. Ви не заявили про це ані мені, ані органам безпеки.

-- Не знаю, що за анекдот, хто розповідав і де, вдумливо поглядаючи червоно-вологими очима на Багтіярова, промовила Ганна Матвіївна.

- Ви знаєте, який анекдот і хто є його автором; мені просто соромно його повторювати.

- А все ж таки, я мушу знати; можливо це наклеп...

Жоден наклеп... Ви знаєте: «Ленін умер, Надія живе, Сталін живе, надія вмерла». Це вам не ворожі розмови?

В моїй присутності цього анекдота ніхто не розповідав, хоч я знаю й певна, так само, як і ви поінформовані, що цей анекдот є досить популярним серед населення. Але, що ж я можу зробити? Я не ГПУ.

- Хто ж, як не ми, партійці, винні, що люди, які записалися в колгосп, не йдуть до праці, фактично саботують колективізацію. Тепер має бути розгорнута широким фронтом осіння посівна кампанія, оранка і всякі інші праці, а люди ле дарствують – усі сидять по домах і займаються теревенями, -- з газардом говорив Багтіяров, тикаючи олівцем по клаптику паперу.

-- Ви, товаришу Багтіяров, вірно сказали, що ми винні, бо аж занадто ми застосовуємо примусові методи колективізації. Не можна так круто поводитися з людьми, що віками вросли в ґрунт приватної власности, енергійно промовила Ганна Матвіївна.

Коли вона це промовляла, з її вуст наглядно лилися слова відвертості, з очей віяло щирістю і в поведінці переважало убоління за людей.

Така розмова – це вже є справжня контрреволюція, відвертий підрив політичних кампаній. Тепер уже не вагаючись, я вас виключу з партії, – поспішно стукаючи ребром правої долоні по столі, нервово говорив Багтіяров.

У момент його експансивної розмови Ганна Матвіївна набралася спокою й терпеливо очікувала її кінця. А коли Багтіяров на хвилину замовк, вона, вставши з стільця, дістала з кишеньки сукні партійний квиток і поклала його на стіл, твердо сказавши:

- Ми розходимося в думках, мене не потрібно виключати з партії, я це зроблю сама. До побачення!

Несучи гордо голову, ніби намагаючись її не загубити,

вона повільними кроками вийшла з кабінету свого партійного на чальника.

Зухвало подивившись їй услід, Багтіяров охопив свою голову долонями і, опершись ліктями на стіл, очима поринув у поверхню стола і так мовчазно й непорушно сидів декілька хвилин. Раптом він схопився з стільця, взяв до рук партквиток Ганни Матвіївни, перелистав його й про себе стиха промовив: «Десять років перебувала в лавах комуністичної партії. Бач, як удало українська контрреволюція зуміла присмоктатися... І як таке барахло могли тримати стільки років у партії!»

Закривши квиток, він відчинив шухляду свого письмового стола і, з виявом злоби на обличчі, вкинув у неї квиток. При цьому пригадавши, що сьогодні в теперішній конторі правління колгоспу має відбутися розпродаж Близнюкового майна, він позамикав шухляди й вийшов із приміщення.

Щоб скоротити шлях, він спочатку пішов центральною вулицею, а потім, звернувши направо, пішов маленьким завулком, що виводив його через місточок у городи, якими було ближче пройти до контори колгоспу. Так як він був зовсім легко одягнений, на грудях він відчув осінню прохолоду, а на обличчі тепле лоскотання сонця. Все це він помічав доки йшов вулицею, але, підійшовши до місточка, який був збудований над великою канавою, ці відчуття у нього відразу зникли. Очевидно, це сталося через несподівану картину, яку йому довелося тут побачити: на місточку, підв'язана за шию до поручнів, висіла середньої величини курка, з написом на зошитному аркуші паперу: «М'ясо здай! Яйця здай! Пір'я здай! А що ж мені та курчатам залишиться? Як так жити, то краще й не жити на цьому світі!». «От гади! Як це не дивно, але цілий український народ є контрреволюціонером», — подумав Багтіяров. Підійшовши до сусіднього двору, він застукав носком чобота в дерев'яну хвіртку. За пару хвилин із двору вийшов старий чоловік із довгою білою бородою й ввічливим голосом запитав:

— Чим може служити вашій милості?

Ту курку, що ото теліпається на поверхні містка, ти прив'язав?

— Нехай би мене грім убив, голову, коли б це я зробив. Я бачу, що та курка яких три дні там висить.

— А ти, старий, не бачив хто то зробив?

— Я, голову, ніколи не слідкую хто чим займається, але думаю, що то якісь комсомольці пожартували, старші люди цим займатись не будуть, їм не до того... — виправдовувався старий.

— Якщо ти, старий, три дні бачиш оту повішеницю, то чому ж ти не прийшов до нас у сільраду і не доповів про це? Ти знаєш, що це контрреволюційний злочин, а ти його замовчуєш. Ти можеш за це відповідати!

Вибачте, в виб... Начальнику, я не знав, що повішення курки є також якимсь злочином. Я думав, що ви карасте лише за повішення людей, а воно виходить, що й на курку той самий закон уживається, он як, ну, то ви мені пробачте. Я бачив, що люди проходять, зупиняються, щось там читають, сміються, але, знаєте, по стариковськи, та ще я й неписьменний, то й не второпав у чому там справа.

— Твоє щастя, старий, що ти вже в такому безвідповідальному віці... Ну, то хоч візьми лопату і закопай ту курку. Май на увазі, доки я йтиму назад, щоб курки там уже не було! А в майбутньому пам'ятай, що кожного разу всякий злочин у селі, який ти зауважиш, відразу мусиш прийти й доповісти сільраді. Ми ж мусимо тримати певний порядок у селі.

Зробивши це розпорядження, Багтіяров пішов швидкою ходою, а дідуник, узявши лопату, підійшов до містка й подумав: «Навіщо ж її закопувати, якщо її можна з'їсти, бож вона ще не є зіпсована». Подивившись уважно впоодовж тої стежки, якою пішов Багтіяров, він узяв курку за ноги й поніс до свого двору.

Багтіяров вступив на колгоспне подвір'я вже тоді, коли його заступник стояв на східцях комори й виголошував: «Сьогодні розпродуємо майно Якова Близнюка, розкуркуленого за невиконання різних державних податків та зісланого на Північ за ворожий підриг різних політичних кампаній. Сьогодні розпродуємо тільки хатні речі. Отож приступимо!»

А один із активістів, що збоку нього стояв, вигукнув:

Перші йдуть у продаж стільці!... Піднявши один із них, він показав його публіці, а заступник голови сільради гаркнув:

— Тридцять п'ять копійок кожний стілець! Хто більше?

— Сорок копійок, — обіззався якийсь мужній голос.

— Сорок копійок? Добре... Хто більше? Нема?...

— Сорок п'ять копійок, — стиха промовила одна чорненька молодичка.

Сорок п'ять копійок, — повторив услід за нею заступник голови сільради і знову запитав: «Хто більше? Нікого нема? Ну, ну?...

— Немає, то відразу віддайте їй стілець. На куркульське майно багато часу не витрачайте, — стиха промовив Багтіяров, що поруч із ним стояв.

— Немає?! — знову обізвався заступник голови сільради й додав: «Кладіть сюди, в миску, 45 копійок і забирайте стілець».

Кинувши 45 копійок у миску, брונетка взяла стілець і одійшла набік. Сівши на нього, вона пильно прислухалася до наступного оголошення.

З огляду на свою зайнятість, Багтіяров вирішив не очікувати кінця розпродажу всіх речей. Він ще деякий час побув, доки продали столи, подушки й макітру, а потім, щось шепнувши своєму заступникові на вухо, пішов до сільради.

Ідучи вулицею по дорозі, він зустрів двох жінок, уже похилого віку, які, згідно його думки, поспішали на аукціон. Він звернув увагу, що одна з них досить саркастично щось оповідала про радянську владу. Уповільнивши ходу, він уважніше прислухався до її розмови й з її вуст почув: «Дійсно Сталін мудрий, бо знає де і яка курка знеслася. Бач, наклав податок на кожну курку; по 60 яєць треба державі здати, а вона чи й знесе стільки, бо у мене кури добре яйценосні, але більш ніж 90 штук ніяка з них не знесе».

Почувши таку розмову, Багтіяров перейнявся неймовірно злобою до тієї жінки. Він навіть хотів було її зупинити, записати її прізвище з тим, щоб пізніше зробити з нею «належний порядок», але брак часу й думка про небезпеку заводити самому сварки з бабами на вулиці зупинили його наміри.

Оглянувшись, він подивився жінкам у спину й пішов швидкою ходою, шкодуючи за тим, що втратив нагоду привести цю «контрреволюціонерку» до певної дисципліни.

Ідучи далі, йому спало на думку по дорозі зайти на п'яту сотню й подивитися, як там працюють бригади по колективізації. Багтіяров був так заглиблений у різноманітні думки, що не помітив, як зачепився ліктем за великий стовбур білої акації й зчесав собі шкіру. Біль у руці прискорив його ходу і він майже не помітив, коли опинився на вулиці, що входила до складу п'ятої сотні. В одному з дворів він побачив селянина, який сидів на призбі, а біля нього була комсомольська бригада з трьох комсомольців, які намовляли його вступити до колгоспу. В зв'язку з цим, він зацікавився зайти до них і ознайомитися з працею комсомольців та послухати відповіді селянина.

- Добрий день, комсомолята, - весело промовив Багтіяров, підступивши до них. Зовсім забувши про те, що може йому, як голові сільради, так само належало б привітатись і до селянина. Ставши збоку них, він заклав руки в кишені штанів мовчки спостерігав за бесідою.

— Я не розумію, дядьку, чому ви не хочете вступити до колгоспу? Це ж добре діло: спільна власність, спільна земля й спільна праця. Ви зможете менше працювати й завжди хліб матимете. Податки буде виплачувати колгосп. Отже, для вас за все й відповідальність менша. Ви вступите добровільно, а не сподобається вам, то вийдете з колгоспу, силою вас ніхто тримати не буде, захоплено говорив білявий комсомолец, крутячи між пальцями олівець.

— Я не можу збагнути, чому ви, дядьку, так завзято сперечаєтесь? Чого ми так довго говоримо? Подавайте заяву та й усе, — додав його приятель.

Я не сперечаюся; я просто хочу зачекати й подивитися, як воно другим буде в колгоспі, тим, що вже вступили. Якщо їм буде добре, то я відразу вступлю без чиїхбудь намовлень, а покищо я не наважуюся вступати, ніби щось довге розгадуючи, повільним голосом говорив селянин.

Не треба навіть і заяву писати, дивіться готова є, тільки мусите підписати і все зроблено. Вже більшість людей вступила, тільки от такі нерішучі, як ви kota за хвіст тянете, спротив робите, — жваво говорив третій, чорнявий комсомолец, який сидів на призьбі поруч селянина, тримаючи в руках вже готову заяву.

— Я ніякого спротиву не роблю і до колгоспу напевно запишуся, якщо ті, що вже позаписувалися скажуть, що колгоспне господарство себе виправдовує, — подивившись на Багтіярова, промовив селянин і додав: — Так що й ви майте трохи терпіння, не будьте такими швидкими.

Залиште цю розмову з ним; він хоче куркулям помагати. Допомагатимеш куркулям, підкуркульником будеш і та сама доля й тебе спіткає, що й їх.

— Якщо ви загрожуєте, то де вже наша не пропадала, я підпишу, — сумним голосом промовив селянин, ледве видушуючи з себе ці слова.

— Ніхто не загрожує тобі, але пояснюємо, бо у тебе не вистачає грамоти докуменкати важливість цих справ, промовив Багтіяров, закурюючи цигарку.

Комсомолец, що сидів на призьбі, підсунув селянинові форму заяви, а другий подав олівець і показав, де саме належить йому підписатися. Селянин дуже нехотя ломаним почерком розписався.

— Ну, так би й давно, а то морочите голову собі й нам, а тепер уже вас ніхто турбувати не буде. Завтра о десятій

годині ранку приййдть до правління колгоспу, там вас про все поінформують.

Після цього комсомольці в супроводі Багтіярова вийшли з подвір'я.

— От бачите, як ви довго говорили з ним і вас він не слухав, а я промовив до нього лише пару слів і він відразу підписав заяву. Треба уміти говорити коротко, але дотепно, щоб то на людину відразу ефектно впливало. Треба оповідати йому не тільки про вигоди колгоспу, а так само належить нагадувати й про жах, який очікує на нього, як ігноранта й саботажника колгоспної системи. Це на нього впливає сильніше, а ніж ваші розмови про користь колгоспу. І то треба уміти побудувати свою розповідь так, щоб дядькові не здавалося, що причиною його жаху буде діяльність радянської влади, а перекопати, що вся вина його майбутньої долі лежатиме в ньому самому, повчально говорив Багтіяров, коли вони йшли вулицею.

— Зрозумійте, товаришу голово, що в розмові з дядьком про колгосп, між вами й мною, наприклад, є велика різниця. Ви старший за нас, ви є голова сільради й секретар партійного осередку. До вас селянин ставиться з більшою увагою і з більшим острахом; тоді як на нас його погляд просто як на гавкунів. Я не раз чув, що селяни говорили: «До мене вчора прийшли гавкуни, а я їх вигнав із хати», або: «У гавкуна совісти, як у kota сліз». Це ж, товаришу Багтіяров, розмови в селян про комсомольців, таких оце, як ми. У нас авторитету й сили дуже мало, — промовив білявий комсомолец, уважно поглядаючи на тополі, що росли в скверіку недалеко центральної площі.

— В такому разі я постараюся скомплектувати бригади так, щоб у кожній із них був хоча б один чоловік із комуністично-партійного осередку, — розважно промовив Багтіяров.

— Це було б дуже добре! — вигукнув комсомолец, який носив із собою форми готової заяви.

— Єдина біда у нас, що ми маємо недостатньо комуністів, якими можна було б заповнити всі ділянки громадського життя. Гаразд, щось постараємося зробити, йдіть працюйте, а я піду в сільраду, бо мушу сьогодні ще багато справ полагодити. Бажаю вам добрих успіхів у вашій роботі. Тим часом, хлоп'ята, будьте здорові! — голосно промовив Багтіяров, повертаючи наліво, у маленьку вуличку.

Помахавши йому рукою, комсомольці зупинилися і ще

довго щось між собою обговорювали, а потім, нарешті, кудись пішли.

Вступивши до почекальні сільради, Багтіяров кинув байдужий погляд навколо і помітив, що тут, крім посильних, нікого не було. Якраз ця обставина дала йому можливість пригадати, що сьогодні він мусить ще декого викликати до себе на розмови. Рвучким рухом правої руки, він відчинив двері свого кабінету і скрився за ними. Нашвидку переглянувши деякі справи, він підійшов до дверей, відчинив їх і промовив до чергових:

- Негаймо викликати до мене голову колгоспу Кравченка.
— Він зачинив двері й сів на своє місце. Відірвавши з бльокноту аркуш паперу, Багтіяров на ньому записав усе, про що мусить говорити з головою колгоспу.

Незабаром у його кабінеті появився брюнет високого зросту. Особливої помітності його обличчю надавали чорні густі брови, карі блискучі очі й рівний, ніби виточений, ніс. Характерною рисою цього обличчя було те, що всі його частини своїм розміром були пропорційно розвинені одна до другої.

Ввійшовши до кабінету без дозволу, Кравченко запитав:

— Ти хотів мене бачити? То я оце прибув, готовий вислухати тебе.

— Здоров був, сідай! Чому ж це я за останній час не бачу жодних успішних зрушень у твоїй роботі? Жартувати з квалістю праці ми, члени партії, не можемо. Ти мусиш своїх дармоїдів гнати до праці. Організували колгосп, то треба в ньому відповідно налагодити працю так, щоб він став показовою господарською одиницею для тих, які ще знаходяться поза ним. Я цього, дорогий товаришу, не бачу. Посівна кампанія озимих культур зривається, оранку ще також не розпочинали... Бери закурью, - промовив Багтіяров, кинувши йому пачку цигарок, яку він добув із шухляди свого письмового столу.

Слухай, друже Багтіяров, я вже сам увесь згорів і серцем і душею. Що ж я можу зробити, коли вони не виходять до праці і все! Хоч ти йому кулю пускай у скроню, а він не йде. Спочатку на весні, як ти пригадуєш, ще деякі виходили, але від того часу, коли отруїлися 16 осіб нашим громадським обідом, тяжко когось із них витягти до праці... — промовив Кравченко, закурюючи цигарку.

Багтіяров пригадав собі той день, коли везли отруєних жінок до лікарні. Тоді він ще не був головою сільради, а лише секретарем парторганізації. Йому спливла у пам'яті згадка про те, як їхали вози, на яких лежали хворі жінки, а за ними йшли

дорослі люди й бігли діти, які голосили й плакали. Намагаючись викинути з голови цю згадку, він, поміж іншим, запитав:

— А що за причина була їхнього захворювання?

— У нас не було відповідного посуду і ми варили обід у тих самих казанах, у яких кип'ятили воду в лазнях і виварювали білизну в пральнях, а в тих казанах полуда попсувалася й можливо через те деякі люди поотруювалися. Багатьом пройшло це не зле, а на деяких дуже погано відбилося. Тепер варимо їжу в тих же казанах і нічого злого не трапляється.

— Це означає, що ті казани вже виварилися добре. Тоді, напевно, їх не вимили як слід, туди попала якась хемікальна отрута і тому люди отруїлися. Але що ж ми практично от тепер будемо робити? Становище надзвичайно критичне. Нам його ніхто, крім нас самих, не поправить. Одночасно, ні Райпартком, ні Райвиконком не вибачать нам цього провалу. Я раджуся з тобою, як із своїм партійним другом. Мусимо негайно щось робити й спромогтися хоть на маленький подвиг. Ми повинні за всяку ціну цих людей, що вже є в колгоспі, змусити працювати; але як то зробити, яким методом?.. Послати бригади комуністів і комсомольців з дрючками, які б виганяли всіх до праці чи, навпаки, іти від хати до хати й благувати кожного підкоритися загальній дисципліні? Чи що ти скажеш? трагічним голосом говорив Багтіяров, поглядаючи розгубленими очима на свого друга.

Безумовно, ми є в критичному стані. Посівна кампанія озимих культур уже, мій друже, зірвалася. Ще ми зможемо провести оранку з допомогою Райвиконкому, якщо він погодиться на час осінніх робіт прислати нам на допомогу бригади дорослих комсомольців, ознайомлених добре з сільсько-господарською працею. Ми мусимо про це з ними негайно говорити; якщо вони цього для нас не зроблять, тоді єдиний вихід — підібрати групу добрих жінок, яких селяни поважають, на зразок, наприклад, учительки Пекур...

— Чекай! Із Пекур у нас сталася несподівана аварія. Я тобі не казав? Сьогодні вона кинула мені на стіл свій партійний квиток. Я вважаю, що нам потрібно цими днями засісти і виключити її з партії. Я думаю, що вона просто українська буржуазна націоналістка, яка умисно діє на шкоду нашій партійній справі. Але я тобі про це скажу пізніше, говори далі.

Щодо Пекур я з тобою, друже, не цілком погоджуюся. Така людина ще могла б стати нам у великій пригоді. Я, безумовно, не знаю твоїх розходжень із нею, але у всякому

разі, до виключення її з партії треба підходити дуже обережно. Не забувай, що вона старий і діяльний член партії. От, наприклад, і тепер, якщо б підібрати декілька авторитетних і лагідних жінок на чолі з Пекур, які пішли б із роз'яснюючою бесідою по хатах відносно участі селян у праці колгоспу, багато колгоспників їх можуть послухати і взятися за діло. Забудь, друже, про те, що якийсь дрючок допоможе. Треба знати нашого хакла і його несамовиту впертість. Ти знаєш, що під час праці ми даємо обід у колгоспі і, не зважаючи на це, він сидить вдома голодний, а до праці не йде. Чому? Ледар? Ні. Всі одночасно похворіли? Також ні! Національна гордість, протест, мій друже, протест. Він умре з голоду, а тобі не підкориться, бо ти, фактично, втручаєшся в його життя й швидкими темпами намагаєшся зламати форми господарювання, до яких він привикав довгими віками. В українському народі, мій друже, це дуже складна операція. Ми мусимо колективізацію переводити так, як нас партія навчає, членами якої ми з тобою є. Я думаю, що ми багато більше виграли б, коли б перепроводжували колективізацію лагідніше й повільнішими темпами. Якщо український дядько поступово привикав би до нових форм господарювання, ми мали б більший успіх, - виразно промовив голова колгоспу, затовчуючи недокурок сигаретки на попільничці.

— Ти говориш, Кравченко, точно так, як сьогодні мені сказала Пекур. Виглядає так, ніби ви між собою домовилися про це. За це саме, за буржуазний націоналізм, а ще й за партійну бездіяльність я пляную її виключити з партії. А тепер те саме я чую й від тебе. Невже всі українці на один зразок мислять? - вигукнув Багтіяров, схватившись правою рукою за своє волосся.

Міцно стиснувши його в своїй жмені, після хвилинової мовчанки він Проводив:

- Невже весь український народ хворіє на буржуазний націоналізм?...Куди ж тоді я попав? Виходить, що мені немає чого тут робити... Алеж я й досі не хочу думати, що між українським і російським народами існує якась різниця. Мені ще й зараз здається, що це витівка окремих людей», - з газардом говорив Багтіяров, поплескуючи себе правою рукою по раменю лівої.

— Чекай, друже, не нервуйся. Скажи мені, в чому ти вбачаєш український націоналізм? В українській мові, в одязі чи в побуті українців? Мені здається, що буржуазний націоналізм треба шукати в ідеології. От, наприклад, ідеологія Петлюри,

Грушевського, Скоропадського сприяла розвиткові буржуазного націоналізму, бо вони намагалися відірвати Україну від Росії і настановити в ній владу української буржуазії, тобто владу своїх поміщиків і капіталістів. На мою думку, в цьому й полягає український буржуазний націоналізм, а люди, які підтримують його називаються українськими буржуазними націоналістами. Ти дуже добре знаєш, що ні Пекур, ані я такої ідеології не підтримуємо, від комуністичної програми не відступаємо, а значить нас ніяк не можна трактувати українськими буржуазними націоналістами. У нас з тобою ідеологічних розходжень немає, різниця тільки в тому, що я люблю Істи борщ і вареники, а ти щі і млинці. Я стою за колективізацію повільним темпом, а ти швидким, але це справа психологічного думання. Різниця в психології цих двох народів завжди була й буде чи при царизмі, чи при комунізмі. Психологія людини не є справою ідеологічною. Ти, друже, ще не збагнув психології українського народу і тому думаєш, що колективізація має так скоро піти і з таким же успіхом, як і в Росії. Зрештою, вона здійсниться, але трохи пізніше. Ти не шукай ідейних розходжень між нами й собою. Чи мені оце дуже цікаво, маючи фах агронома, сидіти тут на посаді голови колгоспу? Лишень ідея примушує це робити. Комуністична партія послала, мушу їй служити. Я тобі раджу залишити в спокої Пекур. Не масти собі голову дрібницями, а давай, друже, займатися ділом. Я раджу тобі завтра скликати сходку цілого села, запросити представників із району і в лагідний спосіб говорити з людьми про те, щоб вони не саботували колективізації. Якщо це не допоможе, тоді тільки силою багнета зможемо загнати їх до колгоспів, — спокійно обмірковуючи свій вислів, розважно говорив Кравченко.

— Хвалю тебе, Кравченко, за щирість; ти, дійсно, найбільший мій друг у біді. Отже, я не буду витрачати часу на пустощі, а буду діяти, — бадьорим голосом промовив Багтіяров, поплескавши Кравченка по плечах.

— Ну, то й дій, бажаю тобі успіху, а я піду своїми справами займатися. Бувай здоровий! — голосно промовив Кравченко, виходячи з кабінету.

Ніхто не знав і не чув, чим займався і як діяв далі цього дня Багтіяров. Тільки всім селянам було оголошено, що завтра о десятій годині ранку має відбутися на головній площі сходка громадян усього села. Селяни хвилювалися, гули, немов би ті бджоли, більшість вирішила зовсім не йти, але з огляду на те, що було повідомлено про важливість зібрання та про ті ве-

личезні поліпшення, які мали б наступити після сходин, селяни другого дня ранком численно заповнили площу.

Був сонячний день. Вітерець поколихував дерева й злегка зривав пісок із землі, час від часу утворюючи невелику куряву в повітрі. На площі, в гурті людей, безперервно йшли якісь розмови, дискусії, суперечки; лунали нерозбірливі вигуки, висловлювалося невдоволення, а місцями з уст чоловіків вилітала в повітря й лайка. В деяких місцях площі можна було почути вислови: «Зашморгнули сучі сини шворку до самого нікуди», «А вже ж і жисть настала, щоб вам проклятим до самої смерті Істи не хотілося», «Ну почуємо, що ці виродки скажуть, кістка б їм у горлянці застряла!»

Загальним шумом площа нагадувала собою базар, чи ярмарок, наповнений сумними обличчями. Майже кожному гидко було тут стояти й очікувати на неприємні справи для нього; одночасно кожного збуджувала допитливість почути, що ж ці «барбоси» нового скажуть, що мало б унести поліпшення в життя селян.

Нарешті о десятій годині ранку, з обличчям, плакаючим багато надій на майбутні успіхи, появився на трибуні, з медовою усмішкою на обличчі, Багтіяров. Услід за ним на трибуну зійшли аж 10 партійних представників із району. В декого мелькнула думка: «Мабуть, будуть якісь зміни, бо чого ж би так багато приїхало цих собашників». Кожний спрямував голову до трибуни, напружив свою увагу й приготувався слухати промову. Багтіяров підвів руку догори й виголосив російською мовою: «Увага, товариші!», — а потім почав: — «Сьогодні в наше село завітали представники Районового Партійного Комітету й Районового Виконавчого Комітету з наміром поділитися з нами думками про ліпшу організацію колгоспів, про створення добробуту в колгоспах, про налагодження праці в колгоспах і залучення до колгоспів тих селян, які ще не усвідомили важливої ролі колгоспного будівництва».

— «Ге-га, флю!» - почулися деякі голоси й свист із публіки.

Ша, чши, тихіше, товариші! Слово має представник Районового Партійного Комітету, товариш Родзашвілі. Прошу, товариші, трохи уваги! Він говорить тихим голосом і тому просить вас створити йому спокій! — викрикував Багтіяров. Його голос дрижав; волосся його окремими пасмами тріпотіло від подувів вітру.

— Це що за грузинський собашник приїхав?! Нехай їде

в Грузію і там на ішаках колгосп буде, а нам колгоспу не треба!» — обіззався один чоловічий голос, десь із маси людей.

— Увага, товариші! Послухаймо товариша Родзашвілі, він має на думці щось добре до вас промовити. Прошу, товариші, тримати себе спокійніше! пригадуючи собі поради Кравченка, Багтіяров намагався говорити лагіднішим тоном, хоч кожний кмітливий чоловік помічав у його очах лише приховану злобу.

А чекайте, люди добрі, не кричіть! Послухаймо, що цей товариш нам скаже, — обіззався один із місцевих членів сільради, що стояв позаду Багтіярова.

Усі замовкли. Багтіяров відступив назад, а на його місце став чоловік із кудлатою сивою головою, з довгим орлиним носом і глибоко-запалими, тьмяно-чорними очима. Це й був товариш Родзашвілі.

Виступивши наперед, він поклав праву руку на поручні трибуни і зачав хриплим голосом по-російському говорити: «Товариші, кагда єшьо жіл товарищ Лєнін, он гаваріл, что будущіє калхозі должні превратітьсѧ у фабрікі зєрна. Также єму прінадлежат слава, что духовная сіла каждаго народа лєжіт у єдінснїі». -- Відкашлявшись, він продовжував монотонно-скрипучим голосом: «І вот єтім сдїненїєм для крєстьян і єсть калхоз, но послє смєртї Владїміра Ілльча ви, крєстьянє, сталї большїмі сволочамї, нє ісполняєтє ні завстов Ленїна, ні мудраго ученїя товарища Сталїна. Но савєтская власть вас заставїт вступїть у калхоз і палюбїть савєтскую жізнь! Паєтому...» - Щось далї хотїв сказати промовець, але бурхливї хвилї розбурханого людського моря заглушили силу його голосу: «Гєть, грузинський ішак із трибуни!» — загудїло багато голосів. «Бїй цьоґо зрадніка грузинського народу! — задзвенїв у повітрі жіночий голос. - Гєтьтє, сталїнські пси, з трибуни!» - вигукнув один із дебелих селян, що спереду стояв. Підїшовши до трибуни, він схватїв промовця за ногу і з силою смикнув його наперед; промовець переляканий ував; інші селяни схватили його за обидві ноги й стягли з трибуни. Стягнувши його на землю, селяни зачали бити його й топтати ноґами. Він стогнав, викрикував якїсь незрозумїлі слова й фрази. Але все те разом йому не допомгло, його забили.

У той час, коли селяни займалися товаришом Родзашвілі, Багтіяров став на його місце і хвилюючо-рїзким голосом викрикував: «Товариші, будьмо людьми! Залиште в спокою цьоґо чоловіка... Уваґа! Слухайте, що я скажу!...» «Гєть із трибуни,

московський пес!» викрикували жіночі голоси, і в ту ж хвилину група жінок кинулася на Багтіярова з вигуками: «Еч, російський бандит приїхав нас колективізувати!.. Ідь колективізууй своїх лапотників!»

Відступаючи назад перед навалою жінок, Багтіяров витяг нагана й, висунувши його наперед, переляканим голосом викрикував: «Товариші жінки, заспокойтеся, відступіть, бо буду стріляти!» Його руки й ноги тряслися, голос дрижав, а обличчя зблідло до прозора-пластичного кольору.

Ти не чоловік, ти собака, ти змії! підступаючи все ближче й ближче, в один голос викрикували жінки. Чим ближче вони підходили, тим більший жах і страх обіймали Багтіярова і, нарешті, він не помітив, коли під натиском страху, помимо його волі, дригнувся указовий палець і він вистрілив у гурт жінок. Вистрілена куля попала у ліве плече одній із жінок; вона упала, а кров великими краплинами просочувалася їй крізь кофту й капала на землю. Жінку підібрали два чоловіки й понесли. В Багтіярова від несподіваного вистрілу випав із рук наган, а він, утративши свідомість, упав. Одна з жінок, піднявши із землі заряджений наган, вигукнула: «Отут тобі, сволоч, і смерть прийшла!» Наступивши ногою Багтіярову на плече, вона спустила курок; куля, що попала йому в саме серце, викликала негайну смерть.

Тим, хто не був близько трибуни, невідомо яким чином були забиті решта районних представників, але доки певна група людей поралася біля Родзашвілі й Багтіярова, всі решта представників, були забиті. Вони лежали недалеко трибуни з окровавленими синцями і з застиглими струмками крові на обличчі. Ніхто з присутніх їх не шкодував, навпаки, кожен вважав, що вони дістали винагороду по заслугам.

Здавалося, що від жвавого руху людей на майдані посилився вітер, енергійніше тріпотіло листя на деревах, скрипіла розхитана трибуна, тужливим голосом завивала залізна огорожа церковного подвір'я, поколихувалася під ногами земля.

Досить ярко світило сонце. В мерехтливих переливах полудневого сонячного променя появилася висока мужська фігура, з обличчям, вимазаним в сажу. Із-за цього не кольору шкіри обличчя, не виразу очей визначити не можна було. Цей представник «сажотрусів» зійшов на східці трибуни, заклав руки в кишені штанів і голосно промовив:

Громадяне, дивіться всі на мене, я є Кравченко!

— Також відомий підліпайло! — роздалися голоси.

- Чекайте, чекайте! Ви всі мене знаєте як Кравченка — вашого голову колгоспу. А в дійсності я не не Кравченко, я є Стогній із повстанського загону Кубушки.

- Слава! Слава! — його слова потонули в громі оплесків.

Примруживши праве око, осяяне сонячним променем, він знову промовив: «Ми з вами зробили велике діло — ми довершили свою помсту негідникам. Ви бунтарі, якими ніхто не керує, зліквідували ось цих більшовицьких заправил, що тут перед вами мертві лежать, а ми, повстанці, за цей час побили всіх активних комуністів села, відданих лакеїв радянської влади.

- Добре! Слава! — загуло в публіці.

- Село, фактично, в наших руках і якщо б тільки появилася тут кінна міліція чи військо, ми маємо вогнестрільную зброю, а ви маєте холодну, з'єднаймося разом і спільними зусиллями дамо належну відсіч!

— Браво! Браво! Дамо!.. — закричали селяни майже в один голос.

- Пане Стогній! У околиці села появилася загін кінної міліції, чоловіка в сорок, — повідомив маленького зросту вершник на сірому коні.

Негайно паняйте до Петренка й скажіть йому, щоб частину хлопців на конях, із шаблями й рушницями, послав їм у запілля й велить дати залп у потилицю, а я з деякими заду з цього боку їм назустріч, а кулемети вже стоять на поготові в обох кінцях. Люди добрі, не стійте тут без діла, розходьтесь по домах, заготуйте свою зброю: все, чим можна живу людину прикоцати, тримайте на поготові й шохвилини очікуйте на наш поклик вступити в бій з ворогом. Ми покищо будемо битися самі, а якщо нам потрібно буде, ми вас гукнемо!

Сплигнувши зі сходів трибуни, Стогній побіг до подвір'я колгоспу.

Вивівши з хліва свого коня, він швидко осідлав його, надів через плече обріз, підчепив до пояса шаблюку й поїхав швидкою алюрою до берестників, де розташувалися його повстанські партнери з кіньми.

- Хлопці, не втрачаймо часу! Негайно всі на коней! Сорок вершників озброєної міліції в'їхали в село; нас більше, певно, що ми перемаємо. На коней! Вперед, хлопці, за мною! — грізно провівши очима навколо, вигукнув Стогній і, злегка штовхнувши стременами коня, він виїхав на стежку й чекав, доки всі його співтовариші всядуться на коней. Коли всі були готові до виїзду, він промовив: — З берестників виїдемо разом, але на вулиці

ні в якому разі не купчитися одною масою. Мусимо розпорозитися в різних місцях і раптовим наскоком, ліпше всього з дворів, наносити ворогові несподіваний удар.

Смикнувши коней за вуздечки, повстанці рушили. Десь здаля доносилося гнівне тріскотіння кулемета, дунув вітер, шепотливим шумом осіннього листу журливо обізвалися берестки.

Під'їхавши першим до канави, що відокремлювала берестники й садиби від вулиці, Стогній з напруженою увагою прислухався до збірного шуму. Десь недалеко бухкали окремі постріли рушниць, вчувався дзенькіт заліза, під подувом вітру шуміли берестки, роздавався ляск дзвінких жіночих голосів, викрикували діти й витала в повітрі чиясь лайка. Все це разом перемішувалося з подувом вітру й утворювало нерозбірливий шум.

Іване, дай мені твого коня сюди, а ти обережно пробіжи канавою і виглянь, що там робиться. Добре тих мільтонів запустити на майдан, там із ними легше буде впоратись, — промовив Стогній до першого з повстанців, що їхав зразу за ним.

Під'їхавши до Стогнія, Іван сплигнув з коня й побіг канавою вздовж вулиці. Повернувшись за декілька хвилин, він повідомив Стогнія:

На майдані знову повно людей, іде справжня війна, вже видно є й забиті, бо, здається, що на землі лежать трупи. Міліціонери, як видно, б'ють людей прикладами рушниць, куди око гляне.

З виявом «духу, що рве тіло до бою», Стогній енергійно смикнув коня за вуздечку; кінь із силою переплигнув канаву, але Стогній відразу зупинив його; повернувшись обличчям до повстанців, він, розводячи в різні сторони рукою, промовив:

— Десять чоловік паняйте наліво, через подвір'я, десять направо, поза церквою, а решта за мною! Після вигуку цієї команди, Стогній повернув коня і, злегка смикнувши вуздечку, поїхав гальпом. Виїхавши на кінець вулиці, він, не зупиняючи коня, скомандував: «В розсипну! Бийте й не зважайте на жертви ворога!»

Перед його очима виринули на конях чорні мундири в червоних картузах і безліч селян з сокирами, вилами, граблями, сапами та іншою холодною зброєю. Міліціонери моталися на конях між людьми, в різних кінцях майдану й били їх прикладами рушниць та канчуками, вигукуючи: «Негайно розійдіться по домах, бо будемо стріляти як собак!»

Провівши очима по площі, Стогній помітив у одному з

місце, як міліціонер, оточений групою людей, поставивши коня навдоби, вимахував шаблюкою понад головами людей і викрикував: «Розійдись, петлюрівська банда, бо перерубаю всіх!» Деякі селяни виставляли наперед вила, намагаючись вибити з його рук шаблюку. Вдаряючись об залізнi вила, шабля дзвеніла, щербилася й з силою відскакувала назад.

Розігнавши свого коня, Стогній несподівано підскочив іззаду цього міліціонера й відсік йому голову. Голова під червоним картузом із розкритими очима полетіла на землю, а тулуб у чорному мундирі, випустивши шаблю з рук, повільно зсунувся з коня.

Середнього зросту селянин, піднявши шаблю, швидко зіскочив на осідланого коня і так само вступив у бій з ворогом.

Зарубавши міліціонера, Стогній побачив, що недалеко від нього Іван, з закривавленим обличчям, зводить шаблею бій з одним громіздким міліціонером. Попросивши селян розступитися на боки, Стогній підїхав до місця поединку і одним вистрілом із обріза застрілив міліціонера.

Від пострілів здригалися дерева, коливалося повітря, падали з коней забиті міліціонери й повстанці. Під свист куль корчилося від болю тіло ранених жінок, вереск і стогін наповнювали повітря. Ніхто не бачив кінця цієї пекельній битві, хоч багатьом вже так жадібно його хотілося. Один літній міліціонер, що сидів на коні з тяжко пораненими очима і вже їхав, не орієнтуючись, просто на людей, промовляв: «Не чіпайте більше мене, я справжній інвалід, я каліка».

Надвечір, коли 30 міліціонерів у цій боротьбі вже було забитих, повстанці, зїхавшись із усіх кінців, створили міцне кільце навколо майдану. Сидячи верхи на коні, Стогній вигукнув до решти міліціонерів, які були оточені озброєними селянами:

Ваш провідник забитий і найзавзятіші з вас побиті, а вас залишилося дуже мало... Здається, чи будете вести бій далі?

— Здаємося! нахиливши голову і вглядаючись у землю, понуро промовив міліціонер з подряпанним обличчям.

Люди добрі, розступіться! Кожний із вас по черзі мусить підїхати сюди до мене, здати свого коня, здати зброю і бути під нашою охороною, аж доки ми дозволимо вам бути вільними, – голосом покорителя промовив Стогній і додав: — А ви, добрі люди, зі славою й гордістю на душі, можете розходитись по домах. Ми вам вдячні за допомогу й горді за вашу стійку ідейність.

Селяни довго не барилися, майже всі дуже скоро зали-

шили майдан. Тим часом, полонені міліціонери здавали зброю і з наказу повстанського провідника збирали трупи своїх партнерів, яких було вивезено на цвинтар і поховано в спільну могилу. А забитих селян ховали їхні родини окремо.

Другого дня ранком міліціонери з дозволу Стогнія вийшли з села, а надвечір того ж дня з Луганського прибув до села цілий полк військ ГПУ, озброєний усіма видами тодішньої бойової техніки. Військовики з гарматами, кулеметами й рушницями оточили село й розпочали проти повстанців запеклий бій. Загуркотили гармати, застрочили кулемети, запухкали рушниці. В деяких місцях велика пожежа охопила село. Не зважаючи на завзятий бій, селяни гасили вогонь, рятуючи від пожежі свої хати. Багато їх приєдналося до повстанців, але все рівно бій був нерівний. Третього дня надвечір він закінчився в користь військ ГПУ і в тій нерівній боротьбі всі повстанці загинули.

Після закінчення бою, протягом трьох днів, військовики робили в селі ретельний порядок: більшовики примусово вивезли з села близько 50% чоловіків невідомо куди, багато жінок, які приймали активну участь у повстанні, били й позаварештовували; деяких із них poslali на різні тяжкі примусові праці у великих містах України; все правління колгоспу й сільради відразу було наново створено виключно з партійних людей, присланих сюди з більш «благонадійніших» сіл району; а недостачу сільського населення пізніше було поповнено надісланням сюди сільських злидарів із подальших теренів Росії.

Протягом тих незабутніх днів так званого періоду встановлення військами ГПУ радянського «правопорядку» в с. Пісках, ще багато було пролито крові й сліз на шляхах, що виходили з Пісок, яких скоро не змиють дощі, не вивітрить вітер, не висушить сонце.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

МІСЯЧНА НІЧ

Останні, короткі дні листопада чвалали повільною ходою; погода стояла добра, сонячна з щоденними ранковими приморозками; ночі довгі, тихі, морозні й місячні. Калинівський дубовий ліс, скинувши з себе осіннє золоте вбрання, посірів і спокійно стояв, немов той сивий, гордий дідусь, що тішився своїм довгим віком.

Здавалося, що з доброю погодою короткі дні й довгі місячні ночі, спокійний вигляд природи, — все разом працювало на створення сумирного настрою людині. Але на ділі виходило так, що не для кожної людини позитивно служила листопадова місячна ніч. Ось уже декілька ночей, як не спить військовий загін ГПУ. Він блукає лісами, мандрує дорогами, шастає узліссями й не знаходить того, чого шукає. А чого він шукає — це таємниця, навіть не весь загін про це знає. Знають тільки ті з загону, кому належить це знати. Людина, яка побачила б ці поїздки на конях у лісі, напевно подумала б, що це прогулюються люди, які нестерпно люблять лісові мандри під час місячних ночей. Але в дійсності не так було. Не прогулянки відбував військовий загін ГПУ, а він їхав виконувати важливе завдання радянської влади. І щоб його виконати, в цю ніч він ретельно обшукував територію Калинівського лісництва.

Переїжджаючи через дубове урочище, більшість вояків прислухалася до шелесту листя на землі, товщина шару якого сягала майже по коліна коням, вони чули, як потріскували гілочки, що час від часу чвохкали їх по обличчях, а ті, які знали куди йдуть, уважно слідкували за раптовою появою людських постатей, з якими треба було б вступати в негайний бій. Вони їхали, як і належить у лісі, повільними кроками і всупереч їхнім сподіванням, навколо було тихо.

— Стій! — раптом роздався спереду дзвінкий голос командира загону, а справа, ніби хтось імітував його голос, обізва-лася луна. Сидячи на коні, командир прочитав білу табличку, на якій великими чорними літерами було написано: «Заборонена зона», а нижче в дужках позначалося: «Отруєна місцевість проти лісового шкідника». Подивившись униз, командир зауважив із дерев'яних лат огорожу. Сплигнувши з коня, він пішов навколо неї. Виявилось, що це була ціла ділянка лісу, обнесена парканом — місцевість отруйна проти шкідливих комах. «Але чому лю-дям заборонено туди ходити? Не може бути, щоб доза отрути для якогось жука діяла на людину рівнозначно. Я думаю, що лю-дям заходити туди можна», — зміркував він і, переплигнувши через паркан, пішов вдовж ділянки, розгортаючи чобітьми листя. Дійшовши до середини ділянки, він відчув, що під листям є горбок. Розсунувши листя на боки і очистивши площу горбка від листу, він помітив, що це був горбок свіжо-накиданої зем-лі, це зовсім не примерзлої. Розковирявши її палкою, він пе-реконався, що ґрунт мав ще зовсім м'яку консистенцію і змірку-вав, що глибше під ним має бути яма чимсь наповнена. Підвів-шись, він вигукнув: «Один із військовиків з лопатою, до мене!»

На його поклик відразу прибіг солдат і, тримаючись ру-кою за військову лопатку, що висіла в нього з правого боку, виструнчився.

— Копайте тут ямку, — стиха промовив командир.

Відчипивши лопатку від ремінного пояса, солдат почав копати.

Подивившись на ґрунт, командир обернувся до загону й крикнув: «П'ять чоловік із лопатами йдуть сюди!»

Сплигнувши з коней, військовики поприв'язували їх до паркана й швидко підійшли до командира. На його наказ, вони почали розкопувати яму. Прокопавши ґрунт на глибину одного метра, вони надибали в ямі гілля, під пластом гілля було листя, нижче листя залягав шар ґрунту, а під ним солома. Викидавши назовні все це покриття, вони знайшли цілу низку дерев'яних ящиків, замотаних у брезент і міцно забитих цвяхами.

Опустившись у яму, командир узяв у одного з солдатів лопатку й почав нею відхиляти дошку на одному з ящиків. Хоча він робив це з великою напругою й незвичайним нама-ганням якнайскоріше відкрити ящик, йому це не вдавалося. Тільки з допомогою інших військовиків, він відірвав дошку і ящик відкрив. Дослідивши вміст його, він вигукнув: «Тепер мені зро-зуміло, чому тут заборонена зона!.. Ніякого отруєння тут нема;

це місце переховування амуніції й зброї. Але зараз із цим ми нічого робити не будемо, заберемо все пізніше. Вкладіть усе знову в яму й зробіть так, як було. Запам'ятаймо місце, дорогу й напис».

Добувши з кишені піджака бльокмот, він зробив у ньому деякі важливі помітки і потім за декілька хвилин запитав:

Уже готові?

Так! — голосно відповів один із військовиків.

Рушаймо вперед! — вигукнув командир і скочив на коня.

Привівши себе в належний порядок, бійці всі сіли на коней і очікували на дальніший наказ командира.

Смикнувши за вуздечку свого коня, командир виїхав наперед. Злегка обернувшись обличчям до бійців, він зовсім тихо пробубонів: «Ідьте за мною без балачок, без галасу й шуму».

Дотримуючись вказівок командира, вони їхали мовчазно лісними просіками й стежками; немов ті вовки, вони повільно підкрадалися до своїх жертв. Не зважаючи на свою повільну лісову мандрівку, за короткий час, коли місяць почав уже закочуватися за ліс, вони оточили головний будинок лісництва. Це сталося несподівано, саме тоді, коли отаман Кубушка, Клим Костьович і Георгій з Марусею урочисто сиділи у Георгіївій квартирі, за переповненим різними стравами й випивками столом і відзначували Марусині іменини.

— Вип'ємо, Георгію, за 23-й рік життя вашої милої дружини. Дай Боже їй прожити ще 123 роки, — подивившись веселими очима на Марусю й цокнувшись з Георгієм чаркою, промовив отаман.

Надпивши свою чарку, Георгій поставив її на стіл і потім, притулившись своїм обличчям до рожевої щоки Марусі, злегка дрижачим голосом заспівав: «Марусино, серце, пожалій мене, візьми мєє серце, дай мені своє!»..

Відчиняй, контрреволюційна свора! — заревів грубий голос під вікном і одночасно відчинилася віконниця.

Блигнувши очима в бік вікна, Маруся перша підхопилася з місця й переляканим голосом ледве вимовила: «Боже, що це таке?..»

В цей же самий час роздалося несамовите гепання в двері.

— ГПУ, стиха промовив отаман і загасив лампу.

Одночасно в деяких вікнах забряжчали шиби й посипалося додолу скло. Георгієва квартира відразу наповнилася нічним

холодом. Отаман і Клим Костьович перебігли в свою квартиру і з обох боків будинку вони відкрили по війську ГПУ стрілянину. Отаман став між двома вікнами під стіною і з обріза стріляв по військовиках, що були на веранді. Він помітив, що чотирьох гепоушників уже забив, але на їх місце прибували все нові й нові сили, які стріляли назустріч отаманові до середини помешкання.

Клим Костьович стріляв по військовиках із вікон проти лежної сторони їхньої, спільної з отаманом, квартири. Він стояв у дуже зручній позиції для ворожих куль, які влітали до середини приміщення через вікна тієї сторони, де відстрелювався отаман. Очевидно, що жертвою однієї з тих куль став Клим Костьович, бо отаман почув, як в кімнаті роздався коротко-завиваючий стогін і щось на підлогу тяжко гепнуло.

Пропали ми, Марусю, - схвильовано промовив Георгій саме тоді, коли Марусю пронизала ворожа куля.

У, вгу, в-у, — поступово затихаючим голосом щось нерозбірливе вимовляла Маруся й валилася на підлогу.

-- Марусю, Марусинко, Марусичко!... Ти вже не жива чи що? — нахилившись над підлогою, промовляв Георгій, обмацуючи в темряві її обличчя. Але через свист куль і гомін за вікнами жодних звуків Марусиних він не чув. Приклавши свою руку до її рота, він не відчув ні теплої пари, ні дихання. «Вона вже нежива... Отже, немає й мені чого жити», розгублено про себе промовив Георгій і, приклавши собі до скроні дуло нагана, він натиснув курок.

Саме в цей момент гепоушники виламали двері й увірвалися до приміщення.

В атаці передсмертної ситуації, отаман кинувся їм назустріч із вигуками: «Невже ж це я загинув? Невже ж...»

В цю хвилину, спрямувавши обріз собі в серце, він вистрілів і ввігнав у нього свою останню кулю.

Наступного дня Георгія й Марусю поховали Марусині батьки, Кліма Костьовича робітники лісництва, а отамана Кубушку, з наказу вищого начальства ГПУ, посадили в плетене крісло на вантажне авто, одягли на нього його власну шкіряну тужурку, в якій він колись воював, наділи йому через плечі, навхрест два патронташі з кулями, вставили в руки два пістолі й пару днів возили по селах, демонстративно показуючи його селянам як історично-злочинний експонат.

Отаман сидів у кріслі, на відкритому тягаровому авті, з заплющеними очима, але немов живий. Багатьом українцям, що в той час дивилися на нього, здавалося, що він ось-ось розплющить очі і з тим його поглядом постане українська держава.

Кінець третього тому

1987—89, Канада

З М І С Т

Том III

Частина перша:

ДОБА «ПРОГРЕСУ»

Розділ 1. Остання зустріч друзів	7
Розділ 2. У далеку путь	42
Розділ 3. Суд	64

Частина друга:

КУБУЩЧИНА СЧ

Розділ 1. У лісництві	85
Розділ 2. Повстання	159
Розділ 3. Місячна ніч	180

Том 3-й

ЗАВВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

Ч.Н.	Ст.	Ряд.	Надруковано	Має бути
1	121	14-згори	не діють,...	не діють»,...
2	130	5-знизу	- - Поправивши...	Поправивши...
3	176	2-згори	я не не...	я не...

